

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 7991/1
Ημερ. Εισ.: 20-01-2010
Δωρεά: Συγγραφέας
Ταξιθετικός Κωδικός: Δ
947.084 2
ΣΕΒ

Ευχαριστώ θερμά τους πληροφορητές και τις πληροφορήτριες που μοιράστηκαν μαζί μου τις μνήμες τους, μου εμπιστεύθηκαν προσωπικές τους στιγμές, οικογενειακό τους υλικό και με φιλοξένησαν στο προσωπικό τους χώρο, μεταφορικά και κυριολεκτικά, καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας. Χωρίς τη δική τους εμπιστοσύνη και συμβολή η εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας θα ήταν αδύνατη. Για την άρτια φιλοξενία και την πρόθυμη εξυπηρέτηση ευχαριστώ ιδιαίτερος το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς και το επιστημονικό του προσωπικό, η αρωγή του οποίου στη διεξαγωγή της έρευνας υπήρξε πολύτιμη, κατά τη διάρκεια της παραμονής μου στη Θεσσαλονίκη αλλά και μετά το πέρας αυτής. Ένα μεγάλο ευχαριστώ στην Ένωση Ποντίων Μελισσίων και την πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου αυτής Βέρα Θεοδωρίδου για την πρόσβαση που μου παρείχαν στη βιβλιοθήκη του συλλόγου και σε σημαντικό μέρος των πρακτικών των Παμποντιακών Συνεδρίων που έχουν διεξαχθεί μέχρι σήμερα. Για την παροχή έντυπου και προφορικού αρχειακού υλικού συγκεντρωθέντος από ιδιωτικές τους έρευνες οφείλω να ευχαριστήσω την εκπαιδευτικό Αντιγόνη Ιωαννίδου και τον ιστορικό Κώστα Μιχαλάκη, οι οποίοι μου δάνεισαν απλόχερα το υλικό τους και μου εμπιστεύθηκαν τη μεταφορά του σε οικείο μου χώρο. Καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας και της συγγραφής της εργασίας υπήρξε πολύτιμη η συμβολή, η συμπαράσταση και η παρότρυνση της Ρίκης Βαν Μπούσχοτεν, επόπτριας καθηγήτριας σε αυτή τη διπλωματική εργασία, χωρίς τη στήριξη και τις συμβουλές της οποίας πολλά εμπόδια σε επίπεδο επιστημονικής διαπραγμάτευσης του υλικού θα παρέμεναν ανυπέρβλητα. Για τις συμβουλές και την επίβλεψη της συγγραφής της εργασίας ευχαριστώ την Ιωάννα Λαλιώτου, επιβλέπουσα καθηγήτρια της παρούσας διπλωματικής. Για την άμεση ανταπόκριση της σε ζητήματα διαπραγμάτευσης του υλικού και για τη συμμετοχή της στην τελική αξιολόγηση της εργασίας ευχαριστώ την Ελένη Σιδέρη. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον Γιάννη Ντζιαντζιά για την αρωγή του στην ψηφιοποίηση των συνεντεύξεων και την ηλεκτρονική υποστήριξη όποτε χρειάστηκε, στην Αλεξάνδρα Σιώτου, τη Λαμπρινή Στύλιου, τον Παντελή Προμπονά, τη Δήμητρα Κόφτη, την Αθηνά Ξανθοπούλου, τη Μάγδα Χουλιάρα και όλους όσους με στήριξαν και άκουσαν υπομονετικά τους προβληματισμούς μου κατά τη διάρκεια της έρευνας και της συγγραφής της εργασίας. Ευχαριστώ τον Παναγιώτη Αθανασόπουλο, η συζήτηση με τον οποίο στάθηκε και η αφορμή για την εκπόνηση αυτής της εργασίας. Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω το Δημήτρη Σεβαστίδη του οποίου οι μνήμες με έκαναν για πρώτη φορά να αναρωτηθώ για την ύπαρξη διαφορετικών κοινοτήτων μνήμης γύρω από τις σταλινικές διώξεις αλλά και για τη συνεχή στήριξη που μου παρέχει μέχρι σήμερα για την ολοκλήρωση των σπουδών μου. Η παρούσα διπλωματική εργασία αφιερώνεται στο Δημήτρη Σεβαστίδη...

Περιεχόμενα

Μέρος Α΄ Εισαγωγικά

1. «Ξέρω γιατί δε συμπαθείς το Στάλιν, γιατί εξόρισε τους Πόντιους». Η επιλογή του θέματος και η γράφουσα.....3
2. Διαδρομές μνήμης και ετερότητας: Θεωρητικές προσεγγίσεις.....6
  - α. Μνήμη: η οικονομία του παρελθόντος εντός του παρόντος.....7
  - β.«Τεμέτερον», «ο δικός μου» ή «ο δικός μου άλλος»: Διαλεκτικές σχέσεις ταυτότητας ετερότητας και μνημονικής συγκρότησης.....15
  - γ. Σύντομη βιβλιογραφική επισκόπηση.....24
3. Παρουσίαση της έρευνας: Η μεθοδολογία, το πεδίο, τα υποκείμενα και ο ανθρωπολόγος.....31
4. Αναδρομή στην ιστορική παρουσία των ποντιακών πληθυσμών στην ΕΣΣΔ.....42

Μέρος Β΄

Μελετώντας το μνημονικό φάσμα:
«Βιωματικοί λόγοι» και πολλαπλές προσλήψεις
της βιωμένης εμπειρίας γύρω από τη ζωή, τις διώξεις
και τους εκτοπισμούς των Ποντίων στην ΕΣΣΔ:.....58

5. Αστικό – αγροτικό περιβάλλον και μνημονική συγκρότηση.....60
  6. Προσεγγίζοντας τις διώξεις του '37 – '39. Κοινότητες μνήμης 65
  7. Προσεγγίζοντας τις διώξεις του '37 – '39. Κοινότητες αμνησίας ή εξισορρόπησης των μνημονικών αντιφάσεων.....71
  8. Η συγκρότηση του μνημονικού αφηγήματος γύρω από τις υποχρεωτικές μετεγκαταστάσεις του '40 . Από τραύμα της «εξορίας» στη δικαίωση του Στάλιν. Μια ακόμα αντιφατική συνύπαρξη;.....79
  9. Οι μνήμες τις σταλινικής περιόδου στους ποντιακούς πληθυσμούς της Τσάλκας. Μια ακόμα κοινότητα επιλεκτικής αμνησίας.....99
  10. Συμπεράσματα προτάσεις για περαιτέρω έρευνα.....106
- Βιβλιογραφία.....112

Παραρτήματα

1. Προφίλ αφηγητών.....120
2. Έντυπο αρχειακό υλικό.....126
3. Πίνακας συγκεντρωτικών στοιχείων των πληροφορητών 129
4. Φωτογραφίες 132

Μέρος Α΄

Εισαγωγικά

1. «Ξέρω γιατί δε συμπαθείς το Στάλιν, γιατί εξόρισε τους Πόντιους». Η επιλογή του θέματος και η γράφουσα

Η επιλογή της παραπάνω φράσης αποτελεί κάτι παραπάνω από μία προσπάθεια να βρω ένα άμεσο τρόπο εισαγωγής του αναγνώστη στο θέμα της διπλωματικής μου εργασίας. Σηματοδοτεί την έναρξη της προσωπικής μου ερευνητικής αναζήτησης γύρω από τη ζωή των Ποντίων στην πρώην ΕΣΣΔ και ουσιαστικά αποτέλεσε το έναυσμα για τη διατύπωση των κεντρικών ερευνητικών ερωτημάτων της παρούσας εργασίας, που αφορά στη μνήμη των σταλινικών διώξεων, τους τρόπους διαμόρφωσής της και τις εκφράσεις που λαμβάνει στη συγκρότηση του συλλογικού αφηγήματος των Ποντίων της πρώην ΕΣΣΔ. Η φράση ανήκει σε έναν συμφοιτητή μου και απευθυνόταν σε εμένα. Ειπώθηκε στα πλαίσια μιας πολιτικής συζήτησης που είχαμε σε έναν διάδρομο του Πανεπιστημίου κάπου στα μισά του δεύτερου έτους των προπτυχιακών σπουδών μας το 2003. Ήταν μια ανεπίσημη φιλική κουβέντα ανάμεσα σε δύο φοιτητές και τέτοιου είδους συζητήσεις προέκυπταν πολύ συχνά μεταξύ μας. Η ποντιακή ταυτότητά μου, που ήταν ήδη γνωστή στο συνομιλητή μου, του έδωσε συνειρμικά την απάντηση στο γιατί καταφερόμουν τόσο έντονα εναντίον του Στάλιν στις συζητήσεις μας. Και η φράση του συνεχίστηκε «... σας εξόρισε γι αυτό μιλάς έτσι. Έτσι εξηγούνται όλα». Κι όμως τότε άρχισαν όλα να μοιάζουν πολύ μπερδεμένα για εμένα και καμία λογική αλληλουχία δεν μπορούσε αρχικά να ερμηνεύσει το γιατί για πρώτη φορά στη ζωή μου γινόμουν δέκτης αυτής της πληροφορίας, περί διώξεων και υποχρεωτικών μετακινήσεων των Ποντίων, και μάλιστα τόσο τυχαία.

Ο πατέρας μου και η οικογένειά του ήρθαν από τη Γκουνταούτα της σημερινής Αμπαζίας το 1939. Ήταν τότε επτά χρονών και η μεγαλύτερη αδερφή του εννιά. Είμαι παιδί δεύτερης γενιάς μεταναστών από την πλευρά του πατέρα μου και έχω συγγενείς που ήρθαν από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα το '77, το '89 και από το '93 και μετά. Αυτοί οι συγγενείς δεν ήταν κάτι μακρινό, ζούσαμε ανάμεσά τους. Στους Αμπελόκηπους, στην Καλλιθέα και τη Δραπετσώνα βρισκόμασταν σχεδόν κάθε Σαββατοκύριακο. Στα πολύ συχνά μαζέματα μας στα σπίτια, και κυρίως στο σπίτι της αδερφής του πατέρα μου, η οποία αποτέλεσε το βασικό συγγενικό δίκτυο υποδοχής και στήριξης των συγγενών μας που μετανάστευσαν στην Ελλάδα από τη μεταπολίτευση και μετά, γινόταν πολύ συχνά συζητήσεις για τη ζωή τους «εκεί». Είχα ακούσει για την «απαγόρευση»¹ της θρησκείας, για κρυφές βαφτίσεις παιδιών, για θείους που ήταν στο κόμμα, για γεγονότα της καθημερινότητας τους

---

¹ Η λέξη «απαγόρευση» χρησιμοποιούταν από τους συγγενείς μου για να περιγράψουν τον περιορισμό των θρησκευτικών ελευθεριών.

αλλά και για τραυματικά βιωμένες εμπειρίες, όπως αυτή του πολέμου της Αμπχαζίας με τη Γεωργία. Ήμουν μέσα στους κύκλους των ποντιακών συλλόγων της Αθήνας από τα πέντε μου μέχρι τα δεκαοχτώ μου χρόνια, είχα μιλήσει με πολλούς μεγάλους σε ηλικία ανθρώπους μέσα από τους συλλόγους και έξω από αυτούς, είχα παρακολουθήσει αρκετές συζητήσεις για την ιστορία των Ποντίων στα πλαίσια των εκδηλώσεων των συλλόγων, και είχα διαβάσει κάποια βιβλία για την ιστορία των Ποντίων. Παρόλα αυτά έμαθα για τις διώξεις και τους εκτοπισμούς επί Στάλιν μια τυχαία στιγμή από ένα συμφοιτητή μου σε έναν διάδρομο του Πανεπιστημίου. Μέχρι τότε ήξερα μόνο για τις πολιτικές εσωκομματικές διώξεις και τις φυλακίσεις, όσων χαρακτηρίζονταν «αντεπαναστάτες» και «εχθροί του λαού» κατά την περίοδο του Στάλιν και αυτό μέσα από προσωπικά μου διαβάσματα και όχι από αφηγήσεις.

Του απάντησα με ειλικρίνεια ότι δεν είχα καμία γνώση γύρω από το ζήτημα και ό,τι είχα εκφράσει ως πολιτική κριτική στο Στάλιν δεν προέρχονταν από συναισθηματική φόρτιση αλλά από την οπτική μιας πολιτικής ανάλυσης, αφού ούτως ή άλλως αγνοούσα εντελώς το θέμα στο οποίο αναφερόταν. Οι συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια της παρούσας έρευνας μου επιφύλαξαν μια αποκάλυψη: οι σταλινικές διώξεις του '37 – '39, την ύπαρξη των οποίων αναφορικά με τις ποντιακές κοινότητες πληροφορήθηκα για πρώτη φορά το 2003, ήταν ο λόγος που ο πατέρας μου και η οικογένειά του ήρθαν στην Ελλάδα το '39 από τη Γκουνταούτα. Έμαθα επίσης ότι όλοι οι υπόλοιποι συγγενείς, των οποίων τις ιστορίες νόμιζα ότι ήξερα, είχαν εκτοπιστεί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '40.

Αναδύθηκε λοιπόν βασανιστικά το πρώτο ερώτημα, τι σήμαινε αυτή η σιωπή; Γιατί από κανέναν τους δεν είχα ακούσει ποτέ κάτι; Κι αν ήταν η ηλικία μου ο ανασταλτικός παράγοντας, με ποιο κριτήριο έφταναν στα αυτιά μου κάποιες πληροφορίες ενώ κάποιες άλλες όχι; Κι αν ο λόγος αυτής της σιωπής ήταν η παιδική ηλικία των δικών μου τότε και άρα η θολή μνήμη τους για τη ζωή τους στη «Ρωσία», όπως συνηθίζουν ακόμα και σήμερα να ονομάζουν τον τόπο γέννησής τους, τότε γιατί σιωπούσαν επίσης τα αδέρφια και τα ξαδέλφια των παππούδων, δηλαδή της αμέσως μεγαλύτερης γενιάς, που τους είχα γνωρίσει και μου είχαν μιλήσει για τον ερχομό τους στην Ελλάδα αλλά όχι για διώξεις; Κι αν ήταν αιτία της σιωπής το γεγονός ότι οι δικοί μου δεν έζησαν τους εκτοπισμούς, αφού ήρθαν στην Ελλάδα το '39, δεν ήξεραν για τους συγγενείς τους που παρέμειναν στα εδάφη της ΕΣΣΔ; Και ακόμα, αν είναι έτσι, οι τελευταίοι όταν ήρθαν γιατί ποτέ δεν αναφέρθηκαν σε αυτή την περίοδο; Ωστόσο στις συνεντεύξεις που έγιναν στα πλαίσια της έρευνας όλοι όσοι ήρθαν το '39 ήξεραν και γιατί έφυγαν και τι συνέβη στους συγγενείς τους που έμειναν. Όταν το ερώτημα τέθηκε συγκεκριμένα, τότε όλοι θυμόντουσαν, ήξεραν, είχαν ζήσει. Μέχρι τότε αυτό που συζητούσαν σαν ιστορικό συλλογικό αφήγημα ήταν αυτό που δεν είχαν ζήσει, ήταν ο τουρκικός Πόντος, ο Κεμάλ και ο διωγμός των Ποντίων από τα τουρκικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Όμοια και στα πλαίσια των συνεντεύξεων αρκετοί πληροφορητές μιλούσαν για τον πόνο και τις κακουχίες του «ξεριζωμού» από την Τουρκία, κατευθύνοντας δυναμικά τη συζήτησή μας σε

εκείνη την περίοδο, σε σημεία της συνέντευξης που αυτό δεν αναμένονταν, αφού είχαμε ήδη συζητήσει για το πώς έφτασαν και από πού στην ΕΣΣΔ. Πως λοιπόν και γιατί η μη βιωμένη εμπειρία της μετάβασής τους από τον τουρκικό Πόντο στα εδάφη των Λαϊκών Δημοκρατιών της Σοβιετικής Ένωσης λαμβάνει μια κεντρική θέση στο συλλογικό τους αφήγημα; Πως θυμούνται και πως ερμηνεύουν τη δική τους βιωμένη πλέον εμπειρία της μετακίνησής τους στην Ελλάδα το '39; Πως θυμούνται και πως ερμηνεύουν τις βίαιες υποχρεωτικές μετεγκαταστάσεις τους τη δεκαετία του '40 στην ΕΣΣΔ; Άραγε η «σιωπή» της οικογένειάς μου αποτελεί ένα ευρύτερο φαινόμενο «σιωπής» στην ατομική, οικογενειακή και συλλογική μνήμη των υποκειμένων της ομάδας αναφοράς; Και αν ναι παρουσιάζονται άραγε ρήγματα σε αυτή τη «σιωπή»;

Η περεστρόικα και κυρίως η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού πυροδοτούν την έκρηξη μιας δημόσιας παραγωγής λόγου γύρω από τις αναμνήσεις της σταλινικής τρομοκρατίας, αποτέλεσμα της οποίας είναι και η συγκρότηση της ομάδας Memorial (Μεμοριαλ) στη Ρωσία (ίδρυση 1988) που τη δεκαετία του '90 αρχίζει να δραστηριοποιείται και εκτός των ρωσικών συνόρων και στοχεύει ακριβώς στην συγκέντρωση και την προβολή της μνήμης των θυμάτων της σταλινικής περιόδου.² Την ίδια περίοδο ενεργοποιούνται τα αντανακλαστικά του αντικομμουνιστικού πολιτικού χώρου, που φτάνει το 2005 να ανοίγει τη συζήτηση για την «Ανάγκη διεθνούς καταδίκης των εγκλημάτων των ολοκληρωτικών κομμουνιστικών καθεστώτων», με εισήγηση του Σουηδού Ευρωβουλευτή Γ. Λίμτμπλαντ στην Πολιτική Επιτροπή της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, και των παραδοσιακών κομμουνιστικών κομμάτων, που κυρίως στην Ελλάδα φτάνει να υπεραμύνεται ανοιχτά της σταλινικής περιόδου.³

Οι λόγοι των υποκειμένων αυτής της ιστορίας όμως προκαλούν εκπλήξεις. Αναδεικνύοντας πολύπλοκα και απρόβλεπτα πολλές φορές διανοητικά σχήματα και νοηματοδοτήσεις, αντιπαρατίθενται με τους λόγους των «ειδικών», αδιαφορούν για τη χρήση της ιστορίας τους στο επίπεδο της διπλωματίας, δραπετεύουν από τις επιφανειακές στεγανές κατηγορίες κοινωνικών και πολιτικών ταυτοτήτων στις οποίες τους έχουν εντάξει αφενός οι πολιτικοί αντίπαλοι του κομμουνισμού και αφετέρου οι υποστηρικτές του σταλινισμού. Αποκρούουν με αυτό τον τρόπο και την εικόνα της απόλυτης θυματοποίησης και την εικόνα της γενικευμένης ωραιοποίησης. Μέσα από την περιπλάνηση στις αφηγήσεις ζωής των πληροφορητών αυτής της εργασίας το παρελθόν, σε μία συνεχή σύγκριση με το παρόν, καταδεικνύει τα κακώς κείμενα του σήμερα και το αντίστροφο. Όπως άλλωστε υποστηρίζει και ο Eric Hobsbawm, σε ένα κεφάλαιο που τιτλοφορείται «Τι μπορεί να μας πει η ιστορία για τη σύγχρονη κοινωνία;» στο βιβλίο του *Για την Ιστορία* «... όταν στεκόμαστε απέναντι στο παρελθόν, οι σχέσεις μεταξύ παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος δεν είναι απλώς

² Αναφορικά με την «κοινότητα» Memorial στο Smith, Kathleen 1996, *Remembering Stalin's victims: popular memory and the End of the USSR*, Ithaca: Cornell University Press.

³ Η ευρύτερη πολιτική συγκυρία κατά τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας και οι δυσκολίες που δημιούργησε στην έρευνα πεδίου συζητιούνται στο κεφάλαιο 3.

ζητήματα που έχουν μεγάλο ενδιαφέρον για όλους: είναι ζητήματα από τα οποία δεν μπορούμε να ξεφύγουμε»⁴

2. Διαδρομές μνήμης: Θεωρητικές προσεγγίσεις

Όσο και αν η μελέτη του παρελθόντος αποτελεί αντικείμενο ειδικών επιστημονικών γνωστικών πεδίων, τα ίδια τα ιστορικά υποκείμενα δεν μπορούν να μένουν έξω από την ιστορική αναζήτηση. Το παρελθόν γίνεται ιστορία μέσα από τις πολλαπλές οπτικές των υποκειμένων και κεντρικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία κατέχει η συγκρότηση της μνήμης, η οποία με τη σειρά της παίζει έναν κεντρικό ρόλο στη συγκρότηση ταυτοτήτων. Μέσα από την ανάκληση της προσωπικής μνήμης επιτελείται και η διαδικασία του αυτοπροσδιορισμού, αφού η προσωπική μνήμη κατασκευάζει την ιστορία του εαυτού, συμβάλλοντας στη χάραξη ορίων ανάμεσα στο «εγώ» και στο «άλλος».

Τόσο η μνήμη όσο και η ταυτότητα είναι ευμετάβλητες και επηρεάζονται αφενός από πολιτικά και ιστορικά συμφραζόμενα όσο και από βιωμένες εμπειρίες. Οι μνήμες ιστορικών γεγονότων επαναδιαμορφώνονται στο πέρασμα του χρόνου, ξανακατασκευάζονται σύμφωνα με νέες ανάγκες, καθησυχάζουν, τρομοκρατούν, εγκλείουν και αποκλείουν, ξαναπλασάρονται με καινούριο περιτύλιγμα ή και περιεχόμενο πολλές φορές, νομιμοποιούν και απονομιμοποιούν πολιτικές εξουσίες. Γύρω από τα ιστορικά γεγονότα κατασκευάζονται αλήθειες και ψέματα αλλά και πραγματικότητες απλώς διαφορετικά βιωμένες. Αυτό ακριβώς το δυναμικό ρόλο της μνήμης και της ταυτότητας με ενδιαφέρει να συζητήσω στο παρόν κεφάλαιο.

Οι εμπειρίες μας, είτε προέρχονται από τη βιοματική μας συμμετοχή είτε προέρχονται από τους λόγους που μας πλαισιώνουν σε αφηγηματικό επίπεδο από το περιβάλλον μας, χαρτογραφούν τους μηχανισμούς και το πλαίσιο μέσα στο οποίο προσλαμβάνουμε το παρόν αλλά και ανακαλούμε το παρελθόν.⁵ Η εμπειρία είναι το βασικό εργαλείο σχηματισμού της μνήμης, η οποία υπόκειται σε μία διαρκή επαναδιαπραγμάτευση και επαναδιαμόρφωση, επηρεαζόμενη από επόμενες εμπειρίες. Στο βαθμό που η μνήμη αποτελεί την άγραφη, σιωπηρή ή ειπωμένη ιστορία αλλά και την τυπωμένη σε αυτοβιογραφίες, ημερολόγια και φωτογραφίες ιστορία των ανθρώπων, διαμορφώνει ένα ευρύ επιστημονικό ερευνητικό πεδίο στο οποίο συναντώνται διαφορετικοί επιστημονικοί κλάδοι, όπως η ιστορία, η ανθρωπολογία, η ψυχολογία, η τέχνη, η πολιτική και άλλες επιστήμες που μετέχουν στον επιστημονικό χώρο αυτού που αποκαλείται «ανθρωπιστικές επιστήμες».

Η παρούσα εθνογραφική προσέγγιση φιλοδοξεί να μελετήσει τη βιωμένη εμπειρία των Ποντίων της Σοβιετικής Ένωσης κατά τη σταλινική περίοδο, εστιάζοντας στην εμπειρία των

⁴ Hobsbawm, Eric 1998, Για την Ιστορία, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 42

⁵ Connerton, Paul 2007, [1989], How Societies Remember, Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 2

διώξεων και των εκτοπίσεων. Σκοπός της μελέτης είναι να εξετάσει τη συγκρότηση της μνήμης αυτού του πληθυσμού κυρίως σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο, χωρίς να παραγνωρίζεται η αλληλεπίδραση τους με τις θεσμικές μνήμες.

Σε αυτή τη διαδρομή εμπλέκεται μια διαρκής επαναδιαπραγμάτευση του «εαυτού», ως ατόμου και ως μέλους μιας κοινότητας, και μια διαρκώς επανα-ενοιοιολογίσιμη πρόσληψη του «άλλου». Η έννοια της ετερότητας σημάδεψε την ιστορία των Ποντίων τόσο στα πολυεθνικά περιβάλλοντα στα οποία έζησαν οι ίδιοι ή οι προγονοί τους, όσο και κατά την «παλιννόστηση» σε μια Ελλάδα όπου έφτασαν ως «ομογενείς άλλοι». Ταυτόχρονα πολιτικές συγκυρίες, κατοχή και εμφύλιος στην Ελλάδα, περεστρόικα και κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, δρομολόγησαν σημαντικές αλλαγές στη συγκρότηση της μνήμης. Η μνήμη και η ταυτότητα αποτελούν κεντρικά αναλυτικά εργαλεία στην προσπάθεια ανάγνωσης της ιστορίας και των πολλαπλών προσλήψεων των διώξεων των Ποντίων επί Στάλιν. Κρίνεται συνεπώς αναγκαία μια απόπειρα ορισμένων θεωρητικών αναζητήσεων σε αυτά τα δύο πεδία, προκειμένου να συμβάλουν στην ερμηνεία του εθνογραφικού υλικού.

a. Μνήμη: η οικονομία του παρελθόντος εντός του παρόντος

Σε μία συνέντευξη του ο Pierre Nora, εμπνευστής και επιμελητής του έργου «Τόποι Μνήμης», αναφέρει ότι «... η μνήμη είναι η οικονομία του παρελθόντος εντός του παρόντος, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο οργανώνεται η σχέση με το παρελθόν».⁶ Ο πρώτος που κατανόησε την επίδραση του παρόντος στη μνήμη είναι ο Γάλλος κοινωνιολόγος Maurice Halbwachs,⁷ ο οποίος οδήγησε την επιστημονική θεώρηση της μνήμης από ένα βιολογικό σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο εργασίας.⁸ Κεντρική έννοια στο έργο του είναι η συλλογική μνήμη (collective memory). Σύμφωνα με την ανάλυση που προτείνει, η μνήμη του υποκειμένου δεν μπορεί να θεωρηθεί ανεξάρτητα από τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκει. «Μπορούμε να καταλάβουμε κάθε μνήμη, όπως τη συναντάμε στη σκέψη ενός υποκειμένου, μόνο αν την τοποθετήσουμε μέσα στη σκέψη της αντίστοιχης ομάδας».⁹ Όπως τονίζει ο Connerton, ο Halbwachs απορρίπτει τη διάκριση ατομική/κοινωνική μνήμη, αφού θεωρεί ότι το κοινωνικό πλαίσιο του υποκειμένου παρέχει τους όρους μέσα στους οποίους θα ανακληθεί η μνήμη.¹⁰ Έτσι λοιπόν η συλλογική μνήμη παρουσιάζεται σαν το σύνολο των αναμνήσεων μιας ομάδας, της οποίας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά διαμορφώνουν τους όρους της ανάκλησης και συγκροτούν κοινά αφηγήματα, την ίδια στιγμή που η

⁶ «Τόποι μνήμης» Συνέντευξη του Πιέρ Νορα στην Χρυσάνθη Αυλάμη, 2005, *Ιστορ*, τ. 14, σελ. 188

⁷ Halbwachs, Maurice 1992, *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press.

⁸ Green, Anna 2004, «Individual remembering and “collective memory”»: Theoretical presuppositions and contemporary debates», *Oral History*, vol. 132 no 2, σελ. 3

⁹ Halbwachs 1992, ό.π. σελ. 53

¹⁰ Connerton, 2007, ό.π. σελ. 37

μνήμη της ομάδας πραγματώνεται και εμφανίζεται μέσα από τις ατομικές μνήμες.¹¹ Ο Halbwachs εισάγει και μία άλλη πολύ σημαντική θεώρηση στη μελέτη της συγκρότησης της μνήμης μέσω του παράγοντα της επικοινωνίας των μελών μιας ομάδας και των ομάδων μεταξύ τους.¹²

Ο Paul Connerton, στο έργο του *How Societies Remember* (1989), εν μέρει συνεχίζει το έργο του Halbwachs, αναγνωρίζοντας τη σημασία του παρόντος στην ανάκληση του παρελθόντος. Από την άλλη πλευρά, μεταθέτει τη συζήτηση για τη μνήμη σε άλλα επίπεδα, τονίζοντας ότι το υποκείμενο της μνήμης δεν ταυτίζεται απόλυτα με το περιβάλλον του και εστιάζοντας την προσοχή του, με κύρια αναφορά σε μνημονικές τελετές, στο νομιμοποιητικό ρόλο της θεσμικής μνήμης.¹³ Προτείνει την κατηγοριοποίηση της μνήμης σε τρία επίπεδα: την *προσωπική μνήμη* (personal memory), η οποία πηγάζει από την προσωπική αφήγηση, αναφέρεται στο προσωπικό παρελθόν του υποκειμένου και αποτελεί με αυτόν τον τρόπο ένα εργαλείο δόμησης και παρουσίασης του «εαυτού», τη *γνωστική μνήμη* (cognitive memory) με την οποία περιγράφει την ικανότητα απομνημόνευσης γνώσεων και στοιχείων που έχουμε μάθει στο παρελθόν και τη *μνήμη – έξη* (habit memory) δηλαδή εκείνη τη μνήμη που προέρχεται από την αναπαραγωγή πρακτικών και επιτρέπει την επιτέλεσή τους, όπως για παράδειγμα η πρακτική των κανόνων συμπεριφοράς.¹⁴

Το βασικό ερώτημα, το οποίο ο Connerton προσπαθεί να απαντήσει μέσα από τη μελέτη των τελετουργιών, είναι η αναπαραγωγή της μνήμης. Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση που ο ίδιος έχει προτείνει, το κεντρικό του ερώτημα τον οδηγεί στο να δουλέψει με μεγαλύτερη έμφαση στη μελέτη της μνήμης - έξης, την οποία παρατηρεί σε μια σειρά κοινωνικών επιτελέσεων. Εντοπίζει την αναπαραγωγή αυτής της μνήμης στη συνήθεια - έξη (habit), η οποία λαμβάνει πολλές φορές την έννοια της τυπικής επανάληψης, μέσω της οποίας μεταφέρονται νοήματα τοποθετημένα στο εκάστοτε κοινωνικό τους πλαίσιο. Για να αναλύσει τη δομή της μνήμης - έξης διακρίνει στο αναλυτικό του σχήμα την κοινωνική συνήθεια από τη συνήθεια του υποκειμένου, αναγνωρίζοντας την διαλεκτική τους σχέση.¹⁵

Ο Connerton προσφέρει ένα χρήσιμο αναλυτικό σχήμα για τη διαλεκτική σχέση της πρόσληψης του παρελθόντος και του παρόντος. Από τη στιγμή της εμπειρίας μέχρι και τη στιγμή της ανάκλησης έχουν μεσολαβήσει μια σειρά από γεγονότα και άλλες εμπειρίες που επηρεάζουν την ανάκληση του παρελθόντος. Αντίστοιχα ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε το παρόν δεν μπορεί να είναι ανεξάρτητος από το πως και τι θυμόμαστε από το παρελθόν. Σε σχέση με τα ζητήματα που πραγματεύεται η παρούσα εργασία μπορούμε να εντοπίσουμε συλλογικά υποκείμενα, που απωθούν από την παροντική μνήμη τη βιωμένη εμπειρία, ως παιδιά τότε, των σταλινικών διώξεων, λόγω της πολιτικής τους τοποθέτησης αργότερα ως ενήλικες. Αντίστοιχα μπορούμε να αναρωτηθούμε για

---

¹¹ Halbwachs, 1992, ό.π. σελ. 40

¹² ό.π. σελ. 156

¹³ Connerton, 2007, ό.π. σελ. 2 – 3.

¹⁴ ό.π. σελ. 22

¹⁵ ό.π. σελ. 34

ποιους λόγους φαίνεται να είναι ακόμα εμφανής ο φόβος της συζήτησης περί των διώξεων σήμερα, περίπου εξήντα χρόνια μετά, και κατά πόσο σχετίζεται με την επικινδυνότητα της δημόσιας συζήτησης στα χρόνια του Στάλιν. Αντίθετα η νομιμοποίηση της παρούσας κοινωνικής τάξης μέσω της θύμησης δεν είναι μια συμπεριφορά που μπορούμε να διακρίνουμε τόσο γενικευτικά όσο ο Connerton προτείνει. Στο βαθμό που ο Connerton ασχολείται με μνημονικές τελετές μια τέτοια θεώρηση ίσως είναι ευκολότερα ορατή, ωστόσο στο επίπεδο της συγκρότησης μνημονικών κοινοτήτων ακόμα και στην ερμηνευτική διάσταση επιτελέσεων μπορούμε να διακρίνουμε την ανάδυση μνημονικών αφηγήσεων και πρακτικών ως συμπεριφορές αντίστασης απέναντι στην επιβολή. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η διατήρηση του ελληνικού διαβατηρίου από μεγάλο μέρος των Ποντίων που κατοικούσαν στη Σοβιετική Ένωση, σε καιρούς που η διατήρησή του αποτελούσε στοιχείο περιθωριοποίησης αλλά και πιθανή αιτία κατηγοριών για ύποπτη δραστηριότητα με επικίνδυνα επακόλουθα. Αντιστοίχως θα μπορούσαμε να πούμε ότι ενώ η εξύμνηση του Στάλιν στο παρελθόν ήταν μία νομιμοποιητική πρακτική, σήμερα είναι μια πράξη αντίστασης στον αντικομμουνιστικό ηγεμονικό λόγο. Και στα δύο αυτά ζητήματα θα επιστρέψουμε σε επόμενα κεφάλαια.

Υπήρξαν δύο βασικές συνεισφορές του Connerton στο δικό μου σχεδιασμό του αναλυτικού σχήματος μελέτης της μνήμης. Πρώτον η έμφαση που δίνει στη συγκρότηση του «εαυτού» μέσα από τη μνήμη και η μερική αυτονόμηση του υποκειμένου από το εγκλωβιστικό σχήμα του Halbwachs, και δεύτερον η σύλληψη της μνήμης – έξης μέσω των πρακτικών. Η πρώτη με έκανε να ξαναδιαβάσω το υλικό μου εντοπίζοντας μνήμες που δεν μπορούσα να εντάξω σε καμία ομάδα από αυτές που είχα σχηματίσει,¹⁶ αποκαλύπτοντάς μου καθαρά ατομικές προσλήψεις που είχαν να κάνουν με το χαρακτήρα και το κοινωνικό πλαίσιο διαμόρφωσής του για τον κάθε πληροφορητή. Η δεύτερη με έκανε να εντοπίσω πρακτικές, τις οποίες είχα σημειώσει στο ημερολόγιο μετά από κάθε συνάντηση αλλά δεν μου αποκάλυπταν μνημονικές αφηγήσεις ή να θυμηθώ άλλες πρακτικές που δεν τις είχα καν σημειώσει, αποκαλύπτοντας πιο δυναμικά μια ανάγνωση της μνήμης μέσα από την έννοια της «κοινωνικής έξης - *habitus*» του Pierre Bourdieu.¹⁷ Παραδειγματικά αναφέρω τη συνήθεια της καθημερινής πόσης τσαγιού καθώς και τη χρήση αντικειμένων στην καθημερινότητα, για παράδειγμα τα φλιτζάνια που χρησιμοποίησε μία πληροφορήτρια, η Γκάλια, λέγοντάς μου: «Αέτς έτον τα φλιτζάνια σο Καζακστάν. Αέτς μ' αρέσει, αλλέως κι πίνω» (=«Έτσι ήταν τα φλιτζάνια στο Καζακστάν. Έτσι μου αρέσει αλλιώς δεν πίνω.»). Αμέσως εμφανίζεται μια ταυτότητα

¹⁶ Συνοπτικά εδώ αναφέρω το διαχωρισμό ανάμεσα στη θεσμική μνήμη και τη μνήμη των υποκειμένων, μέσα από τις επιμέρους συλλογικές ομαδοποιήσεις που αναδύονται στο μνημονικό φάσμα των τελευταίων. Αναλυτική παρουσίαση αυτού του σχήματος υπάρχει στο τέλος αυτής της ενότητας.

¹⁷ Σχετικά με το περιεχόμενο του όρου *habitus* παραθέτω αυτούσια την περιεκτική εννοιολόγηση του Θόδωρου Παραδέλλη: «Πρόκειται για μια διαδικαστική έννοια που ενοποιεί τις δομές και τις πρακτικές, τη σωματική και γνωστική πλευρά της δράσης: οι αντικειμενικές δομές και πρακτικές του περιγύρου και τα βιώματα του παρελθόντος συγκροτούν το *habitus* του υποκειμένου αυτό με τη σειρά του παράγει προδιαθέσεις για το μέλλον και δομημένες πρακτικές, οι οποίες παράγουν ή αναπαράγουν κοινωνικές δομές» στο Παραδέλλης, Θεόδωρος 1999, «Ανθρωπολογία της μνήμης», Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, (επιμ.) Ρίκα Μπεμβενίστε, Θόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 43

άμεσα συνδεδεμένη με τις πρακτικές της καθημερινότητας στο Καζακστάν. Μια συνήθεια που μας αποκαλύπτει, μέσα από την επανάληψή της και τα μέσα που χρησιμοποιεί για να τελεστεί, μια πτυχή μνημονικής αφήγησης του «εαυτού» και μια προδιάθεση αναπαραγωγής πρακτικών που σχετίζονται άμεσα με την πρόσληψη του «εαυτού», του παρελθόντος, του παρόντος αλλά και του μέλλοντός του.

Η αδιαμφισβήτητη συμβολή του Halbwachs είναι η ίδια η έννοια της συλλογικής μνήμης.¹⁸ Αν και ο συγγραφέας κάνει λόγο για πολλαπλές ταυτότητες του ατόμου, μελετώντας τη διάπλαση της μνήμης στα πλαίσια της οικογένειας, της θρησκείας και των κοινωνικών τάξεων, φαίνεται να ταυτίζει την κοινωνική μνήμη με τις συλλογικές μνημονικές εκφράσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της. Έτσι το άτομο παρουσιάζεται να συγκροτεί μνήμες εντός των πλαισίων εξουσίας του παρόντος, δεχόμενο παθητικά επιβολές. Με αυτό τον τρόπο όμως δεν εξηγείται η πολλαπλότητα των μνημονικών συγκροτήσεων στο εσωτερικό μιας ομάδας¹⁹ και κυρίως μοιάζει η μνήμη να είναι μία αυτόνομη από το άτομο διεργασία, η οποία κινείται ερήμην του και απλώς το κατευθύνει.

Η κριτική του Connerton ανοίγει το δρόμο για να ξανατεθεί στο προσκήνιο το άτομο ως φορέας μνήμης, ο ρόλος της υποκειμενικότητας, καθώς και η επίδραση της θεσμικής μνήμης στη διαμόρφωση της ατομικής, κοινωνικής ή συλλογικής μνήμης. Ακολουθώντας μια ανθρωπολογική παράδοση που εστιάζει στις έννοιες του «προσώπου» και του «ατόμου»,²⁰ στην παρούσα εργασία αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η διαπλοκή του υποκειμένου και των κοινωνικών – πολιτικών πλαισίων στη διαδικασία των μνημονικών συγκροτήσεων.

Η εστίαση στην έννοια της υποκειμενικότητας, συλλογικής ή ατομικής, είναι μια από τις σημαντικότερες συνεισφορές της προφορικής ιστορίας, κυρίως μέσα από το έργο της Luisa Passerini και του Alessandro Portelli.²¹ Για την Luisa Passerini «Η υποκειμενικότητα εμφανίζεται ως ικανότητα του ατόμου να αποφασίζει για τη ζωή του, έστω κι αν η ικανότητα αυτή περιορίζεται από τις υλικές και πολιτισμικές συνθήκες».²² Το υποκείμενο επικοινωνεί με τις κοινωνικές δομές και παράγει νόημα γι αυτά που του συμβαίνουν μέσω μιας διαδικασίας που περνάει ανάμεσα από

---

¹⁸ Ο Halbwachs δεν είναι ο πρώτος, ούτε ο μοναδικός στη συγχρονία του που κάνει χρήση του όρου «συλλογική μνήμη», ωστόσο είναι ο πρώτος που αντιλαμβάνεται τη συγκρότησή της εντός κοινωνικών πλαισίων και των διανοητικών ή θεσμικών δομών. Βλ. Olick J., Robbins J., 1998, «Social memory studies: “collective memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices», Annual Review of Sociology vol. 24 ό.π. σελ. 106

¹⁹ Σε αυτό το ερώτημα ο Halbwachs προσπαθεί να απαντήσει υποστηρίζοντας ότι τα άτομα τείνουν να διαγράφουν αυτά που τα διαφοροποιούν και προβάλλουν τα ενοποιητικά τους στοιχεία. Αυτή ωστόσο η προσέγγιση δεν καλύπτει το ερώτημα.

²⁰ Ενδεικτικά: Mauss, Marcel 2000, «Μια κατηγορία του ανθρώπινου νου: Η έννοια του προσώπου», στο Πανόραμα του Προσώπου, (επιμ.) Σαμοθράκη Ντ., Αθήνα: Αρμός, σελ. 186 – 219, Dumont, Louis 2000, «Μια τροποποιημένη άποψη για την καταγωγή μας: Η χριστιανική καταβολή του νεωτέρου ατομικισμού» ό. π. σελ. 272 – 312, Λα Φονταίν Σ.Ζ., 2002, «Πρόσωπο και άτομο: ανθρωπολογικές παρατηρήσεις» ό.π. σελ. 313 – 338, Elias N., 1997, Σχεδιάγραμμα για μια θεωρία του πολιτισμού, Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 261 - 279, Featherstone M., 1995, «Personality, Unity and the Ordered Life» Undoing Culture. Globalization, Postmodernism and Identity, London: Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, σελ. 34 – 53.

²¹ Passerini, Luisa 1998, Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα. Η Ιστορία ως βιωμένη εμπειρία, Αθήνα: Νεφέλη σελ. 16 – 17.

²² ό.π. σελ. 17

την εμπειρία και την αφήγηση.²³ Η ικανότητα αντίδρασης ή η δυνατότητα κριτικής από τη μεριά του υποκειμένου είναι ορισμένες από τις πτυχές διαμόρφωσης της μνημονικής έκφρασης, που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και που δεν παρατηρούνται απαραίτητα σε συλλογικό επίπεδο. Η Passerini υπερασπίζεται τη σημασία της μελέτης του υποκειμένου, λέγοντας ότι η κριτική που δέχεται δεν πρέπει να σημαίνει απόρριψη του υποκειμένου, αφού μας παρέχει τους όρους για να συζητήσουμε την κατηγοριοποίηση και τη δόμησή του.²⁴ Για τον Alessandro Portelli η πράξη και η τέχνη της θύμησης είναι βαθιά προσωπική. Όπως η γλώσσα έτσι και η μνήμη είναι κοινωνική αλλά πραγματώνεται μέσω του στόματος και του νου των υποκειμένων.²⁵ Όμοια και η Anna Green επισημαίνει ότι οι ιστορικοί της προφορικής ιστορίας πρέπει να επαναεπιβεβαιώσουν την αξία του υποκειμένου και την ικανότητα του ενσυναίσθητου εαυτού να αμφισβητήσει και να ασκήσει κριτική στον πολιτισμό σαν κείμενο (script) και στους λόγους (discourse) που αναπτύσσονται στο εσωτερικό του.²⁶ Η ίδια χρησιμοποιεί εύστοχα το παράδειγμα του Menocchio, από το βιβλίο του Carlo Ginzburg «Το τυρί και τα σκουλήκια»,²⁷ ενός ατόμου, του οποίου η κοσμοθεωρία γίνεται γνωστή σε εμάς μέσα από τα αρχεία των κειμένων της Ιεράς Συνόδου και των λιγοστών προσωπικών του κειμένων. Η μελέτη της ατομικής πρόσληψης του υποκειμένου μας αποκαλύπτει πτυχές μιας ατομικής αντίληψης για τον κόσμο, έτσι όπως αυτή διαμορφώνεται, εντός των επίσημων λόγων της εποχής, εντός των πολιτισμικών προσλήψεων των συλλογικοτήτων στις οποίες ο Menocchio ανήκει, αλλά πλάθεται στα όρια του προσωπικού διανοητικού του σύμπαντος. Το παράδειγμα αυτό προκαλεί την Green να αναρωτηθεί πως θα χειριστούν οι προφορικοί ιστορικοί τον σύγχρονο Menocchio.²⁸

Κλείνοντας τη συζήτηση για το υποκείμενο και την ανάγκη της μελέτης της υποκειμενικότητας στο ερευνητικό πεδίο της μνήμης, θα χρησιμοποιήσω τη διττή έννοια που ο Foucault δίνει στον όρο υποκείμενο: «... υποκείμενο υποταγμένο στον άλλο μέσω του ελέγχου και της εξουσίας, και υποκείμενο προσκολλημένο στην ίδια του την ταυτότητα μέσω της συνείδησης ή της αυτογνωσίας.»²⁹ Το υποκείμενο λοιπόν πρέπει να μελετηθεί και εντός του πολιτισμικού – κοινωνικού πλέγματος στο οποίο διαπλάθεται – επιρροές οι οποίες κατά τον Elias οδηγούν στον καταναγκασμό και τον αυτοκαταναγκασμό του υποκειμένου να ευθυγραμμίσει τις σκέψεις του με τα προβαλλόμενα πρότυπα³⁰ – και ως ατομική συγκρότηση ενός ενσυνείδητου εαυτού. Εξάλλου το υποκείμενο είναι και κοινωνικό προϊόν και δημιουργός της κοινωνίας.

²³ Passerini, Luisa 2000, *Becoming a Subject in the time of the Death of the Subject*, σελ. 2 – 16
<http://www.women.it/cyberarchive/files/passerine.htm>

²⁴ ό.π. σελ. 2

²⁵ Portelli, Alessandro 1997, *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, σελ. 57

²⁶ Green, ό.π. σελ. 42

²⁷ Ginzburg, Carlo 1994, *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

²⁸ Green, 2004, ό.π. σελ. 42

²⁹ Φουκώ, Μισέλ 1991, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Αθήνα: Ύψιλον/ βιβλία σελ. 81

³⁰ Elias N. 1997, ό.π. σελ. 666

Η λήθη, η σιωπή και η τραυματικά βιωμένη εμπειρία δεν μπορούν να μείνουν έξω από μια συζήτηση για τις λειτουργίες της μνήμης. Η τραυματική εμπειρία, βιωμένη σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο, αποτελεί την κύρια αιτία απώθησης της μνήμης του γεγονότος. Όπως υπογραμμίζει η Riki Van Boeschoten η λήθη θα μπορούσε να θεωρηθεί μια άλλη όψη της μνήμης «Στην πραγματικότητα όμως οι δύο έννοιες είναι αλληλένδετες και ενίοτε αναπτύσσονται μεταξύ τους απροσδόκητες σχέσεις».³¹ Θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια ότι η σιωπή και η μνημόνευση ακολουθούν σχεδόν νομοτελειακά κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές, και με αυτή την έννοια οι μεταξύ τους σχέσεις ίσως δεν είναι και τόσο απροσδόκητες. Λαμβάνοντας υπόψη ότι αναφερόμαστε σε μια συμβιωτική κοινωνία και κατά την περίοδο των διώξεων (Καύκασος) και μετά στους τόπους μετεγκατάστασης (Σιβηρία, Κεντρική Ασία υποχρεωτικά οροθετημένη γεωγραφικά εγκατάσταση), μέχρι και σήμερα (συνοικίες εγκατάστασης παλιννοστούντων), συμβιωτική όχι μόνο ως προς το γεωγραφικό χώρο εγκατάστασης αλλά και ως προς τους οικογενειακούς και πολιτισμικούς δεσμούς, το ζήτημα του πότε το γεγονός ανακαλείται και πως, εμπίπτει στις πολιτικές μνήμης που διαμορφώνει η κοινότητα ως αντίσταση ή στις μνημονικές πολιτικές που της επιβάλλονται, κατευθύνοντάς μας να ψάξουμε ως ένα βαθμό τουλάχιστον τις απαντήσεις σε σημαντικές ιστορικές αλλαγές.

Όπως επισημαίνει και πάλι η Van Boeschoten «Είναι επίσης σημαντικό να διακρίνουμε ανάμεσα σε μια θεσμική, οργανωμένη λήθη και την ατομική ή κοινωνική λήθη... [...] Δηλαδή και σ' αυτήν την περίπτωση υπάρχει μια λήθη «από τα πάνω» και μια λήθη «από τα κάτω». Ταυτόχρονα όμως υπάρχουν ρήγματα και στη λήθη, μια επιβίωση της μνήμης στους αφανείς ιστούς της κοινωνίας ή ακόμα και μια ρητή απαίτηση μνήμης ως μορφή δικαίωσης ή ως χρέος απέναντι στην ιστορία».³² Όπως θα δούμε τα υποκείμενα αυτής της εργασίας, σε γενικές γραμμές, διατηρούν αποστάσεις από τους ηγεμονικούς λόγους, αφού δε συμβάλουν αφενός στην αναπαραγωγή του ηγεμονικού ολιστικά αντικομμουνιστικού μνημονικού λόγου και αφετέρου στην απόλυτη παλινόρθωση του σταλινισμού στην κοινωνική μνήμη. Σε περιόδους όπου η «λήθη από τα πάνω» ηγεμόνευε τα υποκείμενα υιοθετούσαν πρακτικές επιβίωσης της μνήμης των δεινών της οικογένειάς τους, όπως η διατήρηση των δηλώσεων αποκατάστασης για συγγενείς τους που συνελήφθησαν και δολοφονήθηκαν κατά την περίοδο των διώξεων του '37 – '39, έγγραφα που μετέφεραν στην Ελλάδα όταν μετανάστευσαν. Ωστόσο η λήθη ή η αναζωπύρωση της μνήμης «από τα κάτω» δεν αποτελεί μια εντελώς αυτοτελή διαδικασία, ανεπηρέαστη από την λήθη ή την αναζωπύρωση της μνήμης «από τα πάνω».

Ο διαχωρισμός ανάμεσα στη θεσμική, την ατομική και κοινωνική λήθη αποτελεί μια θεώρηση που προσαρμόζεται αρμονικά στο εθνογραφικό παράδειγμα της μνημονικής συγκρότησης των Ποντίων για τη σταλινική περίοδο. Όπως θα δούμε η διαμόρφωση της θεσμικής και ευρύτερης

³¹ Van Boeschoten Riki, Βερβενιώτη Τασούλα, Βουτυρά Ευτυχία, Δαλκαβούκης Βασίλης, Μπάδα Κωνσταντίνα, 2008, Εισαγωγή στο Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, (επιμ.) Van Boeschoten Riki, Βερβενιώτη Τασούλα, Βουτυρά Ευτυχία, Δαλκαβούκης Βασίλης, Μπάδα Κωνσταντίνα, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο σελ. 12

³² ό.π. σελ. 13

κοινωνικής μνήμης επιδρά στη μνημονική συγκρότηση των υποκειμένων σε ότι αφορά τη δημόσια συζήτηση, αλλά και την ιδιωτική κατά την περίοδο του Στάλιν, ωστόσο εφευρίσκονται μια σειρά από λεκτικούς και έμπρακτους μηχανισμούς – κώδικες επιβίωσης της μνήμης των γεγονότων, που όταν βρίσκουν πρόσφορο έδαφος αναδύονται, παρουσιάζοντας τη μνήμη των βιωμένων εμπειριών. Μοιάζει σαν η ανάμνηση να είναι σε αναμονή και να ψάχνει χώρο και τρόπο να εκφράσει το διαμεσολαβημένο μνημονικό περιεχόμενο.

Με βάση αυτό το θεωρητικό υπόβαθρο, θα μελετήσω τις μνημονικές συγκροτήσεις, με στόχο μια ερμηνευτική προσέγγιση των διαφοροποιήσεων των μνημονικών αφηγήσεων των υποκειμένων. Θα εστιάσω ιδίως στις αποσιωπήσεις και τις περιγραφικές εστιάσεις της μνήμης, οι οποίες φαίνεται να ενεργοποιούνται με κριτήρια πρωτίστως ιστορικών συγκυριών και πολιτικής τοποθέτησης. Ακροθιγώς στα συμπεράσματα και στις προτάσεις για περαιτέρω έρευνα θα αναφερθώ στη διαπλοκή αυτών των αφηγήσεων σε πρώτο πρόσωπο με επίσημες θεσμικές μνήμες, οι οποίες εκπορεύονται και αυτές από λόγους υποκειμένων αλλά λειτουργούν δομικά σε διαφορετικά πλαίσια.

Εντοπίζω την ανάδυση διαφορετικών κοινοτήτων μνήμης εντός της ευρύτερης ομάδας των Ποντίων. Υπάρχουν δύο μεγάλες κατηγορίες κοινοτήτων μνήμης: η πρώτη αφορά στη μνήμη των υποκειμένων που κατοικούσαν στην ΕΣΣΔ και η δεύτερη απορρέει από τους επίσημους λόγους των θεσμών, η θεσμική μνήμη. Σε ότι αφορά την πρώτη κοινότητα μνήμης στο εσωτερικό της παρατηρούνται επί μέρους ομαδοποιήσεις. Έχουμε λοιπόν μικρότερες κοινότητες μνήμης που συγκροτούνται με χαρακτηριστικά, τα οποία σχετίζονται με την κοινωνική θέση που είχαν πριν την εκτόπιση τα υποκείμενα, με την πολιτική τους τοποθέτηση τότε και σήμερα, με το γεωγραφικό και οικονομικό περιβάλλον που κατοικούσαν και με τις ιστορικές συγκυρίες που συνάντησαν στην πορεία της ζωής τους.

Η προσέγγισή της θεσμικής μνήμης στα πλαίσια της παρούσας εργασίας θα είναι σχεδόν επιδερμική, περιοριζόμενη να μας συστήσει αυτό το μνημονικό λόγο και να παροτρύνει για μια περαιτέρω ερευνητική αναζήτηση. Πολύ συνοπτικά να πω ότι πρόκειται για τη μνήμη που παράγεται από τους επίσημους φορείς, στην προκειμένη περίπτωση τα ποντιακά σωματεία, και ούτε εδώ έχουμε μια ενιαία συλλογική μνημονική αφήγηση. Αυτή η μνήμη στην περίπτωσή μας εκφράζεται μέσα από επίσημες ομιλίες, πρακτικά συνεδρίων, ανάδειξη ημερομηνιών μνήμης και μια σειρά από επιτελεστικές μνημονικές πρακτικές, οι οποίες επιλέγουν να εμφανίσουν και να αποκρύψουν νοήματα και γεγονότα. Η θεσμική μνήμη του ΚΚΕ, που είναι ο δεύτερος θεσμικός πόλος που αρθρώνει σήμερα λόγο για το ζήτημα, δεν εντάσσεται βέβαια στη συλλογική μνήμη της κοινότητας αλλά προκαλεί ενδιαφέρον η αλληλεπίδραση της με τη μνήμη των υποκειμένων. Και οι δύο αυτοί μνημονικοί λόγοι για πολλές δεκαετίες σιωπούσαν γύρω από το ζήτημα των σταλινικών διώξεων και άρχισαν να παράγουν μνημονικό λόγο όταν μια τρίτη θεσμική ρητορική εμφανίστηκε στο προσκήνιο. Πρόκειται για την ευρωπαϊκή και διεθνή ηγεμονική ρητορική γύρω από τη σταλινική περίοδο, που γεννήθηκε μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και η οποία

διόλου δεν είναι πολιτικά αμερόληπτη, αφού στοχεύει στη δαιμονοποίηση όχι μόνο του σταλινισμού αλλά και του κομμουνισμού ως του απόλυτου κακού. Από τότε με πολύ αργά βήματα ο θεσμικός λόγος των παγκόσμιων παμποντιακών συνεδρίων άρχισε να εντάσσει στην ατζέντα του το θέμα, διατηρώντας ωστόσο ως κυρίαρχο μνημονικό αφήγημα της κοινότητας τους διωγμούς από τον τουρκικό Πόντο με επίδικο την αναγνώριση της «γενοκτονίας των Ποντίων» σε επίπεδο διπλωματικής διεκδίκησης. Στον αντίποδα αυτού το ΚΚΕ άρχισε να παράγει θεσμικό μνημονικό λόγο από θέση άμυνας με κεντρικό στόχο την ηθική και ιστορική νομιμοποίηση της σταλινικής πολιτικής.

Οι δύο ευρύτερες μνημονικές κοινότητες, αυτή των υποκειμένων και η θεσμική, τροφοδοτούν η μία την άλλη, ωστόσο μπορούμε να πούμε ότι κάποιες από τις επί μέρους κοινότητες μνήμης που διαμορφώνονται στο εσωτερικό της πρώτης συνομιλούν περισσότερο με το θεσμικό μνημονικό λόγο. Έτσι θα δούμε ότι η κοινότητα μνήμης των Ποντίων μεταναστών του '30 φαίνεται να επηρεάζεται σχεδόν καταλυτικά από το θεσμικό λόγο του ΚΚΕ, ή καλύτερα από τη θεσμική «σιωπή» και του ΚΚΕ και των ποντιακών σωματείων. Αντίστοιχα εντοπίζεται επίδραση ανάμεσα στο μνημονικό λόγο των Ποντίων μεταναστών του '90 με τις κυρίαρχες ρητορικές του ΚΚΣΕ σε ότι αφορά πτυχές της σοβιετικής ζωής, ενώ σε ότι αφορά την άρση της «σιωπής» αυτή συμπίπτει με την έξαρση του δημόσιου λόγου γύρω από το σταλινισμό μετά την κατάρρευση.

Ως ατομική μνήμη στο παρόν αναλυτικό σχήμα νοείται η μνήμη που το κάθε άτομο συγκροτεί, είτε αφορά την προσωπική βιωμένη εμπειρία του, είτε το μακρινό, μη βιωμένο από το άτομο, παρελθόν. Χρησιμοποιώ την ατομική μνήμη σαν χωριστή αναλυτική κατηγορία, αφού όπως έχω ήδη αναφέρει εντόπισα σημεία μνημονικής αφήγησης που απορρέουν από την προσωπικότητα των υποκειμένων.³³

Αποκαλύπτεται λοιπόν ένα τρίπτυχο μνημονικών συγκροτήσεων. Η ατομική μνήμη με τις ιδιαιτερότητες της κάθε προσωπικότητας, οι κοινότητες μνήμης των υποκειμένων, που συγκροτούνται στη βάση των κοινών χαρακτηριστικών που παρουσιάζουν και η θεσμική μνήμη με την οποία η έκταση της παρούσας εργασίας δεν μου επέτρεψε την περαιτέρω ενασχόληση. Όπως παρατηρεί η Van Boeschoten «... οι μορφές μνήμης δεν διαμορφώνονται μέσα σε στεγανά, αλλά βρίσκονται σε αλληλεπίδραση, και η μία μπορεί να ενσωματώνει, να οικειοποιείται ή να μετασχηματίζει στοιχεία της άλλης».³⁴ Το πιο απτό και άμεσα παρατηρήσιμο παράδειγμα αυτής της αλληλεπίδρασης είναι η ανάδυση μιας νέας κοινότητας μνήμης στο Κυβερνοχώρο. Τα υποκείμενα του Διαδικτύου συζητούν τις σταλινικές διώξεις και μάλιστα δημιουργούν ιστοσελίδες με αφορμή

³³ Για παράδειγμα η πιο έντονη ανάδειξη ενός μνημονικού τραύματος προέκυψε από μία πληροφορήτρια, η οποία πολύ συχνά θυματοποιεί τον εαυτό της. Αντίθετα μια τόσο έντονη διάσταση τραυματικής μνήμης δεν παρουσιάστηκε σε καμία άλλη συνέντευξη. Άλλο παράδειγμα είναι η χαοτική και άναρχη μνημονική αφήγηση μιας άλλης πληροφορήτριας, στοιχείο της γενικότερης συμπεριφοράς της τα τελευταία χρόνια της ζωής της. Μια θρυμματοποίηση της μνήμης που σχετίζεται ωστόσο με τις δυσκολίες του προσωπικού της βίου και όχι με ένα φαινόμενο που παρατηρείται συλλογικά στις αφηγήσεις των πληροφορητών.

³⁴ Van Boeschoten Riki, Βερβενιώτη Τασούλα, Βουτυρά Ευτυχία, Δαλκαβούκης Βασίλης, Μπάδα Κωνσταντίνα, 2008, ό.π. σελ. 12

τη σχέση του μνημονικού αφηγήματος της κοινότητας στην οποία πολιτισμικά ανήκουν και της πολιτικής τους ταυτότητας, για παράδειγμα οι ιστοσελίδες «Πόντος και Αριστερά» και «Μπολσεβικίδης».³⁵ Μάλλον πρόκειται για νεαρή ηλικιακή ομάδα, η οποία αντλεί σίγουρα στοιχεία και από την θεσμική μνήμη και από τη μνήμη των υποκειμένων, διαμορφώνοντας το δικό της αφήγημα και επηρεάζοντας με τη σειρά της τις ήδη διαμορφωμένες μνημονικές κοινότητες. Πρόκειται για μια πολύ ενδιαφέρουσα ανάδυση μνημονικού λόγου που θέτει ερωτήματα για το κατά πόσο μπορεί να ειπωθεί ως μια ακόμα κοινότητα μνήμης, ωστόσο οι περιορισμοί της παρούσας εργασίας δεν επιτρέπουν μια αναλυτική συζήτηση παρά μία ακόμα επιδερμική προσέγγιση αυτού του μνημονικού λόγου στις ερευνητικές προτάσεις του επιλόγου.

β. «Τεμέτερον», «ο δικός μου» ή «ο δικός μου άλλος»: Διαλεκτικές σχέσεις ταυτότητας ετερότητας και μνημονικής συγκρότησης.

Από την προηγούμενη ενότητα έχει ήδη φανεί ότι η μνήμη συνδέεται άρρηκτα με την πρόσληψη του «εαυτού» και του «άλλου». Εντάσσω τη συζήτηση γύρω από την ετερότητα στο θεωρητικό μέρος αυτής της εργασίας, εκτιμώντας ότι η άρρηκτη σύνδεση της με τη μνήμη την τοποθετεί ως συνέχεια της προηγούμενης συζήτησης.

Στην περίπτωση των Ποντίων της Σοβιετικής Ένωσης, η ετερότητα ως προς το σχηματισμό και την πρόσληψη της ανασηματοδοτήθηκε μέσα σε διαφορετικά πολιτικά – πολιτισμικά περιβάλλοντα και κρατικά μορφώματα, από την Οθωμανική και Τσαρική αυτοκρατορία μέχρι τη Σοβιετική Ένωση και την κατάρρευση. Ο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης εισάγει την έννοια του «καθεστώτος διαφορετικότητας» με την οποία προτείνει την κάθε φορά εξέταση των όρων παραγωγής της διαφορετικότητας στο πεδίο της πολιτισμικής της σύλληψης, πεδίο στο οποίο συναντώνται, συνομιλούν, αλληλεπιδρούν και συγκρούονται λόγοι περί ετερότητας «από τα πάνω» (επίσημος κρατικός λόγος) και «από τα κάτω» (ανεπίσημες, καθημερινές πρακτικές).³⁶

Με αφορμή την παραπάνω παρατήρηση για την ύπαρξη ετεροτήτων στο εσωτερικό μιας ομάδας θα εξηγήσω τον τίτλο της παρούσας ενότητας και θα δώσω ορισμένα πρώτα παραδείγματα του καθεστώτος διαφορετικότητας των Ποντίων μεταναστών της δεκαετίας του '90 στην Ελλάδα. Η λέξη «τεμέτερον», που στην ποντιακή διάλεκτο σημαίνει τον δικό μου και προέρχεται από το αρχαίο «ημέτερος», νοσηματοδοτεί μια εθνοτική πολιτισμική ολότητα, τους Πόντιους. Ωστόσο μέσα από την επιτόπια έρευνα υπήρξαν πολλές φορές που αναδύθηκε μια κατηγοριοποίηση επί μέρους πολιτισμικών ποντιακών κοινοτήτων, όπως οι ποντιόφωνοι της Τουρκίας και οι Πόντιοι που κατοικούν στην πρώην ΕΣΣΔ, η αναφορά στους οποίους από μερίδα των Ποντίων προσφύγων του

³⁵ <http://pontosandaristera.wordpress.com/15/09/09>, <http://mpolsevikidis.blogspot.com/1/7/08>

³⁶ Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος 2006, «Το καθεστώς της διαφορετικότητας στην ελληνική κοινωνία, στο Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα», (επιμ.) Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια σελ. 411. Το ζήτημα του καθεστώτος διαφορετικότητας των Ποντίων, πριν την έλευσή τους στην Ελλάδα αλλά και μετά, δίνεται η ευκαιρία να το συζητήσουμε διεξοδικότερα σε επόμενα κεφάλαια.

1922 υποκρύπτει άλλοτε ενός είδους υποτίμηση και άλλοτε τον εξοστρακισμό των δύο εκτός Ελλάδας ποντιακών κοινοτήτων από τα όρια της «μίας» ποντιακής κοινότητας, χρησιμοποιώντας ένα κριτήριο πολιτισμικής ακόμα και εθνικής «καθαρότητας». Παρατηρείται λοιπόν μια εσωτερική διαφοροποίηση που μοιάζει να ορίζει τον «τεμετέρο» ως τον «δικό μου» μεν «άλλο» δε.

Για να δώσω μια εικόνα του καθεστώτος διαφορετικότητας αυτής της ομάδας σήμερα στην Ελλάδα θα αναφέρω τρία παραδείγματα. Στα πλαίσια της έρευνας παρευρέθηκα στο 3^ο Φεστιβάλ Ποντιακών Χορών, το Σεπτέμβρη του 2007 στη Λάρισα. Ενώ κατευθυνόμουν στο κλειστό γυμναστήριο της Νεάπολης, όπου θα πραγματοποιούνταν το φεστιβάλ, συνάντησα τυχαία τα πούλμαν με τις αποστολές των συλλόγων της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης. Επιβιβάστηκα στο λεωφορείο της Δράμας για να φτάσω στο κλειστό γυμναστήριο. Κάθισα δίπλα σε ένα εικοσπεντάχρονο το Νίκο, ο οποίος έμενε σε ένα χωριό της Δράμας. Αφού είχαμε πιάσει κουβέντα τον ρώτησα αν στην περιοχή του κατοικούν Πόντιοι των χωρών της ΕΣΣΔ που έχουν έρθει μετά το '90. Μου είπε ότι υπάρχουν αρκετοί. Τον ρώτησα αν έχουν σχέση με το τον τοπικό ποντιακό σύλλογο. Αναφερόμενος σε αυτούς τους χαρακτήρισε «ρωσοπόντιους» και αμέσως μου διευκρίνισε ότι δεν τους θεωρεί Πόντιους, «Πως είναι Πόντιοι, αφού όταν τους ρωτάς από πού είναι λένε από εκεί.» (εννοεί ότι αναφέρουν περιοχές της πρώην ΕΣΣΔ). Μου ανέφερε ότι τον εκνευρίζουν και δεν τους συμπαθεί. Αντίστοιχα σε μία άλλη εκδήλωση ποντιακού συλλόγου στην Αθήνα ένας χοροδιδάσκαλος ποντιακών χορών, ο οποίος διαμένει στην Καλλιθέα, περιοχή εγκατάστασης μεγάλου αριθμού Ποντίων μεταναστών του '90, όταν του μίλησα για την εργασία μου και τον ρώτησα σχετικά με τους παλιννοστούντες και τους συλλόγους παλιννοστούντων της Καλλιθέας, μου είπε ότι δεν έχει σχέση μαζί τους. «Αυτοί είναι άλλοι. Δεν είναι σαν κι εμάς. Οι δικοί μας ήρθαν κατευθείαν από τον Πόντο. Οι δικές μας συνήθειες είναι πιο παραδοσιακές. Αυτοί τα έχουν αλλάξει.». Άλλος χοροδιδάσκαλος μου είχε πει υποστηρίζοντας ότι οι χορευτικές φιγούρες δεν είναι «παραδοσιακές», με την έννοια του «αυθεντικού», στον ποντιακό χορό: «Αυτά δεν είναι δικά μας βγήκαν στη Ρωσία». Το τρίτο περιστατικό είναι ακόμα πιο ενδεικτικό και αφορά τους ποντιόφωνους της Τουρκίας. Σε ένα ποντιακό κέντρο διασκέδασης στην Αθήνα, στα τέλη της δεκαετίας του '90,³⁷ είχε έρθει από τη Τουρκία μία ομάδα ποντιόφωνων. Ο τρόπος που χόρευαν ήταν διαφορετικός, σε ότι αφορά τους βηματισμούς αλλά όχι και την σωματική κίνηση, από τον τρόπο που χόρευαν οι ελλαδίτες Πόντιοι. Ένας εκ των παρευρισκόμενων ελλαδιτών Ποντίων, έχοντας καταναλώσει λίγο παραπάνω αλκοόλ, είπε στους «τεμετέρους» του: «Θα σας φάμε όλους», δείχνοντας παραστατικά τον αποκεφαλισμό τους με το χέρι του.

Νομίζω πως μέσα από αυτά τα παραδείγματα φαίνεται τώρα πιο ξεκάθαρα η διαφοροποίηση στο εσωτερικό της κοινότητας. Αυτή η διαφοροποίηση σχετίζεται άμεσα με τη συγκρότηση του

---

³⁷ Η παρούσα προσωπική εμπειρία δεν εντάσσεται στα πλαίσια της έρευνας, προέρχεται από την παρουσία μου σε εκείνο το κέντρο το ίδιο βράδυ που έλαβε χώρα το περιστατικό. Ήμουν μαθήτρια Λυκείου και η παρατήρηση του γεγονότος μου έχει εντυπωθεί, χωρίς ωστόσο να προέρχεται μέσα από τη ματιά του ανθρωπολόγου.

συλλογικού αφηγήματος της κοινότητας, αφού από την πλευρά της θεωρώ ότι ως ένα βαθμό, μαζί με άλλους παράγοντες όπως οι πολιτικές ιστορικές συγκυρίες σε τοπικό και διεθνές επίπεδο, συμβάλει στη επικράτηση της «σιωπής» των ελλαδιτών Ποντίων γύρω από της σταλινικές διώξεις. Σε ότι αφορά τη συγκρότηση της ετερότητας από την πλευρά των Ποντίων προσφύγων του 1922 ως προς τους άλλους «τεμέτερους», οι πρώτοι εισάγουν ένα εθνικό κριτήριο καθαρότητας στο λόγο τους. Οι «τεμέτεροι» για αρκετούς ελλαδίτες πλέον Πόντιους δεν είναι απλώς πολιτισμικά διαφορετικοί αλλά αυτή η διαφορετικότητα αγγίζει και εθνικά όρια. Όσο και αν η λέξη «ρωσοπόντιος» δε χρησιμοποιείται από επίσημα χείλη της ποντιακής κοινότητας και όλοι θα σπεύσουν να διορθώσουν όποιον μη Πόντιο κάνει χρήση του όρου, σε εσωτερικές συζητήσεις και συμπεριφορές διακρίνεται μια υποτιμητική και άλλοτε επιθετική συμπεριφορά απέναντι σε αυτή την ομάδα. Έτσι η ιστορία των ποντιακών πληθυσμών της ΕΣΣΔ φαίνεται να γίνεται αντιληπτή από τους ελλαδίτες Πόντιους ως μια παράλληλη ιστορική πορεία μιας μερίδας του συνόλου των Ποντίων, η οποία βρίσκεται υπό αμφισβήτηση ως προς την καθαρότητα και την «αυθεντικότητα» της πολιτισμικής της συνέχειας και με αυτό τον τρόπο βρίσκεται παρά και όχι εντός του συλλογικού μνημονικού αφηγήματος της κοινότητας.

Μετά το '90 το μαζικό ρεύμα μετακίνησης Ποντίων από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα αναπόφευκτα επηρέασε τη συγκρότηση του συλλογικού αφηγήματος, αφού δημιούργησε τα πρώτα ορατά ρήγματα στη «σιωπή» του θεσμικού ποντιακού λόγου και έφερε σε επαφή τους ελλαδίτες Πόντιους με τους «τεμέτερους» τους της ΕΣΣΔ, χωρίς ωστόσο να άρει, θα έλεγα ότι μπορεί να ενδυνάμωσε, τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις δύο ομάδες, αφήνοντας την ιστορία των Ποντίων της ΕΣΣΔ να συνεχίζει να βρίσκεται παρά του συλλογικού μνημονικού αφηγήματος της κοινότητας. Έτσι εκτός από τις επιρροές της «λήθης από τα πάνω», είτε αυτή αφορά τη θεσμική «σιωπή» των ποντιακών σωματείων είτε εκείνη του ΚΚΕ, η θεώρηση των Ποντίων της ΕΣΣΔ ως ετερότητας στο εσωτερικό της κοινότητας, συνέβαλε από την πλευρά της στην απουσία ενδιαφέροντος των ελλαδιτών Ποντίων γύρω από την ιστορία των Ποντίων της ΕΣΣΔ και στην επικράτηση της «σιωπής» αναφορικά με το σημαντικότερο σταθμό της ιστορικής τους πορείας, των σταλινικών διώξεων και εκτοπισμών.

Αντίστοιχα, για τους Πόντιους της ΕΣΣΔ που εκτοπίστηκαν, σύμφωνα με τη Βουτυρά «...το ίδιο το γεγονός της «εκτόπισης» θεωρείται και χρησιμοποιείται ως στοιχείο ιδιαιτερότητας που προσδιορίζει τη συλλογική μνήμη της συγκεκριμένης ομάδας σε αντιπαράθεση με «αυτούς που δεν είναι σαν εμάς»».³⁸ Είναι χαρακτηριστικό πως μερίδα των εκτοπισμένων στο Καζακστάν Ποντίων που μετανάστευσαν στην Ελλάδα του '90 διαχωρίζουν τους εαυτούς τους από όσους δεν βίωσαν τον εκτοπισμό ακόμα και στη βάση της εθνικής ταυτότητας με κριτήριο την εμπειρία του εκτοπισμού:

---

³⁸ Βουτυρά, Ευτυχία 1997, «Βίαιες μετακινήσεις, μεταναστεύσεις και επαναπατρισμός. Διλήμματα ταυτότητας των Ελλήνων της Κεντρικής Ασίας», Η διασπορά των Ελλήνων στη Ρωσία από την πτώση της Πόλης μέχρι σήμερα, Αθήνα: Μετσόβειο Πολυτεχνείο Πανεπιστήμιο Αθηνών σελ. 182

«Εσείς από τη Γεωργία δεν είστε γνήσιοι Έλληνες γιατί δεν σας εξόρισε ο Στάλιν».³⁹ Έτσι η ατομική και συλλογική ταυτότητα συνεχίζει να τροφοδοτείται από τις αναμνήσεις τροφοδοτώντας με τη σειρά της το παρόν.

Αναφορικά με το καθεστώς διαφορετικότητας των Ποντίων στο σοβιετικό περιβάλλον, αρκετά ζητήματα ως προς τη διαμόρφωση τους ως ετερότητας στο σοβιετικό περιβάλλον θα διαλευκανθούν και στα επόμενα κεφάλαια. Σε αυτό το σημείο αρκεί να πούμε ότι σε ότι αφορά τη διοικητική πρόσληψη θεωρούνταν Έλληνες. Ορισμένοι είχαν ελληνικά διαβατήρια και όσοι είχαν σοβιετικά αναγράφονταν η εθνικότητά τους σαν Έλληνες. Υπήρχε ελληνική εκπαίδευση μέχρι και το '38, εκδίδονταν ελληνικές εφημερίδες και υπήρχαν ελληνικές περιοχές με ελληνική διοίκηση (raion). Μέχρι και το '37 η ετερότητα δεν αποτελούσε πρόβλημα για την ομαλή πορεία της ζωής των υποκειμένων. Το καθεστώς διαφορετικότητας ωστόσο άλλαξε το '37, οπότε και η ετερότητα, μαζί με άλλους παράγοντες όπως θα δούμε, άρχισε να γίνεται αιτία καταστολής.

Σε αυτή την ενότητα θα ήθελα να θέσω ορισμένα ζητήματα γύρω από έννοιες που θα χρησιμοποιήσω ως αναλυτικά εργαλεία στα επόμενα κεφάλαια και πρόκειται να μας χρησιμεύσουν στη σκιαγράφηση των πλαισίων εντός των οποίων συγκροτείται η μνήμη των υποκειμένων. Πρόκειται για τις έννοιες «πρόσφυγας», «μετανάστης» και «διασπορά».

Ανάμεσα στις διάφορες σημασιοδοτήσεις που έλαβε ο όρος «διασπορά»⁴⁰ ήταν και εκείνη της «διασπορικής κοινότητας», ως κοινότητας που συγκροτείται «... με την ανάπτυξη διαδικασιών ταύτισης και δεσμών αλληλεγγύης που συνδέουν άτομα ή πληθυσμούς – οι οποίοι αναφέρονται πάντως σε μία κοινή κοιτίδα ή καταγωγή – διασκορπισμένους στον πλανήτη».⁴¹ Τα υποκείμενα αυτής της εργασίας δεν αυτοπροσδιορίζονται ως κοινότητα της ελληνικής διασποράς, σε ότι αφορά το διάστημα που ζούσαν εκτός των ελληνικών συνόρων. Ωστόσο στο λόγο τους μπορεί κάποιος να εντοπίσει στοιχεία μιας διασπορικής συμπεριφοράς με σημείο αναφοράς την ελληνικότητα. Αυτή η διασπορική συμπεριφορά σε ότι αφορά τον εντοπισμό της στο παρελθόν πρέπει να σημειωθεί ότι είναι προϊόν του σημερινού τους μνημονικού λόγου. Έτσι ως ένα βαθμό σίγουρα αφορμάται από την προσπάθεια τους να επιβεβαιώσουν την ελληνικότητά τους, η οποία αμφισβητείται από το ελληνικό κοινωνικό σώμα της συγχρονίας, κάτι που έντονα διαφαίνεται στο λόγο τους και θα συζητηθεί στα οικεία κεφάλαια. Από την άλλη ο αυτό- και έτεροπροσδιορισμός των υποκειμένων ως Ελλήνων σε διοικητικό επίπεδο αλλά και σε επίπεδο συναναστροφής τους με τις άλλες εθνικές ή εθνοτικές ομάδες του Καυκάσου και ευρύτερα της ΕΣΣΔ, η επιθυμία τους να ιδρυθούν σύλλογοι Ελλήνων στα

³⁹ Βουτυρά, Ευτυχία 2006α, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες. Ετερότητα και παλιννόστηση από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα: Η περίπτωση των «Ρωσοποντίων», Περιπέτειες της ετερότητας, (επιμ.) Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια σελ. 283

⁴⁰ Για περισσότερες λεπτομέρειες Βεντούρα, Λίνα 2006, «Διασπορά, παγκοσμιοποίηση και συλλογικότητες», (επιμ.) Βεντούρα Λίνα, Τρουμπέτα Βασιλική, Σύγχρονα Θέματα, τ. 92, Ιανουάριος – Φεβρουάριος σελ. 31 - 39

⁴¹ ό.π. σελ.33 Το ασαφές και ευρύτατο περιεχόμενο της έννοιας «διασπορικός» δέχτηκε κριτική για τις αμφισημίες που ενέχει και τις κατευθύνσεις που έλαβε. Για παράδειγμα συνδέθηκε με την προσέγγιση της εμμονής στις ρίζες, τον υβριδισμό, την ακινησία της ταυτότητας ή το μετασχηματισμό της, τη μετάλλαξη των σχέσεων του ανθρώπου με τον τόπο (γεωγραφικό και αναφορικό), το έθνος κράτος και την υπονόμευσή του. Στο ίδιο σελ. 34

σοβιετικά εδάφη, που υλοποιείται μεν τα χρόνια της περεστρόικα αλλά υπάρχει ως πρόθεση από παλαιότερα, η πρόσληψη των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων της Τασκένδης ως ομοεθνών τους, η διατήρηση των ελληνικών διαβατηρίων σε καιρούς που μόνο προβλήματα επαγγελματικής ανέλιξης και τιμωρητικά επακόλουθα μπορούσε να επιφέρει, η επιθυμία τους να έχουν ελληνική παιδεία σε ελληνικά σχολεία κοκ, αποτελούν ορισμένες από τις συμπεριφορές διαδικασιών ταύτισης των διασπορικών κοινοτήτων με την κοιτίδα καταγωγής τους, έτσι όπως η τελευταία συγκροτείται σε φαντασιακό επίπεδο. Νομίζω ότι είναι πολύ σημαντικό να ειπωθεί ότι η συγκρότηση τους ως διασπορικής κοινότητας κατά τα σοβιετικά χρόνια δεν εκλαμβάνεται ως αυτονόητη από τη γράφουσα αλλά εντοπίζεται σε όσα ειώθηκαν παραπάνω και άλλα που θα συζητηθούν στη συνέχεια.

Σύμφωνα με τον ορισμό της διασποράς, έτσι όπως δόθηκε στην προηγούμενη παράγραφο, η κοινή κοιτίδα αναφοράς, εδαφικής ή όχι, μιας διασπορικής κοινότητας είναι μία. Όπως θα δούμε όμως οι Πόντιοι της ΕΣΣΔ έχουν παραπάνω από έναν τόπους αναφοράς, σε αυτή την περίπτωση ξεκάθαρα εδαφικούς, αναφορικά με τη σύλληψη του ανήκειν (Ελλάδα, τουρκικός Πόντος, σοβιετικές χώρες και γενικότερα ΕΣΣΔ). Αυτό δε υποδηλώνει αυτόματα και τον εντοπισμό διασπορικών συμπεριφορών με τους ίδιους τρόπους και έμφαση για όλους αυτούς τους «τόπους» αναφοράς ταυτόχρονα. Σήμερα ως μετανάστες στη χώρα που θεωρούσαν κοιτίδα καταγωγής τους, αυτή η αναφορά σε παραπάνω από μία ή και δύο κοιτίδες εντοπίζεται ίσως με μεγαλύτερη έμφαση, αφού λόγω της περιθωριοποίησης και της αμφισβήτησης της ελληνικότητάς τους σε αρκετές περιπτώσεις φαίνεται να ενδυναμώνεται η ταυτότητά τους ως πρώην σοβιετικοί πολίτες. Μοιάζει σαν να υπάρχουν λοιπόν δύο ή περισσότερες διασπορικές συγκροτήσεις η μία μέσα στην άλλη ή η διασπορική συγκρότηση να αλλάζει το κέντρο αναφοράς της, πάντως έστω και κατά τη μετάβαση έχουν συναντηθεί και συνυπάρξει ορισμένα από τα εκάστοτε κέντρα αναφοράς.⁴²

⁴² Ίσως ένας άλλος όρος, όπως η «διεθνικότητα» ή «διεθνισμός» (transnationalism) θα ήταν εξίσου χρήσιμος, ώστε να περιγράψει την εμπλοκή των υποκειμένων στην κατασκευή περισσότερων της μιας εθνικής συγκρότησης. Οι συγγραφείς του σημαντικού τόμου με τον τίτλο «Nations Unbound» διαπίστωσαν ότι οι διχοτομημένες κοινωνικές κατηγορίες με βάση το έθνος δεν μπορούσαν να εξηγήσουν την ταυτόχρονη εμπλοκή των μεταναστών στην κοινωνική και πολιτική ζωή περισσότερων από ένα έθνος – κράτος. Ξεκίνησαν λοιπόν να χρησιμοποιούν τον όρο διεθνισμός (transnationalism) και διεθνικό κοινωνικό πεδίο (transnational social field). Ο όρος διεθνισμός αναφέρεται σε μετανάστες που σφυρηλατούν κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στη χώρα καταγωγής και εγκατάστασης, με αναφορά στο έθνος αλλά και σε πολιτικά, πολιτισμικά συμφραζόμενα. Αναλυτικά στο Basch Linda, Schiller Nina and Szanton Blanc Christina, «Nations Unbound, Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States», Gordon and Breach, New York, 1994 σελ. 5,7. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, τα εν λόγω υποκείμενα, οι «διαμετανάστες» (transmigrants), βρίσκονται εμπλεκόμενοι σε μία κατασκευή του έθνους δύο ή και περισσότερων εθνών – κρατών. Η προσέγγιση της διεθνικής μετανάστευσης δέχθηκε ωστόσο κριτικές. Βλέπε Καραγιάννης, Βαγγέλης 2006, «Μετανάστευση – Διεθνικότητα – Κινητικότητα. Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα διεθνικής μετανάστευσης», Σύγχρονα Θέματα, τ. 92, Ιανουάριος – Φεβρουάριος σελ. 23 - 30 Σχετικά με τη συζήτηση για το διεθνισμό βλέπε και Ρορον, Α. 2007, «Crossing Borders, Shifting Identities: Transnationalisation, "Materialisation", and Commoditisation of Greek Ethnicity in Post-Soviet Russia», Anthropology of East Europe Review, vol. 25, No. 1, σελ. 29 - 41. Επίσης ο όρος χρησιμοποιήθηκε στην προσπάθεια να περιγραφούν τα διαφορετικά προτάγματα του κάθε εθνικισμού, από τους εθνικισμούς του 19^{ου} αι., καθώς και η ανάγνωση των μη εδαφικών τόπων των αναφορών των νέων ταυτοτήτων, δηλαδή οι νέες τοπικότητες (locality) – βλέπε Vertovec, Steven 1999, «Conceiving and researching transnationalism», Ethnic and Racial Studies, vol. 22, n2, Routledge, σελ. 447 – 462 – που αναδύονται στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Λόγω των κριτικών που έχουν ασκηθεί στον όρο, των πολλαπλών εννοιολογήσεων που έχει λάβει αλλά κυρίως στο βαθμό που δεν αφορά άμεσα τα κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα αυτής της εργασίας μια συζήτηση γύρω από τη «διεθνική

Σύμφωνα με τη Βουτυρά στην περίπτωση των Ποντίων μεταναστών και προσφύγων της δεκαετίας του '90 στην Ελλάδα, παρατηρείται η εκδήλωση μιας αναστρεφόμενης διασπορικής συμπεριφοράς (reverse diaspora), η οποία παρουσιάζει στοιχεία ενός τύπου «επαναρωσοποίησης», φαινομένου που σχετίζεται με την εθνική απόρριψη που βιώνουν τα υποκείμενα της ομάδας αναφοράς και από το ελληνικό κράτος αλλά και από μερίδα των ελλαδιτών Ποντίων, όπως έχει ήδη αναφερθεί στις προηγούμενες παραγράφους.⁴³ Ίσως ο όρος «επανασοβιετοποίηση» ακουμπάει περισσότερο το φαινόμενο της αναστρεφόμενης διασπορικής συμπεριφοράς, που παρατηρείται στα υποκείμενα και της παρούσας εργασίας, με την έννοια ότι η τελευταία δεν έχει σημείο αναφοράς τη ρωσική εθνικότητα αλλά τη ζωή στα εδάφη της ΕΣΣΔ και έτσι εκφράζει μια νοσταλγία όχι μόνο για έναν άλλο τόπο αλλά και για έναν άλλο χρόνο. Σημείο αναφοράς λοιπόν γίνεται αυτό που ονομάστηκε «σοβιετική πατρίδα» από το θεσμικό σοβιετικό λόγο και έγινε αποδεκτό από τα υποκείμενα κατά τα χρόνια της παρουσίας τους στην ΕΣΣΔ, από τον Καύκασο μέχρι τους τόπους εκτοπισμού. Έτσι στην παρούσα εργασία θα χρησιμοποιείται ο όρος «επανασοβιετοποίηση» για την περιγραφή αυτού του φαινομένου.

Το ερώτημα που προκύπτει αναφορικά με τη συζήτηση για τη μνήμη, που αποτελεί και το κεντρικό θέμα αυτής της εργασίας, είναι κατά πόσο η θεώρηση των Ποντίων της ΕΣΣΔ ως υποκειμένων που συμμετέχουν ή έχουν συμμετάσχει στο παρελθόν σε περισσότερες από μια διασπορικές συγκροτήσεις, άσχετα από το εάν αυτές υφίστανται παράλληλα ή όχι, σχετίζεται με τη μνημονική τους συγκρότηση και μας βοηθάει να κατανοήσουμε κάποιες πτυχές της. Κατά τη γνώμη μου είναι ακριβώς η ύπαρξη των περισσότερων της μιας πολιτισμικών ταυτοτήτων και η πολλαπλή πρόσληψη του ανήκειν (και εδώ ίσως θα μας βοηθούσε ο όρος της «διεθνικής ταυτότητας» και η πρόσληψη του μεταναστευτικού υποκειμένου ως «διαμετανάστη» - υποκειμένου που συγκροτείται με διεθνικούς όρους) που επιτρέπει τη μετάβαση από το ένα κέντρο αναφοράς της διασπορικής συγκρότησης στο άλλο. Και αποτελεί και αυτό μια πτυχή του ευρύτερου πλαισίου εντός του οποίου τα υποκείμενα συγκροτούν τη μνήμη τους για τις διώξεις και τους εκτοπισμούς: Αφενός ως μέλη της ελληνικότητας, που βιώνουν καταπίεση και εξορίες λόγω της εθνικής τους ταυτότητας, αφού το '40 πια οι εκτοπισμοί λαμβάνουν ξεκάθαρα εθνικά χαρακτηριστικά, και αφετέρου μέσα στο πλαίσιο της αναστρεφόμενης διασποράς και της επανασοβιετοποίησης ως μέλη του σοβιετικού κόσμου, για ορισμένες στιγμές του οποίου νιώθουν περήφανοι (π.χ. «Μεγάλος Πατριωτικός πόλεμος» και η συμμετοχή των υποκειμένων σε αυτόν, κοινωνικές παροχές στην ΕΣΣΔ κτλ.), συνθήκη που ενεργοποιεί την επαναδιαπραγμάτευση του σοβιετικού παρελθόντος και τη μερική ή ολική δικαίωση

μετανάστευση» και το κατά πόσο η περίπτωση των Ποντίων μεταναστών του '90 μπορεί να ειπωθεί ως τέτοια, δεν προχώρησα σε μια ίσως παράτολμη χρήση του όρου που θα μας αποπροσανατόλιζε από την κεντρική συζήτηση. Ωστόσο αφήνω σε αυτό το σημείο ανοιχτό το ερώτημα του κατά πόσο ο όρος αυτός θα ήταν δόκιμος για την περιγραφή των ταυτόχρονων πολλαπλών διασπορικών συγκροτήσεων των Ποντίων μεταναστών της ΕΣΣΔ, ώστε να αποτελέσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο αρθρώνεται και η μνημονική συγκρότηση των εν λόγω υποκειμένων.

⁴³ Βουτυρά, Ευτυχία 2006β, *Post – Soviet Diaspora Politics: The case of the Soviet Greeks*, στο *Journal of Modern Greek studies*, vol.24, n.2 σελ. 382 και υποσημείωση no 5 στη σελ. 402 του ίδιου άρθρου

της σταλινικής πολιτικής του εκτοπισμού τους, ακόμα και την μετατόπιση του Στάλιν από «θύτη» σε «στοργικό πατέρα».

Γενικά η συγκρότηση του μνημονικού αφηγήματος των υποκειμένων επηρεάζεται δυναμικά μέσα από μία σύγκριση της ζωής «εκεί» και της ζωής «εδώ». Αυτή η σύγκριση φτάνει να εξισώνει σε αφηγηματικό επίπεδο τις κακές συνθήκες ζωής στους τόπους εκτοπισμού της δεκαετίας του '40 με τις κακές συνθήκες ζωής στον Ασπρόπυργο το 2000.⁴⁴ Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα ενός Πόντιου μετανάστη της δεκαετίας του '90, ο οποίος στα πλαίσια συζήτησης μιας σειράς εκδηλώσεων, με τίτλο «Σεμινάρια Ποντιακής Ιστορίας» και κεντρικό εισηγητή τον Βλάση Αγτζίδη, της Ένωσης Ποντίων Μεταμορφώσεως στην Αθήνα το 2008, ενώ αρχικά υπερθεμάτιζε του τσαρικού καθεστώτος έναντι της ΕΣΣΔ, όταν άκουσε το χαρακτηρισμό «γενοκτονία» για την περίπτωση των σταλινικών διώξεων και εκτοπισμών από έναν παρευρισκόμενο αντέδρασε φωνάζοντας «Γενοκτονία είναι ότι σήμερα στον Ασπρόπυργο μετά από δέκα χρόνια (εννοεί εγκατάστασης) δεν έχω ρεύμα και νερό. Στην εξορία μέσα σε δύο χρόνια είχαμε δικό μας σπίτι».⁴⁵

Κατά τη διεξαγωγή της έρευνας εμφανίστηκε μια σύγχυση ανάμεσα στους όρους «μετανάστης και πρόσφυγας» από την πλευρά των πληροφορητών. Αυτή η σύγχυση είναι δικαιολογημένη στο βαθμό που τα υποκείμενα της έρευνας δεν έχουν εικόνα της νομικής εννοιολόγησης των όρων και φτάνοντας στην Ελλάδα γίνονται αποδέκτες των όρων αυτών, όπως και των όρων «παλινοστούντες, επαναπατρισθέντες και νεοπρόσφυγες», έτσι όπως αυτοί οι όροι εκφέρονται στους θεσμικούς λόγους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν μία γυναίκα που αντέδρασε όταν άκουσε να της αποδίδουν τον χαρακτηρισμό του «παλινοστούντα» τα μέλη ενός συλλόγου Ποντίων λέγοντας: «Είμαστε Έλληνες όχι παλινοστούντες».⁴⁶ Η περιθωριοποίηση που βιώνουν οι Πόντιοι που ήρθαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του '90, από το κράτος αλλά και από το κοινωνικό σώμα, ενστικτωδώς τους οδηγούν στην επιθυμία αποτίναξης του «στίγματος» και στην επιθυμία να προτάξουν την «ελληνικότητα» τους ως αντίβαρο. Μια «ελληνικότητα» η οποία καταλαβαίνουν ότι αμφισβητείται από την κυρίαρχη αντίληψη των ελλαδιτών Ποντίων και μη. Η αυθόρμητη αντίδραση της συγκεκριμένης γυναίκας δηλώνει την άγνοια της γύρω από τη νομική εννοιολόγηση του όρου «παλινοστούντας», όρος που κάθε άλλο παρά αμφισβητεί την ελληνική καταγωγή της, και την πρόσληψη του όρου σαν «στίγμα» από την ίδια, σε βαθμό που ό,τι και να σημαίνει νομικά ο όρος εκείνη τον εκλαμβάνει ως επιθετικό προς το πρόσωπό της. Πρέπει εδώ να τονίσω ότι αποφεύγω τη συχνή χρήση του όρου «παλινοστούντες» στην εργασία μου, η οποία όσο και να είναι δόκιμη σε νομικό επίπεδο κρίνεται προβληματική στην κυριολεξία που φέρει ως σημαινόμενο. Διευκρινίζω ότι η σπάνια από μέρους μου χρήση του όρου προκαλείται χάριν μιας αποφυγής συχνών επαναλήψεων

⁴⁴ Διευκρινίζω ότι αυτό το αφηγηματικό μοντέλο παρουσιάζεται στους μετανάστες και πρόσφυγες Πόντιους της δεκαετίας του '90. Αναφορικά με τους όρους μετανάστης και πρόσφυγας βλέπε στη συνέχεια του κεφαλαίου.

⁴⁵ Παρατήρηση της επιτόπιας έρευνας.

⁴⁶ Παρατήρηση από την επιτόπια έρευνα

και ως προς τη νοηματοδότησή της εκλαμβάνεται σε ένα μεταφορικό επίπεδο στα πλαίσια της διασπορικής συγκρότησης της κοινότητας των Ποντίων.

Σε ότι αφορά τους όρους «μετανάστης» και «πρόσφυγας» η συζήτηση γίνεται ακόμα πιο περίπλοκη. Οι πληροφορητές που ήρθαν στα τέλη της δεκαετίας του '30 χρησιμοποίησαν και τον όρο «πρόσφυγας» για τους ίδιους ή απλά την έκφραση «ήρθαμε στην Ελλάδα το...», κάνοντας χρήση εναλλακτικά των όρων «πρόσφυγας» και «μετανάστης» για όσους ήρθαν τη δεκαετία '90. Όπως επισημαίνει η Βουτυρά η λέξη «πρόσφυγας» αφενός εμπεριέχει πλέον μια τιμητική διάσταση στο ελληνικό διανοητικό σύμπαν, η οποία σχετίζεται με την σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας, τη μικρασιατική καταστροφή και την αποκατάσταση της εικόνας του πρόσφυγα ως του φέροντα πολιτισμό, κοσμοπολιτισμό και εργατικότητα στην «παλιά Ελλάδα» και αφετέρου παρέχει μια σειρά υποστηρικτικών μέτρων προς όσους χαρακτηρίζονται πρόσφυγες.⁴⁷ Μια ευρύτερη συζήτηση γύρω από τις ιδιαιτερότητες αυτών των υποστηρικτικών μέτρων που μπορεί να περιλαμβάνει ο όρος «πρόσφυγας» στην περίπτωση των Ποντίων – εδώ εμπλέκονται μια σειρά από ζητήματα, όπως η ανταλλάξιμη περιουσία γι αυτούς που ήρθαν από την ΕΣΣΔ,⁴⁸ καθώς και ζητήματα σύγκρισης με τους πρόσφυγες αιτούντες πολιτικό άσυλο από άλλες εθνότητες – όπως και μια συζήτηση ως προς το νομικό σκέλος και τις πολιτικές προεκτάσεις αυτού,⁴⁹ ξεφεύγει από τα πλαίσια αυτής της εργασίας.

Για την περίπτωση αυτής της ομάδας πληροφορητών είναι δυσδιάκριτα τα όρια ανάμεσα στους δύο όρους. Αφενός όπως θα φανεί και στη συνέχεια αυτή η ομάδα μετακινείται από την ΕΣΣΔ στην Ελλάδα λόγω του φόβου των διώξεων, τις οποίες σε αρκετές περιπτώσεις δεν έχει βιώσει σε οικογενειακό επίπεδο αλλά πληροφορείται ότι συμβαίνουν. Ωστόσο οργανώνει τη μετακίνησή της με σχετική άνεση χρόνου, πουλάει την ιδιοκτησία της και μεταφέρει μέσω τραπεζών στην Ελλάδα τα χρήματά της. Γενικά αυτή η διαδικασία δεν παραπέμπει στη βεβιασμένη αναχώρηση ενός πρόσφυγα από τον τόπο διαμονής του και ιδιαίτερα από τη στιγμή που η φυγή στην προκειμένη περίπτωση, σύμφωνα με τα λεγόμενα των υποκειμένων σήμερα δεν γίνεται αντιληπτή ως φυγή από την πατρίδα αλλά ως επιστροφή στην πατρίδα. Μου δημιουργήθηκε η αίσθηση ότι ο όρος «μετανάστευση» είναι πιο εύστοχος για να περιγράψει αυτή την κατηγορία, στο βαθμό που ο όρος «πρόσφυγας» φαίνεται να υιοθετείται πια στην Ελλάδα, δεν μπορεί να είναι γνωστό το πότε άρχισε να χρησιμοποιείται από τα υποκείμενα, με την τιμητική διάσταση που έλαβε τις τελευταίες δεκαετίες. Άλλωστε οι πληροφορητές αυτής του μεταναστευτικού ρεύματος είναι αυτοί που

---

⁴⁷ Βουτυρά, Ευτυχία 2003, «Refugees: whose term is it anyway? Emic and etic constructions of 'refugees' in Modern Greek», *The Refugee Convention at fifty: a view from forced migration studies* (επιμ.) Joanne Van Selm, Khoti Kamanga, John Morrison, Aninia Nadig, Sanja Spoljar Vrzina and Loes van Willigen, USA: Lexington Books, σελ. 65-80

⁴⁸ Λαυρεντίδης, Ισαακ 1986, «Οι εκ Σοβιετικής Ενώσεως Έλληνες ποντιακής καταγωγής και τα εκ της συνθήκης της Λαζάνης δικαιώματά των», Αρχείον Πόντου παράρτημα 15, Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών

⁴⁹ Η διαφορετική πολιτική που προβλέπεται νομικά ως προς την απέλαση για τους μετανάστες και για τους πρόσφυγες είναι ένα ζήτημα που έχει προκαλέσει προβληματισμό σχετικά με το κατά πόσο αυτός ο διαχωρισμός σε νομικό επίπεδο θα πρέπει να χρησιμοποιείται και από τους φορείς υποστήριξης των μεταναστών και των προσφύγων.

«σιωπούν» αναφορικά με τις σταλινικές διώξεις και δεν τις εντάσσουν στο μνημονικό τους αφήγημα. Τη δεκαετία του '90 έφτασαν στην Ελλάδα Πόντιοι οικονομικοί μετανάστες αλλά και πρόσφυγες από τις εμπόλεμες ζώνες, όπως από την περιοχή του Καυκάσου, όπου μαίνονταν ο πόλεμος Αμπχαζίας – Γεωργίας. Αντίθετα αυτοί οι πληροφορητές δεν χρησιμοποίησαν κανέναν από τους δύο όρους, «μετανάστης» και «πρόσφυγας» για τους εαυτούς τους, ούτε και για τους προηγούμενους. Για λόγους μεθοδολογίας θα ήθελα ωστόσο να διευκρινίσω ότι οι δύο όροι θα μας χρησιμεύσουν ως αναλυτικές και περιγραφικές κατηγορίες και θα χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, όπου θεωρείται ότι ανταποκρίνονται στις περιπτώσεις των πληροφορητών, δηλαδή αν ήρθαν λόγω εμπόλεμης κατάστασης στους τόπους διαμονής τους ή λόγω οικονομικών δυσχερειών. Εξάλλου στην παρούσα εργασία δεν χωράει μια συζήτηση γύρω από τη φιλοσοφία και τη νομική διάσταση των όρων, αναφορικά με το ποια τελικά μπορεί να είναι τα κριτήρια για το πότε απειλείται η ζωή των μεταναστευτικών υποκειμένων και ποιος μπορεί να ορίσει αν η ζωή ενός οικονομικού μετανάστη απειλείται λιγότερο από τη ζωή ενός πρόσφυγα.

Κλείνοντας τη συζήτηση αυτής της ενότητας θα ήθελα να πω ότι η ρητορική της «επιστροφής» (ως τόπος επιστροφής εδώ εννοείται η Ελλάδα) αποτέλεσε ένα επαναλαμβανόμενο αφηγηματικό μοτίβο κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων. Η παράνομη οργάνωση των Ποντίων που επιθυμούσαν και προπαγάνδιζαν την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα κατά την περίοδο της περεστρόικα ονομάζονταν «Επιστροφή».⁵⁰ Γίνεται σαφές ότι αυτή η επιστροφή δεν έχει κυριολεκτική έννοια. Τίθεται στα πλαίσια μιας διανοητικής σχέσης με το παρελθόν, και γι αυτό μιας μνήμης που δεν βιώθηκε ποτέ αλλά δομήθηκε στα πλαίσια της διασπορικής συγκρότησης της ελληνικότητας των Ποντίων. Είναι οι διαφορές σε επίπεδο αξιών και πολιτισμικής συμπεριφοράς που κάνουν την ένταξη των μεταναστών και προσφύγων Ποντίων της δεκαετίας του '90 να παραμένει ένα ανοιχτό ζήτημα. Πρόκειται γι αυτό που η Βουτυρά παρατηρεί ως «τα παράδοξα της μετανάστευσης ως παλιννόστησης».⁵¹ Η ταινία με στοιχεία ντοκυμαντέρ του Κωνσταντίνου Χαραλαμπίδη «Από τα Χριστούγεννα στην Ανάσταση» που πραγματεύεται τις διώξεις και τις εξορίες των Ποντίων κατά τη σταλινική περίοδο καταπιάνεται περίπου στο μισό της χρονικής της διάρκειας με όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά, από τη μυθολογία μέχρι την ιστορική συγκρότηση του φαντασιακού του ελληνικού έθνους, που αποτελούν την πολιτισμική, πολιτική και ιδεολογική εθνική συγκρότηση της ιστορίας του ελλαδικού κράτους. Στην ίδια ταινία ένα παιδί Ποντίων εκτοπισμένων αναφέρει ότι το Καζακστάν είναι η πατρίδα του, η Ρωσία η χώρα του πατέρα και του παππού του, ενώ η Τραπεζούντα η πατρίδα του προπάππου του και η Ελλάδα η χώρα των προγόνων του.

---

⁵⁰ Αγτζίδης, Βλάσης 1997, Παρευξείνιος Διασπορά. Οι ελληνικές εγκαταστάσεις στις βορειοανατολικές περιοχές του Ευξείνου Πόντου, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη, σελ 550

⁵¹ Βουτυρά, 2006α, ό.π. σελ. 270

Τελικά αναρωτιέται κάποιος σε ποιο τόπο, μεταφορικά και κυριολεκτικά, αναφέρεται η «επιστροφή», όταν οι περισσότεροι πληροφορητές λένε πως με χαρά θα γύριζαν στα εδάφη της πρώην ΕΣΣΔ. Αυτή η αναστροφή της επιθυμίας της «επιστροφής», αυτή τη φορά από την Ελλάδα προς τον Καύκασο ή το Καζακστάν, νομίζω ότι διαμορφώνεται και μέσα στα πλαίσια των δυσχερών συνθηκών διαβίωσης στην Ελλάδα, όπως ειπώθηκε και πρωτότερα, αλλά και μέσα στα πλαίσια της νοσταλγίας του τόπου που γεννήθηκαν, μεγάλωσαν και έζησαν. Νομίζω λοιπόν ότι εδώ ακριβώς αναδεικνύεται μία αναστρεφόμενη διασπορική συμπεριφορά, η οποία δεν μπορεί να μελετηθεί στα πλαίσια της παρούσας εργασίας σε βάθος. Είναι αυτή η αναστροφή της διασπορικής συγκρότησης, στη βάση της νοσταλγίας και όχι στα πλαίσια μιας επανασοβιετοποίησης που κάνει ίσως την Ευτυχία Αραβίδου να αποκαλεί πατρίδα της το Καρς, ενώ εξηγεί γιατί έφυγε από εκεί εβδομήντα περίπου χρόνια πριν: «Αυτή ήταν η αιτία που φύγαμε από την πατρίδα μας».

Η ρευστότητα των ορίων της ταυτότητας και της ετερότητας, καθώς και η συνεχής επαναχάραξη αυτών των ορίων αποτελούν μια διαρκή διαδικασία, η οποία συντελείται σε κάθε κοινωνικό πεδίο σε μία διαλεκτική σχέση ανάμεσα στα υποκείμενα και τις ιστορικές συγκυρίες. Μοιάζει σαν τα όρια του συλλογικού να είναι μια χορδή απαραίτητη στη μελωδική σύνθεση της μνημονικής συγκρότησης. Αυτή η χορδή πάλλεται ανάλογα με το πώς την χτυπάει κάποιος, παράγοντας διαφορετικούς ήχους και σε συνδυασμό με άλλες χορδές κατασκευάζεται κάθε φορά μια διαφορετική μελωδία, παρόμοια ή εξ' ολοκλήρου διαφορετική με την προηγούμενη.

γ. Σύντομη βιβλιογραφική επισκόπηση

Μια ενδελεχής βιβλιογραφική επισκόπηση των ακαδημαϊκών μελετών που έχουν δημοσιευθεί από ιστορικούς και κοινωνικούς ερευνητές που πραγματεύονται ζητήματα γύρω από την ιστορία και τις κοινότητες των Ποντίων, υπερβαίνει τα όρια αυτής της εργασίας.⁵² Ωστόσο μια πρώτη χαρτογράφηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας κρίνεται απαραίτητη, γιατί αναδεικνύει τα σημεία εστίασης της παραγωγής του ακαδημαϊκού λόγου καθώς και ορισμένα κενά, κάποια από τα οποία φιλοδοξεί να καλύψει η παρούσα εργασία.

Σε ότι αφορά λοιπόν την ακαδημαϊκή ενασχόληση στην Ελλάδα με τις ποντιακές κοινότητες αδιαμφισβήτητα τη μερίδα του λέοντος καταλαμβάνει η μελέτη των πληθυσμών που κατοικούσαν στη γεωγραφική περιοχή του Πόντου εντός των ορίων της οθωμανικής και αργότερα τουρκικής επικράτειας μέχρι και το 1924, οπότε και ένα μεγάλο μέρος των Ποντίων καταφεύγει στην Ελλάδα, μαζί με το προσφυγικό κύμα των Μικρασιατών. Από τη σκοπιά της Λαογραφίας έχουμε μια ογκώδη βιβλιογραφία Κυρίως πρόκειται για έργα που ασχολούνται με καταγραφή εθίμων και τελετουργικών

---

⁵² Για μια ολοκληρωμένη και λεπτομερή ιστοριογραφική επισκόπηση ελληνικής, δυτικής και ρωσικής εργογραφίας γύρω από το θέμα βλ. το πρώτο μέρος της εισαγωγής «Συνοπτική ιστοριογραφική θεώρηση» στο Χασιώτης Ι. Κ. (επιμ.), 1997, Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί, οργάνωση και ιδεολογία, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σελ. 27 - 37, για μια πιο συγκεντρωτική αναφορά σε βιβλιογραφία ιστορικών, λογοτεχνικών και άλλων βιβλίων που αφορούν τον Πόντο βλέπε: <http://pontosworld.com> και <http://el-pontos.blogspot.com>

επιτελέσεων.⁵³ Από τη σκοπιά της Ιστορίας έχουν δημοσιευθεί μελέτες αναφορικά με την εκπαίδευση, την αρχιτεκτονική, την εκκλησία αλλά και την τοπική ιστορία πόλεων και χωριών.⁵⁴ Ωστόσο το μεγαλύτερο μέρος της ιστορικής βιβλιογραφίας ασχολείται με την κεμαλική περίοδο και στοχεύει στην ανάδειξη του ζητήματος της γενοκτονίας. Το δεκατετράτομο έργο του Κωνσταντίνου Φωτιάδη «Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου» είναι το πιο ενδεικτικό έργο αυτής της ιστορικής προσέγγισης.⁵⁵ Χαρακτηριστικό αυτών των εργασιών είναι η σαφής πολιτική στόχευση της αναγνώρισης της ποντιακής γενοκτονίας από την Τουρκία και τη διεθνή κοινότητα, καθώς και η άσκηση κριτικής στην ελληνική διπλωματία, που κατά τους συγγραφείς δεν διεκδικεί ένθερμα την αναγνώριση.⁵⁶ Η δουλειά του Νίκου Μαραντζίδη «Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος: εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του δυτικού Πόντου» είναι η μοναδική ιστορική μελέτη που ξεφεύγει από το πλαίσιο αυτής της πολιτικής διεκδίκησης. Το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα σε αυτή τη μελέτη είναι γιατί οι προερχόμενοι από το δυτικό Πόντο τουρκόφωνοι πρόσφυγες ταυτίστηκαν με τα κόμματα της δεξιάς και με αυτά της άκρας δεξιάς, προσπαθώντας να εντοπίσει τους μηχανισμούς που παράγουν πολιτική συμπεριφορά σε συνθήκες, όπου ο ρόλος της εθνοτικής ομάδας και της ταυτότητας είναι ισχυρός.⁵⁷

Από την πλευρά της τουρκικής διανόησης και ακαδημαϊκής κοινότητας έχουν γραφτεί ορισμένα βιβλία που έχουν συναντήσει ισχυρές αντιδράσεις από τον τουρκικό εθνικισμό,

⁵³ Ενδεικτικά: Γαλανίδου – Μπαλαφούσια, Έλσα 1999, Ποντιακή Λαογραφία (οι τέσσερις εποχές και οι μήνες τους), Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Γεωργιάδης, Θανάσης 1991, Ο Πόντος: Ιστορία, Λαογραφία και πολιτισμός, Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης – Παιδεία, Λιανίδης, Σ. κ.ά. 1964. Λαογραφικά κείμενα Νικοπόλεως. *Αρχείον Πόντου* 26, σελ. 257-266, Ιωακειμίδης, Σ. 1958. Λαογραφικά του χωριού Χαπέσ(ιν) Νικοπόλεως. *Αρχείον Πόντου* 22, σελ. 265-266. Βαλαβάνης, Ι. 1934. Παραμύθια Άνω Αμισού. *Αρχείον Πόντου* 6, σελ. 228-239. Σιβρίδης, Γ.Α. 1938. Δεισιδαιμονία, προλήψεις και περίεργα των Οινόεων. *Αρχείον Πόντου* 8, σελ. 203-213, Ανδριώτης, Ν.Π. 1976 [1955]. Χα λέω σε = Θα σου ειπώ. *Αντιχάρισμα στον καθηγητή Νικόλαο Π. Ανδριώτη*. Θεσσαλονίκη.

⁵⁴ Ενδεικτικά: Γαβρά, Ελένη 1998, Αγροτικός χώρος και κατοικία στον Πόντο από το 19^ο αιώνα έως τις αρχές του 20^{ου} : Ορεινοί οικισμοί στις περιοχές Αργυρούπολης και Τραπεζούντας, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, Αυγιτίδης, Κ. Γ. 1998, Ο Ελληνικός εμπορικός κόσμος της Οδύσσειας και η Ελλάδα, Αθήνα: Δωδώνη, Διαμαντόπουλος, Α. 2001, «Η Ιστορία των Ελλήνων του Καυκάσου στο Καρς και στο Κιλκίς», Αθήνα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κιλκίς, Λαπαρίδης, Νίκος 1996, Η Ματσούκα του Πόντου. Ιστορική διαδρομή, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

⁵⁵ Φωτιάδης, Κωνσταντίνος 2004, Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία. Ενδεικτικά άλλα είναι: Μαλκίδης, Θεοφάνης 2008, Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου. Ιστορία, πολιτική και αναγνώριση, Αθήνα: Γόρδιος, Αγτζίδης, Βλάσης 2005, Έλληνες του Πόντου: Η γενοκτονία από τον τουρκικό εθνικισμό, Αθήνα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ανατολικής Αττικής, Κελεκίδης, Δ. 2006, Το αντάρτικο του Πόντου, Αθήνα: Γόρδιος, Χαραλαμπίδης, Μιχάλης 2000, Αγώνας σε δύο μέτωπα: η αναγνώριση της ποντιακής γενοκτονίας, Αθήνα : Γόρδιος, Χαραλαμπίδης Μιχάλης, Φωτιάδης Κώστας, 1991, Πόντιοι : δικαίωμα στη μνήμη, Θεσσαλονίκη : Αφοί Κυριακίδη , Χαραλαμπίδης, Μιχάλης 1996, Το Ποντιακό ζήτημα σήμερα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα: Γόρδιος

⁵⁶ Η ακαδημαϊκή ενασχόληση με την αναγνώριση της γενοκτονίας από μερίδα του ακαδημαϊκού χώρου, που σχεδόν φетиχοποιεί τον όρο μέσα από μία εθνοκεντρική προσέγγιση μεν, διατηρώντας αποστάσεις δε από ακραίες εθνικιστικές κορώνες, καθώς και η φοβική άρνηση μιας άλλης μερίδας της ακαδημαϊκής κοινότητας να συζητήσει το θέμα ταμπού, το οποίο αναπόφευκτα θα τη φέρει σε αναζήτηση μιας αντιεθνικιστικής προσέγγισης ενός ζητήματος που βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη των εθνικιστικών κύκλων, υποδηλώνουν μια άλλοτε εμφανή άλλοτε υπόγεια σχέση της ακαδημαϊκής ρητορικής με τις πολιτικές μνημονικών συγκροτήσεων.

⁵⁷ Μαραντζίδης, Νίκος 2001, Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος: εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του δυτικού Πόντου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

κατασχέσεις, διώξεις⁵⁸ αλλά και τον ενθουσιασμό των προοδευτικών Τούρκων. Το βιβλίο «Πολιτισμός του Πόντου»,⁵⁹ που στοχεύει στην καταγραφή του ελληνόφωνου πολιτισμού της Βόρειας Τουρκίας, παρουσιάζοντας την πολυπολιτισμική συγκρότηση της τουρκικής κοινωνίας είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ακαδημαϊκής τούρκικης ρητορικής.

Η μελέτη των ποντιακών κοινοτήτων που κατοικούσαν στα βορειοανατολικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας και στην ευρύτερη περιοχή του Καυκάσου έχει απασχολήσει πολύ λιγότερους μελετητές και κυρίως από το 1980 και μετά.⁶⁰ Οι μελέτες του Βλάση Αγτζίδη είναι οι πιο ενδεικτικές αυτής της θεματικής.⁶¹ Τα βιβλία του «Ποντιακός ελληνισμός. Από τη γενοκτονία και το σταλινισμό στην περεστρόικα» και «Παρευξείνιος Διασπορά. Οι ελληνικές εγκαταστάσεις στις βορειοανατολικές περιοχές του Ευξείνου Πόντου», αποτελούν δύο από τις πιο ολοκληρωμένες μονογραφίες αναφορικά με τις ποντιακές κοινότητες της ΕΣΣΔ. Πραγματεύονται ζητήματα της πρώτης εγκατάστασης των Ποντίων στην περιοχή του Καυκάσου, της ζωής των ποντιακών πληθυσμών τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, την ενδελεχή μελέτη της περιόδου των σταλινικών διώξεων, της μετασταλινικής και μετασοβιετικής εποχής, κάνοντας χρήση αρχειακού γραπτού και προφορικού υλικού. Ωστόσο το προφορικό και έντυπο αρχειακό υλικό χρησιμοποιείται από τον συγγραφέα σαν πηγή – μαρτυρία και όχι σαν αφηγηματικός λόγος που κρύβει συμβολισμούς και νοηματοδοτήσεις προς αποκωδικοποίηση. Πολύ σημαντική είναι και η διατριβή του ίδιου συγγραφέα «Ο Ελληνικός τύπος στη Σοβιετική Ένωση: Η περίπτωση της εφημερίδας Κόκκινος Καπνός (1932 - 1937)»⁶² Ο Αγτζίδης είναι ο πρώτος ερευνητής που φέρνει στο φως μέσα από μονογραφίες πτυχές της ζωής των ποντιακών κοινοτήτων της πρώην ΕΣΣΔ, σε επίπεδο ελληνικής αλλά και διεθνούς βιβλιογραφίας.

Πολύ σημαντικές προς αυτή την κατεύθυνση είναι και οι συμβολές των συλλογικών τόμων «Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί, οργάνωση και ιδεολογία» υπό την επιμέλεια του Ι.Κ. Χασιώτη, προϊόν εξάχρονου ερευνητικού προγράμματος που χρηματοδότησε η Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, «Οι Έλληνες στις χώρες της πρώην

⁵⁸ Αντίστοιχες μελέτες που εξετάζουν ζητήματα μειονοτικών ή μειοψηφικών πολιτισμικών ομάδων στην Ελλάδα κατά καιρούς έχουν συναντήσει την αντίθεση ελληνικών εθνικιστικών φωνών.

⁵⁹ Πρωτότυπος τίτλος: Asan, Omar 1996, Pontos Kültürü, Istanbul: Belge

⁶⁰ Μελέτες πριν τη δεκαετία του '80 ενδεικτικά: Λασκαράτος, Διονύσιος Μεταξάς 1900, Ελληνικά παρικία Ρωσίας και Ρωμουνίας, Βραΐλα Ιω., Κάλφογλου Η., 1918, Ιστορία της εν Βατούμ Ελληνικής Κοινότητας, Βατούμ, Παναγιωτίδης, Θεολόγος 1919, Ο εν Ρωσία Ελληνισμός, Αθήνα. Ιστορικές αναφορές αντλούμε ωστόσο και από μία σειρά άρθρων που δημοσιεύονται σε ποντιακά περιοδικά ενδεικτικά: Τηλικίδης Γ., 1937, «Ο εν Καυκάσω Ελληνισμός» στο: «Ποντιακά Φύλλα», τ. 21. σελ.358-361, Νοέμβρης 1937, Αρχείο ΕΛΙΑ, από εντυπώσεις του Κώστα Βάρναλη μετά από ταξίδι του στην ΕΣΣΔ στη σειρά άρθρων «Η σημερινή Σοβιετική Ρωσία» στην εφημερίδα Νέος Κόσμος μεταξύ 27/9/1934 και 26/1/1935, καθώς και στο Παυλίδης, Ελευθέριος 1953, Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 χρόνια του εν Αθήναις Σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων, Αθήνα.

⁶¹ Η δουλειά του εν λόγω μελετητή είναι ογκώδης σε βιβλιογραφική παραγωγή και αρθρογραφία. Ενδεικτικά αναφέρω: Αγτζίδης, Βλάσης 1992, Η κατάρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Οι συνέπειες για τον ελληνισμό, Αθήνα: Ελλοπία, 1995, Οι άγνωστοι Έλληνες του Πόντου, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, 1996 Πόντος: Ένα ανοιχτό ζήτημα, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1991, Ποντιακός ελληνισμός. Από τη γενοκτονία και το σταλινισμό στην περεστρόικα, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη, 1997, Παρευξείνιος Διασπορά ό.π.

⁶² Αγτζίδης, Βλάσης 1996, «Ο Ελληνικός τύπος στη Σοβιετική Ένωση: Η περίπτωση της εφημερίδας Κόκκινος Καπνός (1932 - 1937)», διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Θεσσαλονίκη.

ΕΣΣΔ (Ιστορία - Παιδεία)» υπό την επιμέλεια του Κωνσταντίνου Φωτιάδη και «Η Διασπορά του Ποντιακού ελληνισμού» υπό τη διεύθυνση του Michel Bruneau.⁶³ Ο πρώτος τόμος ασχολείται με ζητήματα μετοικεσιών ελληνικών⁶⁴ πληθυσμών προς τις περιοχές της νότιας Ουκρανίας, νότιας Ρωσίας, Βόρειου Καυκάσου, και Υπερκαυκασίας από το 15^ο μέχρι και τον 20^ο αιώνα και στηρίζεται σε έντυπο και προφορικό αρχειακό υλικό, χρησιμοποιώντας τα ως πηγές - μαρτυρίες. Ο δεύτερος τόμος αναφέρεται σε ζητήματα της εκπαίδευσης των Ποντίων στην πρώην ΕΣΣΔ και παρουσιάζει τα αποτελέσματα μιας ποσοτικής έρευνας σχετικά με την εκπαίδευση των παλινοστούντων στην Ελλάδα. Ο τρίτος τόμος αποτελεί προϊόν διεθνούς συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στη Γαλλική Σχολή Αθηνών το Μάρτιο του 1995 με κεντρικό άξονα τη σχέση ανάμεσα στους τόπους και τις πληθυσμιακές κοινότητες των Ποντίων που βρέθηκαν σε αυτούς.⁶⁵

Η πιο πρόσφατη δουλειά είναι το βιβλίο του Αναστάση Γκίκα «Οι Έλληνες στη διαδικασία οικοδόμησης του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ».⁶⁶ Η παραπάνω μελέτη αποτελεί την τρίτη μονογραφία στην ελληνική βιβλιογραφία που ασχολείται με μια ολιστική προσέγγιση της ζωής των ποντιακών κοινοτήτων στην ΕΣΣΔ. Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι από το λόγο του συγγραφέα απουσιάζουν εντυπωσιακά οι λέξεις «εξορία» και «εκτόπιση» ενώ αντ' αυτών χρησιμοποιείται μόνο η λέξη «μετεγκαταστάσεις» σε ότι αφορά τις αναγκαστικές και βίαιες πληθυσμιακές μετακινήσεις εθνικών και εθνοτικών ομάδων από τις συνοριακές περιοχές της σοβιετικής επικράτειας στη δεκαετία του '40. Ο συγγραφέας δείχνει να επιχειρεί μέσα από τη δουλειά του μια απάντηση στην μέχρι τώρα υπάρχουσα βιβλιογραφία, υποστηρίζοντας ότι οι μέχρι τώρα μελέτες παρουσιάζουν τον ποντιακό ελληνισμό της Σοβιετικής Ένωσης σαν μία ενιαία ταξικά κοινότητα, ευδοκίμουσα σε οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο, προτείνοντας μια ταξική μαρξιστική προσέγγιση. Η πρώτη παρατήρηση σε σχέση με την αταξική προσέγγιση των προηγούμενων ερευνητών είναι σε γενικές γραμμές ορθή, αφού στις προαναφερθείσες μελέτες η κάθε χρονική περίοδος παρουσιάζεται ως θετική ή αρνητική για το σύνολο της ποντιακής παρουσίας στην ΕΣΣΔ. Εν τούτοις ο Γκίκας μοιάζει να υπεραμύνεται όχι μιας μαρξιστικής θεωρητικής ταξικής προσέγγισης αλλά της ίδιας της σοβιετικής πολιτικής και των σταλινικών επιλογών χρησιμοποιώντας τις προφορικές και γραπτές πηγές με κριτήριο την παραπάνω υπεράσπιση.

⁶³ Χασιώτης, 1997, ό.π., Φωτιάδης, Κώστας (επιμ.), 1995, Οι Έλληνες στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ (Ιστορία - Παιδεία), Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη και Bruneau Michel (επιμ.), 2000, Η Διασπορά του Ποντιακού ελληνισμού, Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος.

⁶⁴ Χρησιμοποιώ αυτούσια τη λέξη των συγγραφέων ως προς το επίθετο «ελληνικός» για να αποδοθεί η σημασία που τις προσδίδουν οι ίδιοι. Από τη δική μου σκοπιά διαφωνώ με την απόδοση εθνικών χαρακτηρισμών σε πληθυσμούς του 15^{ου} αιώνα, έτσι όπως αυτοί έχουν διαμορφωθεί σήμερα, επειδή θεωρώ ότι δεν μπορούμε να εντοπίσουμε κάποια εθνική συνείδηση πριν την πρώτη σύλληψη αυτής της έννοιας το 17^ο αιώνα και ιδιαίτερα εντός των ορίων της Οθωμανικής και της Τσαρικής αυτοκρατορίας.

⁶⁵ Στο επίπεδο μελέτης των διπλωματικών σχέσεων Ελλάδας – ΕΣΣΔ αλλά και τη φιλοσοφία της σοβιετικής πολιτικής σε ότι αφορά θέματα εθνοτήτων είναι απαραίτητο να αναφερθούν τα βιβλία: Ζαπάντης, Ανδρέας 1989, Έλληνο – σοβιετικές Σχέσεις, 1917 – 1941, Αθήνα: Εστία και Πογκόσοβα, Γιούλια 2002, Οι Έλληνες στο σύστημα των εθνικών σχέσεων της ΕΣΣΔ, Αθήνα: Κυριακίδης.

⁶⁶ Γκίκας, Αναστάσης 2007, Οι Έλληνες στη διαδικασία οικοδόμησης του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Η παραπάνω παρουσίαση των ιστορικών προσεγγίσεων γύρω από τις κοινότητες των Ποντίων της ΕΣΣΔ για να είναι ολοκληρωμένη θα πρέπει, εκτός από την ανάδειξη των κύριων ζητημάτων που αυτές πραγματεύονται να συμπληρωθεί και από έναν σχολιασμό ως προς το πλαίσιο παραγωγής αυτών των λόγων. Ξεκινώντας από τη δουλειά του Αναστάση Γκίκα πρέπει να σημειωθεί ότι ο συγγραφέας είναι συνεργάτης του Τμήματος Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ. Ο ίδιος έχει δημοσιεύσει στην ΚΟΜΕΠ, κεντρικό όργανο παραγωγής λόγου και δημοσίευσης θέσεων του ΚΚΕ, ένα άρθρο σχετικά με το ζήτημα.⁶⁷ Αυτή του η κομματική ιδεολογική συμπόρευση με το ΚΚΕ αποτελεί παράγοντα επιρροής στη διαμόρφωση των προβληματικών που θέτει στην εργασία του. Εδώ να διευκρινίσω ότι η παραπάνω σημείωση δεν με ενδιαφέρει ως προς την πολιτική ταυτότητα του συγγραφέα, σε ότι αφορά τη μεθοδολογία ή την πολιτική οπτική που υιοθετεί, αλλά το γεγονός ότι ο λόγος του ταυτίζεται με την επίσημη θέση του ΚΚΕ, όπως εμφανίζεται στα άρθρα του στην ΚΟΜΕΠ, θέση που αποτελεί τη θεσμική μνήμη του κόμματος. Αντίστοιχα οι Φωτιάδης και Αγτζίδης οι οποίοι προέρχονται από διαφορετικές ιδεολογικές και πολιτικές αφετηρίες,⁶⁸ ταυτίζονται κατά ένα τρόπο με τους επίσημους θεσμικούς λόγους των ποντιακών ομοσπονδιών, αφού με εισηγήσεις τους συμμετέχουν στις αποφάσεις των Παμποντιακών Συνεδρίων, συμβάλλοντας στη συγκρότηση της θεσμικής μνήμης της Παμποντιακής Ομοσπονδίας Ελλάδος.

Από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας και της κοινωνικής ανθρωπολογίας τώρα, οι δουλειές που έχουν γίνει εστιάζουν κυρίως σε ζητήματα μετανάστευσης και ένταξης των παλιννοστούντων από την πρώην ΕΣΣΔ που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα.⁶⁹ Χαρακτηριστικές και ιδιαίτερα χρήσιμες ως προς την ενδελεχή και πολύπλευρη προσέγγιση ζητημάτων ταυτότητας και μνήμης είναι οι δουλειές της Ευτυχίας Βουτυρά «Post – Soviet Diaspora Politics: The case of the Soviet Greeks», «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες Ετερότητα και παλιννόστηση από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα: Η περίπτωση των «Ρωσοποντίων»», «Βίαιες μετακινήσεις, μεταναστεύσεις και επαναπατρισμός. Διλήμματα ταυτότητας των Ελλήνων της Κεντρικής Ασίας», «Η κατεύθυνση της ιστορίας: Προφορική ιστορία, συλλογική μνήμη και κοινωνική αλλαγή στον μετασοβιετικό χώρο».⁷⁰ Πολύ σημαντική είναι και η

⁶⁷ Γκίκας, Αναστάσης 2006, «Ο Ποντιακός Ελληνισμός στη Σοβιετική Ένωση. Μύθος και Πραγματικότητα», Κομμουνιστική Επιθεώρηση τ. 4 – 5.

⁶⁸ Βλέπε το άρθρο του Αγτζίδη Βλάση «Η ομάδα Χαραλαμπίδη – Φωτιάδη και το ποντιακό κίνημα» στο <http://pontosandaristera.wordpress.com/> 25/12/06

⁶⁹ Ενδεικτικά αναφέρω: Κασιμάτη, Κούλα 1992, Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: κοινωνική και οικονομική τους ένταξη, Αθήνα : Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Καραγιαννίδου, Άντα 2006, Παιδιά της νέας προσφυγιάς, Αθήνα: Γόρδιος, εξετάζει ζητήματα των διαδικασιών ένταξης των παιδιών των παλιννοστούντων στην ελληνική κοινωνία εστιάζοντας στην περιοχή των Αχαρνών, της Καλλιθέας και του Ασπρόπυργου Αττικής, Λαυρεντιάδου, Μαίρη 2006, Να φεύγεις και να ριζώνεις. Η εγκατάσταση των Ελλήνων Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση στη Θράκη και στην Αθήνα, Αθήνα: Παπαζήσης, Βεργέτη, Μαρία 1994, Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτικής ταυτότητας, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη, Υπουργείο Μακεδονίας – Θράκης, 2000, η ταυτότητα των παλιννοστούντων ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ, Θεσσαλονίκη: Γενική Γραμματεία Παλιννοστούντων Ομογενών, Υπουργείο Μακεδονίας – Θράκης, 2001, Τα κυριότερα χαρακτηριστικά των ομογενών από τις χώρες της Πρώην Σοβιετικής Ένωσης στους πολυπληθέστερους νομούς της Ελλάδας

⁷⁰ Βουτυρά, Ευτυχία 2006α, 2006β, 1997, ό.π. Βουτυρά, Ευτυχία 2001, Η κατεύθυνση της ιστορίας: Προφορική Ιστορία, συλλογική μνήμη και κοινωνική αλλαγή στον μετασοβιετικό χώρο, στο Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός,

δουλειά που πραγματοποίησε η Ελένη Σιδέρη στη διατριβή της μετά από επιτόπια έρευνα στην Γεωργία και Αμπχαζία «The Greeks of the former Soviet Republic of Georgia, Memories and Practices of Diaspora». Οι παραπάνω μελέτες στηρίζονται σε επιτόπιες έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα και στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ.⁷¹

Στο επίπεδο της διεθνούς βιβλιογραφίας πολύ σημαντική είναι η έκδοση της έρευνας του Ιβάν Τζουχά «Ελληνική υπόθεση. Ιστορία των μέτρων καταπίεσης εναντίων των Ελλήνων της ΕΣΣΔ» για τη ρώσικη βιβλιογραφία. Η μελέτη του Τζουχά ίσως είναι η μόνη στη διεθνή βιβλιογραφία που ασχολείται αποκλειστικά με την υπόθεση της ελληνικής παρουσίας στην ΕΣΣΔ και ειδικά με τη σταλινική περίοδο. Στηρίζεται σε υλικό των σοβιετικών αρχείων, σε οικογενειακά αρχεία, συγκεντρώνει προφορικές πληροφορίες, ενώ αντλεί υλικό και από την κοινότητα του Memorial.⁷²

Στη δυτική τώρα βιβλιογραφία τα τελευταία χρόνια έχουν πραγματοποιηθεί και εκδοθεί πάρα πολλές μελέτες για τη σταλινική περίοδο.⁷³ Το «Against their will» του Pavel Pollian είναι ένα από τα βιβλία που ασχολούνται ειδικά με την πολιτική των εκτοπίσεων εθνικών ομάδων στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ.⁷⁴ Ο συγγραφέας κάνει μια πολύ χρήσιμη ιστορική επισκόπηση της εφαρμογής αντίστοιχων πρακτικών στην παγκόσμια ιστορία. Αναφέρεται στην εφαρμογή των εκτοπισμών ως μέτρο της σοβιετικής πολιτικής πριν το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος αυτού, μελετώντας διεξοδικά και την κάθε ιστορική περίοδο που πλαισίωσε την εφαρμογή του πολιτικού μέτρου. Η μελέτη συνοδεύεται από παραρτήματα με αναφορές στη χρονολογία, την πληθυσμιακή ομάδα, την περιοχή διαμονής της και τον τόπο προορισμού της κατά τον εκτοπισμό. Περιλαμβάνεται παράρτημα με τις διαταγές και άλλα σοβιετικά διοικητικά έγγραφα που αφορούσαν τους εκτοπισμούς, οι πηγές αυτών των πληροφοριών σε βιβλία ή αρχειακό υλικό αν είναι αδημοσίευτες. Η εν λόγω μελέτη είναι πολύ χρήσιμη γιατί προσφέρει και το συγκριτικό πλαίσιο

Λαογραφία και Ιστορία, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου Νέστορος, (επιμ.) Χρυσούλα Χατζητάκη – Καψωμένου, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σελ. 166 - 181

⁷¹ Sideri, Eleni 2006, *The Greeks of the former Soviet Republic of Georgia. Memories and practices of diaspora*. Ph.D Dissertation. London: School of Oriental and African Studies/University of London: Unpublished

⁷² Τζουχά, Ιβάν 2006, *Ελληνική υπόθεση. Ιστορία των μέτρων καταπίεσης εναντίων των Ελλήνων της ΕΣΣΔ*, Αγία Πετρούπολη: Αλιτέιγια. Πρωτότυπο: Джуха, Иван 2006, *Греческая операция. История репрессий против греков в СССР*, Санкт – Петербург: Алетея

⁷³ Ενδεικτικά αναφέρω μελέτες και άρθρα για τη σταλινική περίοδο: Nekrich, Aleksandr 1978, *The punished peoples: The deportation and fate of soviet minorities at the end of the second world war*, New York: Norton and Company, Fitzpatrick, Sheila 1999, *Everyday Stalinism: Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford: Oxford University Press, Figes, Orlando 2007, *The Whisperers. Private life in Stalin's Russia*, Penguin Books, Legters Lyman, Weitz Eric, 2000, *Racial politics, without a concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges*, *Slavic Review*, vol 61, σελ. 1 – 29, Branderbergen, David 2002, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931 – 1956*, Cambridge: Harvard University Press, Sherbakova, Irina 1992, *The Gulag in memory, Memory and totalitarianism, special edition Passerini Luisa*, New York: Oxford University Press, σελ. 103 - 115, Skultans, Vieda 1998, *The testimony of lives. Narrative and Memory in post – soviet Latvia*, New York: Routledge. Fleischer, Hagen 2003 – 2004, «The past beneath the present. The resurgence of world war II public history after the collapse of communism. A stroll threw the international press», *Historein* τ. 4, σελ. 45 – 130. Kouki, Hara 2003 – 2004, «The politics of history and the history of politics: The rewriting of past during perestroika (1985 - 1990)» *Historein* τ. 4, σελ. 131 - 160

⁷⁴ Pollian, Pavel 2004, *Against their will. The history and geography of forced migrations in the USSR*, Budapest: Central European University Press

ανάμεσα στις διάφορες φάσεις εφαρμογής του πολιτικού μέτρου του εκτοπισμού και ανάμεσα στις ομάδες που εκτοπίστηκαν. Το βιβλίο του Otto Pohl, «Ethnic cleansing in the USSR 1937 – 1949», στηρίζεται σε δουλειές άλλων συγγραφέων που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα.⁷⁵ Ο συγγραφέας αναφέρεται ξεχωριστά σε ορισμένες από τις εθνικές ομάδες που εκτοπίστηκαν από τις εστίες τους κατά τη σταλινική περίοδο. Αν και η ενασχόλησή του βιβλίου με την περίπτωση των εκτοπισμένων εθνικών ομάδων είναι γεγονοτολογική και επιφανειακά περιγραφική και δεν προσφέρει επιπλέον πληροφορίες στα όσα ήδη είναι γνωστά – ο συγγραφέας έχει δεχτεί επίσης κριτική και αναφορικά με τα αναλυτικά εργαλεία που χρησιμοποιεί και ως προς τη μετάφραση όρων από τις μελέτες που αποτελούν βιβλιογραφικές πηγές του⁷⁶ – το αναφέρω ως ένα από τα βιβλία της διεθνούς βιβλιογραφίας, που περιλαμβάνουν χωριστή αναφορά στην περίπτωση των Ελλήνων της ΕΣΣΔ, όπως και στις άλλες εθνικές ομάδες με τις οποίες ασχολείται.

Εκτός από την παραγωγή εκδόσεων επιστημονικών μελετών τα τελευταία χρόνια παρατηρείται και εκδοτική παραγωγή βιογραφιών και αυτοβιογραφιών με αποκλειστικό περιεχόμενο την καταγραφή της ατομικής και οικογενειακής ιστορίας των αφηγούμενων ή συγγραφέων τους Ποντίων της ΕΣΣΔ.⁷⁷ Η εκδοτική παραγωγή αυτού του λογοτεχνικού είδους αποκαλύπτει και την επιθυμία των υποκειμένων να πουν «τη δική τους ιστορία». Αυτή η επιθυμία σχετίζεται με τις πολιτικές της μνήμης, έτσι όπως αυτές παράγονται από τα ίδια τα υποκείμενα αλλά και όπως αυτές συνομιλούν με το ευρύτερο θεσμικό πολιτικό πλαίσιο της περιόδου παραγωγής τους.

Στην παρουσίαση που προηγήθηκε προσπάθησα να χαρτογραφήσω τα κεντρικά ερευνητικά ενδιαφέροντα των ακαδημαϊκών στην Ελλάδα, που ασχολούνται με τα ζητήματα του ποντιακού ελληνισμού. Ανακεφαλαιώνοντας διαφαίνεται ότι το ενδιαφέρον της ελληνικής ιστοριογραφίας γύρω από τον ποντιακό ελληνισμό εστιάζει στη μελέτη του παρελθόντος της κοινότητας κατά τα τελευταία χρόνια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και στους διωγμούς της κεμαλικής πολιτικής, έχοντας σαφές πολιτικό – διπλωματικό επίδικο την αναγνώριση της γενοκτονίας. Σε ότι αφορά τις ποντιακές κοινότητες που κατοικούσαν ή συνεχίζουν να κατοικούν στα εδάφη της πρώην ΕΣΣΔ έχουν γίνει ελάχιστες δουλειές και η ερευνητική δραστηριότητα εδώ διαμορφώνει δύο πόλους έλξης: από το ιστοριογραφικό πεδίο την εστίαση στην παρουσίαση των γεγονότων από μία σκοπιά ανάδειξης των «λευκών σελίδων» της ιστορίας του ποντιακού ελληνισμού αφενός και τη νομιμοποίηση της σταλινικής πολιτικής αφετέρου, αμφότερες έντονα πολιτικοποιημένες, ενώ στο κοινωνιολογικό και ανθρωπολογικό πεδίο τη μελέτη του μεταναστευτικού κύματος της μετασοβιετικής περιόδου, από τη σκοπιά ανάδειξης προβλημάτων ένταξης στην ελληνική κοινωνία

⁷⁵ Otto, Pohl 1999, *Ethnic cleansing in the USSR, 1937 – 1949*, Westport: Greenwood Press

⁷⁶ Merritt, Steven 2001, «Ethnic Cleansing in the USSR, 1937 – 1949», στο *The historian*, vol. 63, issue 4 *Questia Media America* www.questia.com

⁷⁷ Καλαντίδης, Γρηγόρης 2005, *Εξορισμένος λαός. Οι αναμνήσεις ενός ελληνοπόντιου από τη σταλινική εξορία 1949*, Θεσσαλονίκη: Ερωδιός, Λοιζίδου – Γαλληνού, Γλυκερία 2005, *Ποντίων Πάθη. Όσα έζησα και άκουσα*, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη, Σαμαρά, Βασιλική 2005, *Αναζητώντας τον παράδεισο*[Πόντος, Κριμαία, Ουζμπεκιστάν, Ελλάδα], Αθήνα:Γόρδιος

και λιγότερο μιας θεωρητικής προσέγγισης ζητημάτων ταυτότητας και πολύ λιγότερο μνήμης. Η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να δώσει ορισμένες πρώτες απαντήσεις σε ερωτήματα που δεν καλύπτονται από τις μέχρι τώρα επιστημονικές συγγραφικές ενασχολήσεις και να συστήσει νέες ερευνητικές προοπτικές.

3. Παρουσίαση της έρευνας: Η μεθοδολογία, το πεδίο, τα υποκείμενα και ο ανθρωπολόγος

«Ο μοναδικός τόσο σημαντικός παράγοντας, που θα καθορίσει αν ένα μέρος της έρευνας μπορεί να γίνει αποδεκτό σαν ανθρωπολογικό, είναι ο βαθμός κατά τον οποίο προέρχεται από την εμπειρία «στο πεδίο»»⁷⁸

Στόχος αυτού του κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε κατά την ερευνητική διαδικασία, καθώς μεθοδολογία είναι και οι τρόποι με τους οποίους ο ανθρωπολόγος θα διαχειριστεί τις πληροφορίες, τις αντιξοότητες, την ανάλυση του υλικού αλλά και τον ίδιο του τον εαυτό στο πεδίο. Η χρησιμοποίηση του αποσπάσματος που συνοδεύει τον τίτλο σκοπεύει να καταδείξει από την αρχή τη σημαντικότητα του πεδίου στην ανθρωπολογική έρευνα. Πεδία έρευνας αποτέλεσαν μια σειρά από «τόπους» έκφρασης μνημονικών αφηγήσεων. Τέτοιοι τόποι είναι τα ποντιακά σωματεία, οι εκδηλώσεις τους, οι συνοικίες των πληροφορητών και οι κουβέντες ανάμεσα στους κατοίκους τους, τα σπίτια των πληροφορητών, τα ιστολόγια κ.ο.κ. Το κριτήριο για το τι αποτελεί πεδίο διεξαγωγής έρευνας στην παρούσα εργασία είναι το κατά πόσο αυτό αποτελεί «τόπο» έκφρασης μνήμης και «τόπο» διαμόρφωσης μνημονικής συγκρότησης. Υπό αυτή την έννοια το πεδίο περιλαμβάνει και τους ψηφιακούς τόπους των ιστολογίων, όπως και το αρχείο ως χώρο που διέπεται από συγκεκριμένη φιλοσοφία αρχειοθέτησης αλλά και ως εμπράγματο «τόπο» αφηγηματικών εκφράσεων, μέσα από τον γραπτό ή προφορικό λόγο. Η επιτόπια έρευνα στους «τόπους» που αποτελούν τα πεδία της παρούσας έρευνας πραγματοποιήθηκε στο χρονικό διάστημα από το καλοκαίρι του 2007 έως το καλοκαίρι του 2008.

Το έντυπο αρχειακό υλικό της παρούσας μελέτης αποτελείται από το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού (ΙΑΠΕ) του δήμου Καλαμαριάς στη Θεσσαλονίκη, από αρχειακό υλικό του Ελληνικού Λογοτεχνικού Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ) της Αθήνας και του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (ΚΜΣ) της Αθήνας και από υλικό που απλόχερα μου έδωσε τη δυνατότητα να μελετήσω η Ένωση Ποντίων Μελισσίων Αττικής. Μέρος του υλικού επίσης προέρχεται από προσωπικά αρχεία ιδιωτών και πληροφορητών μου, τα οποία ευγενικά μου παραχώρησαν (βλέπε παράρτημα 2). Χρησιμοποιήθηκαν συνολικά εικοσιέξι προφορικές συνεντεύξεις εκ των οποίων οι δεκαέξι προέρχονται από το αρχείο προφορικών μαρτυριών του ΙΑΠΕ, μία από το προσωπικό αρχείο του ερευνητή Κώστα Μιχαλάκη, η οποία πραγματοποιήθηκε

---

⁷⁸ Amit Vered (ed), 2000, *Constructing the Field. Ethnographic Fieldwork in the Contemporary World*. London/New York: Routledge, σελ. 1

από τον ίδιο στα πλαίσια μεταπτυχιακού σεμιναρίου για την ελληνική διασπορά σε μεταπτυχιακό πρόγραμμα του τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας του ΑΠΘ το 1998, και τέλος εννιά δικές μου συνεντεύξεις (βλέπε αναλυτικά παράτημα 1).

Στο βαθμό που σκοπός της έρευνας ήταν να ερμηνευθούν η συγκρότηση και οι αντιθέσεις των μνημονικών αφηγήσεων των Ποντίων για τις σταλινικές διώξεις και τους εκτοπισμούς της δεκαετίας του '40, η έρευνα κρίθηκε προτιμότερο να κατευθυνθεί με βάση το ποίοι και πότε, από ποια θέση και με ποιες αφορμές αρθρώνουν λόγο και διαμορφώνουν μνημονικούς λόγους σχετικά με το θέμα. Έτσι εξ αρχής δεν επέλεξα να περιοριστώ σε κάποιο οριοθετημένο γεωγραφικά χώρο στην Ελλάδα.

Την άνοιξη του 2007 ξεκίνησα από τη Θεσσαλονίκη με στόχο στη συνέχεια να ανοίξω το πεδίο και προς άλλες πόλεις. Τη χαρά της ανακάλυψης του πλούτου του υλικού του ΙΑΠΕ στην Καλαμαριά διαδέχτηκε μια μεγάλη απογοήτευση από απροσδόκητες αρνήσεις των συλλόγων παλινοστούντων να μου δώσουν τις διευθύνσεις των χώρων που στεγάζονται. Ξεκίνησα λοιπόν τις συνεντεύξεις σε Βόλο και Αθήνα, όπου τα πράγματα αποδείχθηκαν καλύτερα για εμένα, αφού υπήρχαν δίκτυα επικοινωνίας χτισμένα εδώ και χρόνια πάνω σε σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης, είτε άμεσα ανάμεσα σε εμένα και τους υποψήφιους πληροφορητές, είτε έμμεσα με ανθρώπους που μπορούσαν να μεσολαβήσουν για να έρθω σε επαφή με πληροφορητές. Την άνοιξη του 2008 ξανακοιτώντας το μέχρι τότε συγκεντρωθέν υλικό μου συνειδητοποίησα ότι είχαν αρχίσει να επαναλαμβάνονται πληροφορίες, συμπεριφορές και μοντέλα μνημονικών αφηγήσεων. Έτσι έκρινα ότι ο αριθμός των είκοσι έξη στο σύνολο συνεντεύξεων, στο βαθμό που είχαν αρχίσει οι επαναλήψεις, παράλληλα με το υλικό από τις ιστοσελίδες, τις αυτοβιογραφίες και τις παρατηρήσεις της επιτόπιας έρευνας ήταν ικανοποιητικός για την εμβέλεια μιας έρευνας μεταπτυχιακού επιπέδου.

Κεντρικός στόχος ήταν οι συνεντεύξεις στην πλειοψηφία τους να διεξαχθούν με πληροφορητές που έζησαν κατά τη δεκαετία του '40 στην ΕΣΣΔ, οπότε και έλαβαν χώρα οι εκτοπίσεις, είτε εκτοπίστηκαν είτε όχι. Να αναφέρω ότι από τους είκοσι έξι πληροφορητές αυτής της εργασίας δεκαοκτώ στο σύνολο κατοικούσαν στην ΕΣΣΔ τη δεκαετία του '40, δώδεκα έχουν εκτοπιστεί, έντεκα στο Καζακστάν και μία στη Σιβηρία και έξι προερχόμενοι όλοι από την περιοχή της Τσάλκας δεν εκτοπίστηκαν. Οι αφηγήσεις αυτών που δεν βίωσαν τις εκτοπίσεις είναι σημαντικές τόσο σε ότι αφορά τον τρόπο που συγκροτούν τη μνήμη τους γύρω από τη σταλινική περίοδο όσο και αναφορικά με το και πώς μνημονεύουν τις εκτοπίσεις των υπολοίπων Ποντίων της ΕΣΣΔ. Έξι από αυτές τις συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από τη γράφουσα, έντεκα προέρχονται από το ΙΑΠΕ και μία διεξήχθη από τον ερευνητή Κώστα Μιχαλάκη. Η τελευταία αφορά εκτοπισμό στα πλαίσια της κολεκτιβοποίησης. Ο πληροφορητής εκτοπίστηκε το '33 με την κατηγορία του «κουλάκου». Επτά από τους δώδεκα πληροφορητές εκτοπίστηκαν το 1949, όλοι στην κεντρική Ασία και τέσσερις το '41 – '42 (μία στη Σιβηρία). Από τους δεκαοκτώ πληροφορητές αυτής της κατηγορίας δεκαέξι μετανάστευσαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του '90, ένας το '89 και ένας το '77.

Σε αυτό το σημείο να αναφέρω ότι οι έντεκα συνεντεύξεις από το αρχείο προφορικών μαρτυριών του ΙΑΠΕ ανήκουν στην κατηγορία «Παλινοστούντες», με ένδειξη στην κωδικοποίηση του αρχείου «Π.Α.» και αποτελούν το σύνολο του συγκεντρωθέντος αριθμού συνεντεύξεων από το φορέα για αυτή την κατηγορία.

Σε δεύτερο επίπεδο με ενδιέφερε να εκπροσωπείται η μνημονική αφήγηση των Ποντίων της ΕΣΣΔ που μετανάστευσαν στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του '30. Αυτή η ομάδα στην παρούσα εργασία εκπροσωπείται από πέντε συνεντεύξεις, τρεις δικές μου και δύο του ΙΑΠΕ. Οι δύο αυτές συνεντεύξεις προέρχονται από τη κατηγορία του αρχείου προφορικών μαρτυριών «Ρωσία» του ΙΑΠΕ με ένδειξη στην κωδικοποίηση του αρχείου «Ρ». Το σύνολο αυτής της κατηγορίας του ΙΑΠΕ είναι πολύ πλούσιο, αριθμεί ενενήντα επτά συνεντεύξεις Ποντίων από την ΕΣΣΔ που μετανάστευσαν στην Ελλάδα μέχρι και το '39. Ωστόσο η πλειοψηφία των συνεντεύξεων αυτής της κατηγορίας φαίνεται να αφορά Πόντιους που μετακινήθηκαν στην Ελλάδα στις αρχές του '20. Λόγω του ότι δεν υπήρχε μια συγκεντρωτική λίστα που να αναφέρει τη χρονολογία έλευσης αυτών των πληροφορητών στην Ελλάδα ήταν αδύνατον να ακούσω όλες τις συνεντεύξεις για να εντοπίσω ποιες προέρχονταν από μετανάστες του '30. Έτσι επέλεξα τυχαία πέντε εκ των οποίων οι τρεις αναφέρονται στην επόμενη παράγραφο. Θα ήταν πολύ χρήσιμο σε αυτή την κατηγορία να πραγματοποιηθούν και άλλες συνεντεύξεις και κυρίως από το χώρο της δυτικής Μακεδονίας, λόγω της συνύπαρξής τους με τους τουρκόφωνους Πόντιους πρόσφυγες της δεκαετίας του '20 και της πολιτικής ταύτισης των δεύτερων με τον ευρύτερο χώρο της δεξιάς κατά τα χρόνια της κατοχής και του εμφυλίου, οπότε και η πλειοψηφία των Καυκάσιων Ποντίων είχε ταχθεί ιδεολογικά στο χώρο του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ.

Τέλος συμπεριελήφθησαν τρεις αφηγήσεις προσφύγων που έφυγαν από τον σοβιετικό Καύκασο τη δεκαετία του '20. Αυτές οι συνεντεύξεις προέρχονται από το αρχείο προφορικών μαρτυριών του ΙΑΠΕ της κατηγορίας «Ρωσία». Οι αφηγήσεις αυτής της ομάδας χρησιμοποιούνται σπάνια στην εργασία, ωστόσο εμπλούτισαν τη συνολική εικόνα για τις μνήμες των υποκειμένων κατά τα πρώτα χρόνια της σοβιετικής περιόδου. Χρησιμοποίησα τον όρο πρόσφυγες για αυτή την κατηγορία, αφού φάνηκε ότι η αιτία μετακίνησής τους στην Ελλάδα ήταν η εμπόλεμη κατάσταση του σοβιετικού εμφυλίου. Μέχρι σήμερα η εικόνα που έχει επικρατήσει για αυτή τη γενιά μετακινηθέντων στην Ελλάδα είναι ότι έφυγαν λόγω της κομμουνιστικής απειλής απέναντι στις εύπορες τάξεις. Οι τρεις αυτές συνεντεύξεις έθεσαν ερωτηματικά στο κατά πόσο αυτή η συνθήκη αποτέλεσε και τη μοναδική αιτία μετακίνησης αυτού του πληθυσμού. Σε αυτό το ζήτημα δεν θα επανέλθω αφού δε σχετίζεται με τη θεματική αυτής της εργασίας και η χρήση αυτών των συνεντεύξεων περιορίζεται στον εμπλουτισμό των μνημονικών αφηγήσεων των πρώτων σοβιετικών χρόνων.

Η αναλογία ανδρών γυναικών τυχαία προέκυψε απόλυτα ισορροπημένη στο σύνολο των συνεντεύξεων, δεκατρείς συνεντεύξεις στην κάθε κατηγορία. Ωστόσο στο εσωτερικό των επί μέρους

κοινοτήτων μνήμης δεν υπάρχει απόλυτη αριθμητική ισορροπία, δεν ήταν άλλωστε ζητούμενο, ωστόσο σε όλες τις περιπτώσεις εκπροσωπούνται και τα δύο κοινωνικά φύλα.

Αναφορικά με την ηλικία των πληροφορητών: Μία είναι γεννημένη το 1902, η συνέντευξη έγινε από τους ερευνητές του ΙΑΠΕ. Εννέα είναι γεννημένοι τη δεκαετία του '10, όλες οι συνεντεύξεις αυτής της ηλικιακής ομάδας προέρχονται από το ΙΑΠΕ και διεξήχθησαν τη δεκαετία του '90. Πέντε είναι γεννημένοι τη δεκαετία του '20, τρεις προέρχονται από συνεντεύξεις του ΙΑΠΕ και δύο είναι δικές μου. Επτά είναι γεννημένοι τη δεκαετία του '30. Τέσσερις είναι γεννημένοι τη δεκαετία του '40, οι δύο μικρότεροι από περιοχές της Τσάλκας που δεν εκτοπίστηκαν κατά τη δεκαετία του '40, ενώ οι άλλοι δύο είναι γεννημένοι ακριβώς το 1940 και εκτοπίστηκαν το 1949 σε ηλικία εννέα χρονών. Η σημαντική συλλογή του ΙΑΠΕ έχει βοηθήσει, ώστε να εμπλουτιστεί το δείγμα της έρευνας με έναν ικανοποιητικό αριθμό μνημονικών αφηγήσεων πληροφορητών, που κατά τη διάρκεια του εκτοπισμού τους ήταν ενήλικες. Ελλείψει αυτού του υλικού θα ήταν πολύ δύσκολο να βρω σήμερα ικανοποιητικό αριθμό πληροφορητών τόσο μεγάλης ηλικίας. Έτσι στην εργασία αντιπροσωπεύονται και οι αφηγήσεις πληροφορητών που ήταν παιδιά κατά τον εκτοπισμό τους και οι αφηγήσεις πληροφορητών που ήταν ενήλικες.

Κάθε αρχείο διέπεται από μία φιλοσοφία ως προς την αξιολόγησή του υλικού του, την απόρριψη ή την επιλογή αυτού και της αξιοποίησής του. Με αυτή την έννοια ο χώρος που φιλοξενεί το αρχείο δεν είναι ουδέτερος ως προς τη νοηματοδότηση που προτείνει ή ίσως και επιβάλλει γύρω από την σημαντικότητα ή την ασημαντότητα των αποτυπωμάτων και των στιγμών του παρελθόντος.⁷⁹

Η επιλογή του ΙΑΠΕ να εστιάσει στη συλλογή έντυπου, φωτογραφικού, μαγνητοσκοπημένου αλλά και προφορικού υλικού με τη μορφή των συνεντεύξεων και ιδιαίτερα η συγκρότηση του αρχείου προφορικών μαρτυριών ως ξεχωριστού αρχείου και όχι ως συμπληρωματικού – βοηθητικού των υπολοίπων, αναδεικνύει τη φιλοσοφία του φορέα γύρω από σημασία του προφορικού λόγου ως πηγή ιστορικής πληροφορίας, καθώς και τη σημασία της καταγραφής της προφορικότητας. Οι αριθμοί των συνεντεύξεων είναι ενδεικτικοί στο αρχείο υπάρχουν 97 συνεντεύξεις προσφύγων από Ρωσία, πριν το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ωστόσο η ύπαρξη μόνο έντεκα συνεντεύξεων παλιννοστούντων της δεκαετίας του '90 καταδεικνύει την πολύ πρόσφατη ανάδυση του ενδιαφέροντος γύρω από τα ζητήματα της μετανάστευσης των Ποντίων από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα.

---

⁷⁹ Στον πρόλογο της Ρίκας Μπεμβενίστη για το βιβλίο «Η γεύση του αρχείου» αναφέρεται σε υποσημείωση το παρακάτω απόσπασμα από το άρθρο του Αντώνη Λιάκου «Δοκίμιο για μια ποιητική της ιστορίας» στο περιοδικό *Τα Ιστορικά* «οι αναγνώστες των ιστορικών κειμένων γίνονται συγγραφείς της δικής τους εκδοχής της ιστορίας, οι ιστορικοί συγγραφείς είναι αναγνώστες των ιστορικών πηγών τις οποίες οι αρχαιολογικοί αξιοποιούν, συλλέγουν και οργανώνουν σύμφωνα με τη δική τους ανάγνωση της ιστορίας», Farge, Arlette 2005, *Η γεύση του αρχείου*, Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 10 Επίσης αναφορικά με τη συγκρότηση των ιστορικών αρχείων σε φορείς που ασχολούνται με την Ιστορία βλέπε Παπαηλία, Πηνελόπη 2005, *Genres of Recollection: Archival Poetics and Modern Greece*, New York: Palgrave Macmillan όπου παρουσιάζεται μια συζήτηση γύρω από τη φιλοσοφία της συγκρότησης του αρχείου, εξετάζεται η παραγωγή της ιστορικής γνώσης ως κοινωνικό φαινόμενο και σε γενικές γραμμές υποστηρίζεται ότι τα αρχεία έχουν τη δική τους «μνήμη/αμνησία»

Θα ήθελα σε αυτό το σημείο να συστήσω το προφορικό αρχείο που μελέτησα στο ΙΑΠΕ, ως προς τη φιλοσοφία της διεξαγωγής των συνεντεύξεων και την επιλογή των θεματικών πεδίων με τα οποία αυτές οι συνεντεύξεις καταπιάνονται. Το αρχείο στοχεύει στην συλλογή και επεξεργασία υλικού που αφορά τις ομάδες προσφύγων από Μικρά Ασία, Καππαδοκία, Πόντο, πρώην ΕΣΣΔ, Θράκη και Κύπρο. Η έδρα του φορέα στην Καλαμαριά εξάλλου δεν είναι τυχαία, όπως και η πρωτοβουλία του δήμου Καλαμαριάς για την ίδρυση ενός τέτοιου φορέα. Η Καλαμαριά είναι μία από τις κατ' εξοχήν προσφυγικές περιοχές της Θεσσαλονίκης και τόπος πρώτης εγκατάστασης των προσφύγων. Μέσα λοιπόν σε αυτό το πλαίσιο αναπόφευκτα ο φορέας συμμετέχει στην ανάδειξη της προσφυγικής ταυτότητας αλλά και άμεσα ή έμμεσα συμβάλλει και στη διατήρηση των πολιτισμικών και ιστορικών χαρακτηριστικών του προσφυγικού κόσμου με τα επιμέρους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, από την καταγραφή του τρόπου ζωής των προσφύγων πριν να έρθουν στην Ελλάδα, μέχρι και την ένταξή τους στον ιστό του ελληνικού κράτους.

Οι συνεντεύξεις που μελέτησα στο ΙΑΠΕ στοχεύουν στην καταγραφή της προσωπικής ιστορίας των πληροφορητών, χρησιμοποιώντας την μέθοδο της συνέντευξης αφήγησης ζωής. Οι συνεντεύξεις δεν ακολουθούν μια ανθρωπολογική φιλοσοφία και μεθοδολογία. Για παράδειγμα δεν συνοδεύονται από κάποιο ημερολόγιο της συνέντευξης, κάτι που αν υπήρχε θα μας διαφώτιζε περισσότερο σχετικά με τις συνθήκες διεξαγωγής της, τη στάση των πληροφορητών σε ότι αφορά τη συμμετοχή τους στην έρευνα, τις συμπεριφορές τους πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος της συνέντευξης ή τις συμπεριφορές των παρευρισκόμενων. Ωστόσο στο τέλος των περισσότερων μαγνητοφωνήσεων υπάρχει μια πολύ μικρή περιγραφή της εικόνας που σχημάτισε ο/η ερευνητής/τριας για τη συνέντευξη ή για το προφίλ του/ της πληροφορητή/ τριας ή για τα συναισθήματα του/ της ίδιου/ ίδιας. Οι συνεντεύξεις αυτές προσφέρουν πολύ πλούσιο υλικό γύρω από ζητήματα διαφορετικών προσλήψεων των βιωμένων εμπειριών που καταγράφουν.

Οι πληροφορητές ενθαρρύνονται να περιγράψουν τη διοικητική δομή του τόπου από τον οποίο έφυγαν, τις διατροφικές και ενδυματολογικές τους συνήθειες, τη σχέση τους με τους άλλους πληθυσμούς και τα γειτονικά χωριά, τα έθιμά τους, την εκπαίδευσή τους, την εργασία τους, τους λόγους και τους τρόπους με τους οποίους έφυγαν, αλλά και την περιγραφή της ζωής τους στην Ελλάδα. Υπάρχει κάτι που έμαθα ακούγοντας τις συνεντεύξεις των ερευνητών/τριών του ΙΑΠΕ και θα ήθελα να το τονίσω, επειδή μέχρι τότε το υποτιμούσα θεωρώντας το δευτερεύουσας σημασίας πληροφορία. Πρόκειται για την λεπτομερή περιγραφή του γεωγραφικού χώρου προέλευσης των πληροφορητών. Δηλαδή το κλίμα του, τις αποστάσεις από άλλα χωριά και πόλεις και την αναφορά των κοντινών χωριών και πόλεων. Αυτές οι πληροφορίες επιτρέπουν να εντοπίσουμε στο χάρτη τα χωριά που έχουν αλλάξει όνομα ή δεν αναγράφονται σε αυτόν επειδή είναι πολύ μικρά. Οι εν λόγω αναφορές αποδείχθηκαν πολύ σημαντικές για την έρευνα, επειδή με αυτόν τον τρόπο στάθηκε δυνατό να αποκατασταθεί η γεωγραφία των μετακινήσεων και να διαπιστωθεί ότι οι ποντιακοί

πληθυσμοί όχι μόνο των χωριών της Τσάλκας αλλά και των χωριών στην περιφέρεια της δεν μετακινήθηκαν κατά τη δεκαετία του '40, αντίθετα με τις υπόλοιπες περιοχές του Καυκάσου.

Έχει ήδη αναφερθεί και μάλιστα αρκετά έκδηλα ότι η θεματική αυτής της εργασίας προέκυψε από τα ερωτήματα που μου δημιουργήθηκαν από μία τυχαία συζήτηση στους διαδρόμους του Πανεπιστημίου, όταν μου αποκαλύφθηκε μια άγνωστη μέχρι τότε πτυχή της ιστορίας της πολιτισμικής κοινότητας στην οποία ανήκω, αλλά όπως αποκαλύφθηκε στη συνέχεια και μια άγνωστη πτυχή της ιστορίας της οικογένειάς μου. Έτσι λοιπόν η παρούσα εργασία κατατάσσεται με έναν τρόπο σε αυτό που αποκαλούμε «ιθαγενή ανθρωπολογία». Αναφέρομαι στην «ιθαγενή ανθρωπολογία» στο βαθμό που στην περίπτωση μου υπάρχουν δεσμοί με την ομάδα αναφοράς, ως στοιχείο άξιο προς συζήτηση και όχι ως προτέρημα. Εξάλλου η συζήτηση που αναπτύσσει η Hastrup γύρω από το αντιφατικό των όρων «ιθαγενής ανθρωπολογία» είναι πολύ πειστική και στην περίπτωση μου δεν ισχυρίζομαι ότι ήξερα καλύτερα το πεδίο, άλλωστε μια άγνοια σχετική με την ποντιακή ιστορία με έφερε ως εδώ, αλλά ότι η ταυτότητά μου έπαιξε το δικό της αρνητικό ή θετικό ρόλο κατά την έρευνα.⁸⁰

Οι δεσμοί μου με την ομάδα αναφοράς, στους οποίους αναφέρομαι και στο πρώτο κεφάλαιο αυτής της εργασίας, πίστευα ότι μου επέτρεπαν να έχω μια εξοικείωση με βασικά χαρακτηριστικά της ποντιακής κοινότητας, να κατέχω μεγάλο μέρος του πολιτισμικού της κεφαλαίου, το οποίο θα με βοηθούσε να επικοινωνήσω πιο εύκολα με τους πληροφορητές μου και να χτίσω μια σχέση οικειότητας γρηγορότερα από ότι αν ασχολούμουν με κάποια άλλη ομάδα. Ωστόσο αυτές μου οι πεποιθήσεις στη Θεσσαλονίκη διαψεύστηκαν πλήρως. Η πολιτισμική εγγύτητα⁸¹ ανάμεσα σε εμένα και τους υποψήφιους πληροφορητές δεν φάνηκε να διευκολύνει την παρουσία μου στο πεδίο. Δεν πιστεύω ωστόσο ότι ευθυνόταν και για τις αρνήσεις τους, μια φορά δε βοήθησε. Αντίθετα στην Αθήνα και στο Βόλο, όπου σημειωτέον στην πρώτη έξησα και μεγάλωσα μέχρι τα δεκαοχτώ μου συμμετέχοντας σε συλλόγους και στο Βόλο κατοικώ τα οκτώ τελευταία χρόνια και έχω επαφή με την Ένωση Ποντίων της Νέας Ιωνίας, η εγγύτητα που περιέγραψα και η πολιτισμική μου προέλευση λειτούργησαν θετικά.

Ανάμεσα στα θετικά της ποντιακής καταγωγής μου κατατάσσω και την ίδια την έκπληξη που ένιωσα από την αποκάλυψη του συνομιλητή μου, σχετικά με τις διώξεις και εκτοπίσεις του ποντιακού πληθυσμού στην πρώην ΕΣΣΔ, ακριβώς γιατί με αυτή την πληροφορία βίωσα το μέγεθος της σιωπής γύρω από το ζήτημα, και έτσι προέκυψαν τα αρχικά ερωτήματα αυτής της έρευνας. Η σιωπή γύρω από το θέμα δεν ήταν μόνο η σιωπή της οικογένειάς μου και των συγγενών μου – κάποιος θα μπορούσε να αντιτάξει ότι έτυχε – αλλά και η σιωπή των συλλόγων, η σιωπή των

⁸⁰ Η συζήτηση της Hastrup αναπτύσσεται στο Hastrup, Kristen 1998, «Ιθαγενής ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους;», Ανθρωπολογική θεωρία και Εθνογραφία. (επιμ.) Δήμητρα Γκέφου Μαδιανού, Αθήνα Ελληνικά Γράμματα, σελ. 337 - 364

⁸¹ Χρησιμοποιώ τον όρο πολιτισμική εγγύτητα για να περιγράψω εκείνους τους δεσμούς μου με την ομάδα των παλινοστούντων του '90, που μου επιτρέπουν να επικοινωνώ τη γλώσσα τους, να διασκεδάζω με τη μουσική τους και ούτω κάθε εξής, χωρίς ωστόσο να υποστηρίζω ότι μετέχω του πολιτισμικού τους κεφαλαίου.

βιβλίων που πωλούταν στις εκδηλώσεις, η σιωπή των μεγαλύτερων που έλεγαν ιστορίες, η μηδενική αναφορά στο ανάμεσα στο '22 και στο '90, η σιωπή των δικών μου φίλων, εφήβων παλινοστούτων τότε. Η προσωπική μου εμπειρία λοιπόν έπαιξε καταλυτικό ρόλο στον εντοπισμό αυτής της κεντρικής αντίφασης αλλά και άλλων, που ίσως θα προϋπέθεταν μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στο πεδίο για να τα αντιληφθώ αν δεν ήμουν Πόντια.

Στη συνέχεια θα περάσω στην καρδιά του πεδίου δηλαδή στην παρουσία μου σε αυτό και στις συνεντεύξεις. Αναφορικά με το είδος των συνεντεύξεων υπήρχαν δύο ερωτηματολόγια, ένα για όσους ήρθαν το '30 και ένα για όσους ήρθαν το '90. Γενικά οι ερωτήσεις ξεκινούσαν από την περιγραφή της οικογενειακής ιστορίας των πληροφορητών και το πώς έφτασε η οικογένειά τους στην ΕΣΣΔ, την καθημερινότητα πριν τους εκτοπισμούς, τις συνήθειες των υποκειμένων κοκ. Το μεγαλύτερο μέρος του ερωτηματολογίου εστίαζε στην περίοδο των διώξεων και των εκτοπισμών, την καθημερινότητα τους τόπους εξορίας, και την περιγραφή της ζωής τους μετά το θάνατο του Στάλιν. Οι πληροφορητές ενθαρρύνονταν επίσης να μιλήσουν για την εμπειρία της μετανάστευσης στην Ελλάδα. Ωστόσο το ερωτηματολόγιο έπαιξε περισσότερο το ρόλο του οδηγού συνέντευξης και δεν ακολουθήθηκε πιστά η σειρά των ερωτήσεων. Εξάλλου οι πληροφορητές πολλές φορές ξεκινούσαν την αφήγηση από το σημείο που εκείνοι θεωρούσαν σημαντικό για την ιστορία τους ή επανέρχονταν σε γεγονότα που είχαν ήδη αφηγηθεί και τότε άφηνα την αφήγηση να πάρει το δρόμο που επέλεγαν τα υποκείμενα. Έτσι θα έλεγα ότι πρόκειται για το είδος των ημικατευθυνόμενων συνεντεύξεων αφήγησης ζωής.

Η γνώση της ποντιακής διαλέκτου, η οποία πριν την έρευνα έφτανε μέχρι του να μπορώ να καταλαβαίνω αλλά κατά τη διάρκειά της κατάφερα να συνομιλώ με τους πληροφορητές μου στη γλώσσα επικοινωνίας τους, αποδείχθηκε πολύ σημαντικό επικοινωνιακό εργαλείο, αφενός γιατί με έφερνε πιο κοντά στους πληροφορητές μου και αφετέρου γιατί κατά την επεξεργασία του λόγου τους αργότερα μπορούσα να αντιληφθώ τις βαθύτερες έννοιες και τα σημαινόμενα των λέξεων. Όταν δε η πόλη γέννησής τους ήταν η Γκουνταούτα, πόλη γέννησης του πατέρα μου, αυτή η σύμπτωση αμέσως επέφερε νοσταλγία στους πληροφορητές, η οποία δημιουργούσε μια πολύ ευνοϊκή συνθήκη για να αρχίσουν την αφήγησή τους. Στη συνέντευξη με την Γκάλια ανακαλύψαμε ότι γνώριζε τους δικούς μου και κυρίως τον θείο του πατέρα μου, ο οποίος δεν ακολούθησε την υπόλοιπη οικογένεια το '39 στην Ελλάδα, και ο οποίος, όντας γιατρός είχε βοηθήσει την πληροφορήτρια να σπουδάσει νοσηλεύτρια. Μέσα από αυτή την σύμπτωση η δική μου οικογένεια έγινε κομμάτι της αφήγησης της Γκάλιας, και εγώ απόγονος των προσώπων που είχαν διαδραματίσει θετικό ρόλο στη ζωή της κατά τη νεαρή της ηλικία. Αυτόματα αυτό το παρελθόν έγινε και δικό μου, φέρνοντας μας αρκετά κοντά με την πληροφορήτρια, η οποία μέχρι εκείνη την ώρα ήταν διστακτική απέναντι στη χρήση μαγνητοφώνου.

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων εγώ μιλούσα νεοελληνικά και οι πληροφορητές ποντιακά, νεοελληνικά, ρώσικα ή λίγο από όλα. Από το 2005 ξεκίνησα μαθήματα ρώσικης γλώσσας για τις

ανάγκες της εργασίας, μέχρι τότε γνώριζα μόνο σκόρπιες λέξεις. Η ελλιπής γνώση της ρώσικης γλώσσας από μεριάς μου δεν μου επέτρεψε ωστόσο σε μία συνέντευξη να καταλαβαίνω το σύνολο των λεγομένων της πληροφορήτριας και κυρίως δε μου επέτρεψε να μιλάω εγώ στην οικεία της γλώσσα. Πρόκειται για την συνέντευξη με την πληροφορήτρια Τσόφα. Η μετάφραση σε αυτή τη συνέντευξη έγινε από τον ανιψιό της πληροφορήτριας. Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι η Τσόφα μίλησε ελάχιστες φορές στα ποντιακά και αυτό όταν ήθελε να «εξομολογηθεί» στιγμές που αντιλαμβάνονταν ως θρησκευτικά – πολιτισμικά «παραπτώματα» της, όπως το ότι παντρεύτηκε με πολιτικό γάμο ή όταν ήθελε να δώσει έμφαση στο μέγεθος του πόνου που βίωσε στους τόπους εκτοπισμού.⁸² Στη συνέντευξη της Ανάστας, που μιλούσε ανακατεμένα ποντιακά και ρώσικα η παρουσία της κόρης της βοήθησε ως προς τη μετάφραση των ρώσικων λέξεων. Την περίοδο της επεξεργασίας του προφορικού υλικού τα ρώσικά μου είχαν βελτιωθεί και με τη βοήθεια λεξικού είχα τη δυνατότητα να καλύψω τυχόν ανασφάλειες της μετάφρασης που είχε γίνει κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων και να αποδώσω το λόγο των πληροφορητών στα ελληνικά. Ωστόσο αυτή η αρνητική κατά τα άλλα συνθήκη, της ελλιπούς γνώσης της ρώσικης γλώσσας, επέτρεψε στην κόρη και στον ανιψιό των δύο πληροφορητριών να παρεμβαίνουν και εκείνοι στη συνέντευξη, επιτρέποντάς μου να έρθω σε επαφή με τη δική τους μνημονική συγκρότηση, αυτή της αμέσως επόμενης γενιάς, που γεννήθηκε στους τόπους μετεγκατάστασης, μετά το θάνατο του Στάλιν. Παρέμβαση ωστόσο των παιδιών των πληροφορητών παρουσιάστηκε και όταν δεν υπήρχε ανάγκη μετάφρασης. Θέλανε να μιλήσουν κι εκείνοι, να πουν τη δική τους εκδοχή ή παρότρυναν τους πληροφορητές να αφηγηθούν κάποιο περιστατικό που δεν είχαν πει. Αυτό έδινε τη δυνατότητα παρουσίασης στοιχείων μνημονικών αφηγήσεων και της επόμενης γενιάς και εντοπισμού τυχόν διαφοροποιήσεων. Οι συνεντεύξεις έγιναν στα σπίτια των πληροφορητών, εκτός από μία αυτή του συγγενή μου Μήτια, που έγινε στο σπίτι μου στην Αθήνα, κατόπιν δικής του επιθυμίας.

Αναφορικά με το πεδίο εκτός των συνεντεύξεων κυρίως αφορούσε επισκέψεις σε Ποντιακούς συλλόγους, παλιννοστούντων ή μη, συνήθως με αφορμές εκδηλώσεις των συλλόγων αυτών. Οι εν λόγω εκδηλώσεις ήταν άσχετες με το θέμα των σταλινικών διώξεων, εκτός από την περίπτωση του συλλόγου της Μεταμόρφωσης στην Αθήνα, που το χειμώνα του 2008 οργάνωσε μια σειρά συζητήσεων με τίτλο «Σεμινάρια Ποντιακής Ιστορίας» και κύριο εισηγητή το Βλάση Αιγυζήδη, οπότε μία από τις συζητήσεις που είχαν προγραμματιστεί αφορούσε την ιστορία των Ποντίων στην ΕΣΣΔ. Στα πλαίσια της έρευνας επισκέφθηκα και το Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Απόδημων και Παλιννοστούντων Ομογενών Ελλήνων (Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε). Εκεί ήρθα σε επαφή με Πόντιους μετανάστες του '90, η συζήτηση με τους οποίους κατευθύνθηκε περισσότερο στα κοινωνικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν στην Ελλάδα και λιγότερο στις μνήμες τους από την ΕΣΣΔ.

---

⁸² Σε αυτό το περιστατικό θα γίνει εκτενέστερη αναφορά στο οικείο κεφάλαιο.

Σε ότι αφορά τη δική μου συμπεριφορά στο πεδίο πρέπει να τονίσω ότι οι δεσμοί μου με την ομάδα αναφοράς, έκαναν την παρουσία μου κυρίως στους συλλόγους και στις εκδηλώσεις να φαίνεται αναμενόμενη και να μη δημιουργεί απορίες. Τα όρια για το που σταματάει η έρευνα και αρχίζει η προσωπική επιλογή της συμμετοχής αποδείχθηκαν αν όχι ανύπαρκτα σίγουρα δυσδιάκριτα, όχι για εμένα αλλά για τα υποκείμενα της έρευνας, με εξαίρεση τους πληροφορητές μου. Αν και είχα γνωστοποιήσει από την πρώτη στιγμή την ιδιότητά της παρουσίας μου στο πεδίο, δεν είμαι σίγουρη για το κατά πόσο τα μέλη της ομάδας αναφοράς είχαν συνειδητοποιήσει τη θέση μου ανάμεσά τους. Η δική μου συμμετοχή στο γλέντι για παράδειγμα, με τον τρόπο που συμμετέχει ένας Πόντιος, ήταν μια αυθόρμητη διαδικασία, η απουσία της οποίας θα συνιστούσε προσποίηση. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα κάποιες φορές τα υποκείμενα της έρευνας να μου μιλούν με χαρακτηρισμούς που δύσκολα θα χρησιμοποιούσαν από την πρώτη στιγμή σε κουβέντες τους με κάποιον μη Πόντιο, όπως το να αποκαλέσουν έναν παλινοστούντα «ρωσοπόντιο». Συνειδητά δεν επέλεξα μια αποστασιοποιημένη παραμονή στο πεδίο, η οποία θα έκανε ίσως πιο ευδιάκριτη την ιδιότητά μου σε εκείνη τη χρονική στιγμή, αφού η συμμετοχική παρουσία του ανθρωπολόγου κατά την παραμονή του σε αυτό είναι μεθοδολογικό εργαλείο απόλυτα συνυφασμένο με την ανθρωπολογική μεθοδολογία. Εξάλλου αν επρόκειτο για κάποια άλλη ομάδα αναφοράς θα έπραττα το ίδιο, στο βαθμό που θα είχα αποκτήσει τη «γνώση» ώστε να διαπραγματευτώ με καλύτερους όρους την «κατανόηση»,⁸³ στα μεθοδολογικά πλαίσια της συμμετοχικής παρουσίας.

Μια μεγάλη ιδιαιτερότητα του υλικού της εργασίας είναι ότι αντλεί στοιχεία από τη δική μου οικογενειακή ιστορία. Η περίοδος της έρευνας ήταν η πρώτη φορά κατά την οποία ο πατέρας μου και η αδερφή του μου αφηγήθηκαν αναμνήσεις, που αφορούν τις περιόδους των διώξεων και η πρώτη φορά που τους άκουσα να εκφράζουν μια θέση αρνητική για τη σταλινική σοβιετική περίοδο. Μέχρι τότε αυτή η περίοδος δεν είχε θετικό πρόσημο αλλά δεν υπήρχε στις αφηγήσεις τους.

Αυτό που φοβόμουν ήταν να μην παρασυρθώ από την εικόνα που είχα για τους τέσσερις συγγενείς πληροφορητές μου μέχρι και την εκκίνηση της έρευνας. Η μεγάλη οικειότητα ανάμεσά μας κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων βοήθησε στο να μπορώ να θέσω πιο εύκολα ορισμένες ερωτήσεις, που μπορεί να φαινόταν αδιάκριτες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι και οι τέσσερις αυτοί πληροφορητές ήταν λόγω οικειότητας έτοιμοι να ανοιχτούν σε μία ερώτηση που θα τους φαινόταν αδιάκριτη. Νομίζω ότι τα κατάφερα να τους αντιμετωπίσω σαν πληροφορητές, των οποίων γνώριζα χαρακτηριστικά, αποκωδικοποιούσα τρόπους έκφρασης ευκολότερα και γνώριζα τα πρόσωπα στα οποία αναφέρονταν, χωρίς να παρασυρθώ από συγκινήσεις ή ιδεατές εικόνες γι αυτούς. Δεν κρύβω όμως ότι υπήρξε μία στιγμή κατά τη διάρκεια της συνέντευξης με τον Μήτσια, στην οποία

---

⁸³ Σε ανάλυση του Γιώργου Αγγελόπουλου συναντάμε τη θέση της Hastrup για τη «γνώση», εσωτερική και αναμενόμενη διαδικασία εξήγησης του κόσμου, και την «κατανόηση», εξωτερική και συνειδητά κατηγορηματική ερμηνεία, την απόσταση ανάμεσα στις οποίες καλείται ο ανθρωπολόγος να καλύψει. Αγγελόπουλος, Γιώργος 2006, «Γηγενείς» και Ανθρωπολόγοι. Εθνογραφικές εμπειρίες από τη Δυτική Μακεδονία», Περιπέτειες της ετερότητας, (επιμ.) Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 165 - 166

παρευρίσκονταν και ο πατέρας μου, που παρασυρόμενη από αυτή ακριβώς την οικειότητα δεν άφησα μια ενδιαφέρουσα συζήτηση ανάμεσά τους να εξελιχθεί. Το ακόμα χειρότερο ήταν ότι τη δέκοψα παρεμβαίνοντας και λέγοντας την άποψή μου, πράγμα που δε θα συνέβαινε στην περίπτωση που οι πληροφορητές δεν θα ήταν συγγενείς μου. Ευτυχώς αυτό ήταν μόνο μια στιγμή, η οποία κατά τα άλλα μου στέρησε την δυνατότητα να παρακολουθήσω τη σύγκρουση δύο διαφορετικών αφηγημάτων, μέσα από την συζήτηση των δύο πληροφορητών.

Κάτι που θα ήθελα να αναφέρω κλείνοντας την παρουσίαση και την αξιολόγηση της παρουσίας μου στο πεδίο, είναι οι στιγμές συγκίνησης των πληροφορητών μου. Όπως προείπα στις περισσότερες συνεντεύξεις παρευρίσκονταν τα παιδιά των πληροφορητών. Όταν οι πληροφορητές συγκινούνταν και έκλαιγαν, ένιωθα πολύ αμήχανα απέναντι στα παιδιά τους, θεωρώντας ότι στα μάτια τους φαινόμουν ως υπαίτια της συναισθηματικής έντασης που προκαλούνταν στους ηλικιωμένους γονείς τους. Λόγω της μεγάλης ηλικίας των πληροφορητών αυτή η συναισθηματική αναστάτωση θα μπορούσε να είναι και επικίνδυνη και σε κάθε περίπτωση ήταν σίγουρα επώδυνη για τους ίδιους. Αν ήμουν μόνη με τους πληροφορητές μου, νομίζω ότι θα είχα καλύτερα αντανακλαστικά να διαχειριστώ την φορτισμένη κατάσταση. Ακριβώς επειδή ήταν μπροστά τα παιδιά τους, έκλεινα το κασετόφωνο ή άλλαζα την κουβέντα σε κάτι πιο ευχάριστο αλλά σχετικό με την μέχρι τότε συζήτηση, ωστόσο με φανερά αμήχανο τρόπο, αφήνοντας τα παιδιά να ηρεμήσουν τους γονείς τους, χωρίς άλλη δική μου παρέμβαση.

Η Γκέφου Μαδιανού αναρωτιέται κατά πόσον οι ανθρωπολόγοι γράφουν για τους πληροφορητές τους.⁸⁴ Όταν η Ανάστα μου έδωσε το έντυπο που βεβαίωνε από την ελληνική πρεσβεία της Μόσχας ότι είχε εξοριστεί, μου είπε «Δίνω σε ατό. Μήπως βοηθάς με;».⁸⁵ Της απάντησα ότι την εργασία δεν πρόκειται να τη διαβάσει κάποιος από αυτούς που θα μπορούσαν να της εγκρίνουν κάποια οικονομική ενίσχυση. Η Ανάστα σήμερα παίρνει 260 ευρώ σύνταξη και επαναλάμβανε στη συνέντευξη ότι θα ήθελε τουλάχιστον η «πατρίδα» της να της παραχωρήσει ένα δωμάτιο για να μην πληρώνει νοίκι. Το πρόβλημα της μη αναγνώρισης των ενσήμων των παλιννοστούντων, των χρόνων εργασίας τους στην πρώην ΕΣΣΔ, που δεν δικαιολογεί αρκετές φορές ούτε την χορήγηση της κατώτατης σύνταξης του ΟΓΑ, είναι μαζί με την ανεργία τα δύο μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι παλιννοστούντες. Στο άκουσμα της ερώτησης της Ανάστας ένιωσα αδύναμη να προσφέρω στους πληροφορητές μου την παραμικρή βοήθεια ή ελπίδα για βελτίωση μέσα από την εργασία μου. Σκέφτηκα λοιπόν σε τι χρησιμεύει μια ανθρωπολογική έρευνα, εκτός από το να απαντήσει στα περίεργα και μάλλον αδιάφορα για τους περισσότερους ερωτήματα του ανθρωπολόγου. Βγαίνοντας από το σπίτι της Ανάστας και πηγαίνοντας στο αυτοκίνητο του γαμπρού της για να φύγουμε, η κόρη της μου είπε ότι ήταν το καλύτερο που έτυχε στη μητέρα της να περάσει

---

⁸⁴ Γκέφου Μαδιανού, Δήμητρα 1999, Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κροτική, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 367

⁸⁵ «Πάρ' το. Μήπως μπορείς να με βοηθήσεις;»

το απόγευμά της μαζί μου και να μου μιλήσει για τη ζωή της. Τότε θυμήθηκα ότι την πρώτη φορά που η Ανάστα έκλαψε στη συνέντευξη μου είπε: «... εγώ θέλω όλα να λέγω, να λέγω να βγαλ' ατά από μέσα μου.».⁸⁶ Αν και είναι πολύ μικρή αυτή η «βοήθεια», αφού δεν πρόκειται για κάποια οργανωμένη επιστημονική διαδικασία ψυχολογικής υποστήριξης, δεν θα μπορούσε εξάλλου, είναι κάτι.⁸⁷ Και αν θεωρήσουμε ότι οι κοινωνικές επιστήμες τελικά μπορούν να συνεισφέρουν στη βελτίωση ή στην επίλυση ζητημάτων τα οποία προκύπτουν μέσα από το υλικό τους, ανοίγοντας συζητήσεις γύρω από αυτά, τότε αυτό είναι μία ακόμα υποστηρικτική κίνηση προς τα υποκείμενα της έρευνας, αν και με αβέβαιη μακροπρόθεσμη έκβαση.

Όταν ξεκίνησα αυτή την έρευνα βρέθηκα αντιμέτωπη με δύο καίρια πολιτικά ζητήματα. Αφενός τη χρονιά της εκκίνησης των μεταπτυχιακών μου σπουδών, τον Οκτώβρη του 2005, ξεκίνησε και η συζήτηση για την «Ανάγκη διεθνούς καταδίκης των εγκλημάτων των ολοκληρωτικών κομμουνιστικών καθεστώτων», στις 14/12/2005, με εισήγηση του Σουηδού Ευρωβουλευτή Γ. Λίμτμπλαντ στην Πολιτική Επιτροπή της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης. Η συζήτηση αναζωπυρώθηκε τον Ιανουάριο του 2006 οπότε και ψηφίστηκε η παραπάνω πρόταση από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Η θεματική της έρευνας, το πρώτο διάστημα συζήτησης με αριστερούς υποψήφιους πληροφορητές, πριν την έναρξη της συστηματικής διεξαγωγής της, προκάλεσε την ανάγκη για συνεχής απολογητικές διευκρινήσεις και διατυπώσεις προσωπικής αποστασιοποίησης, αυτονόητα δεδομένης για μια ανθρωπολογική έρευνα, από την ευρωπαϊκή καταδίκη συνολικά της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Αφετέρου η κατάληξη του επιθέτου μου, δηλωτική της καταγωγής μου, δημιούργησε ορισμένες φορές προβληματισμούς σχετικά με τη ικανότητά μου να διαχειριστώ ένα θέμα συναισθηματικά φορτισμένο για την πολιτισμική κοινότητα από την οποία προέρχομαι, και κυρίως δημιούργησε μια καχυποψία και μια από μέρους μου διαρκή επιζήτηση ξεκάθαρης αποστασιοποίησης αυτή τη φορά από μια ρητορική προώθησης μιας δραματοποιημένης και μοναδικής ιστορίας των «δικών μου». Κάτι για το οποίο με ενθάρρυναν αντίθετα οι ποντιακής καταγωγής φίλοι, οι οποίοι με βοήθησαν και στο να στήσω τα δίκτυα επικοινωνίας με τους πληροφορητές μου. Αναφέρω αυτές τις δύο δυσκολίες που συνάντησε η έρευνα αφενός γιατί εμπίπτουν στη συζήτηση περί μνημονικής συγκρότησης και δημόσιας έκφρασής της άμεσα συνδιαλεγόμενης με τους θεσμικούς ηγεμονικούς λόγους και τις πολιτικές συγκυρίες. Αφετέρου γιατί εφόσον συναντήθηκαν νιώθω υποχρεωμένη να τις αναφέρω και να περιγράψω τους τρόπους που προσπάθησα να τις διαχειριστώ, ελπίζοντας ότι έχω καταφέρει να τηρήσω τις απαιτούμενες αποστάσεις.

---

⁸⁶ «... εγώ θέλω να τα πω, να τα πω να τα βγάλω από μέσα μου»

⁸⁷ Για τη συνέντευξη ως θεραπευτική βλέπε ενδεικτικά: Στυλιανούδη, Λιλή 2002, «Η θεραπευτική διάσταση της συνέντευξης», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τ. 107, σελ. 83 – 94, Αμπατζόγλου, Γρηγόρης 1999, «Αυτοβιογραφία, μνήμη, θεραπεία», Διαδρομές και τόποι μνήμης Ιστορικές και Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, (επίμ) Μπενβενίστε Ρίκα, Παραδέλλης Θόδωρος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 65 - 87

4. Αναδρομή στην ιστορική παρουσία των ποντιακών πληθυσμών της ΕΣΣΔ

Πρώτα από όλα είναι χρήσιμο να παραθέσουμε τους αριθμούς που συναντώνται στη βιβλιογραφία για το μέγεθος του ελληνικού πληθυσμού⁸⁸ που κατοικεί στα εδάφη της Σοβιετικής Ένωσης κατά τα πρώτα χρόνια μετά τη λήξη του Α΄ παγκοσμίου πολέμου.⁸⁹ Σύμφωνα με τον Ανδρέα Ζαπάντη ο ελληνικός πληθυσμός κυμαίνεται μεταξύ 400.000 έως 450.000.⁹⁰ Η εφημερίδα Ελεύθερος Πόντος το 1921 έχει την ίδια εκτίμηση αναφέροντας περίπου 400.000 Έλληνες. Στο Πανελλήνιο Συνέδριο του Ταϊγάν το 1917 αναφέρεται σχεδόν διπλάσιος αριθμός, 750.000 Έλληνες.⁹¹ Η απογραφή του ελληνικού Υπουργείου Περιθάλψεως το 1919 κάνει λόγο για 593.700 Έλληνες. Ενώ η σοβιετική απογραφή του 1920 αναφέρει 203.050 Έλληνες, απόκλιση όχι αδικαιολόγητη αφού δεν προσμετρήθηκαν περιοχές της Υπερκαυκασίας, με πυκνή παρουσία ελληνικού πληθυσμού, που δεν ήταν υπό τον σοβιετικό έλεγχο.⁹²

Πολύ σημαντικό στοιχείο διοικητικής ταξινόμησης των ποντιακών πληθυσμών στην ΕΣΣΔ, που αφορά άμεσα και τους εκτοπισμούς του '40 αφού τα πρώτα χρόνια εκτοπίζονται μόνο οι ελληνοουπήκοοι, είναι η κατοχή σοβιετικών ή ελληνικών διαβατηρίων. Υπάρχουν λοιπόν δύο κατηγορίες, αυτοί που είχαν σοβιετικό διαβατήριο, είναι κυρίως αυτοί που είχαν εγκατασταθεί πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στα εδάφη της μετέπειτα ΕΣΣΔ, και εκείνοι που είχαν ελληνικό διαβατήριο, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται πολλοί από τους πρόσφυγες που εγκατέλειψαν τον τουρκικό Πόντο στη διάρκεια του Πολέμου.⁹³

Στην υπάρχουσα βιβλιογραφία συναντάται μια περιοδολόγηση, σύμφωνα με την οποία η παρουσία των Ποντίων στην ΕΣΣΔ χαρτογραφείται σε τρεις ιστορικές περιόδους, 1917 – 1937, 1937 – 1985, 1985 – και εξής. Η περιοδολόγηση που θα ακολουθήσω θα διαφοροποιηθεί κάπως

⁸⁸ Στη βιβλιογραφία συναντώνται στοιχεία που αφορούν το σύνολο των Ελλήνων που κατοικούσαν στα εδάφη της ΕΣΣΔ, η πλειοψηφία των οποίων ήταν Πόντιοι.

⁸⁹ Η μετακίνηση των ποντιακών πληθυσμών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία προς τα ανατολικά αυτής (Κριμαία, Καύκασος, Νότια Ρωσία), αποτέλεσε φαινόμενο που διήρκεσε όλο το 19^ο αιώνα μέχρι και τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου}. Αιτίες αυτών των μετακινήσεων αποτέλεσαν η αναζήτηση πολιτικών και οικονομικών διεξόδων αλλά και οι συχνοί πόλεμοι (ρωσοτουρκικοί 1829 – 1832, Κριμαϊκός 1856 – 1866, ρωσοτουρκικός πόλεμος 1876) στην περιοχή και η κεμαλική πολιτική των διωγμών τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, οπότε και μετακινείται το τελευταίο μαζικό ρεύμα Ποντίων από τα τουρκικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας στα σοβιετικά πλέον εδάφη. Η οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων στην προεπαναστατική Ρωσία περιλαμβάνει εκμετάλλευση μεταλλίων, καλλιέργεια καπνού, εμπορική δραστηριότητα, ενασχόληση με την ατμοπλοία, ωστόσο η πλειοψηφία απασχολούταν στον αγροτικό τομέα. Αιτζίδης, Βλάσης 1997, ό.π. σελ. 51 – 56, Γκίκας, Αναστάσης 2007, ό.π. σελ. 11 - 13 Μετά την επανάσταση το μεγαλύτερο μέρος συνεχίζει να απασχολείται στον αγροτικό τομέα, ενώ ως εργάτες, υπάλληλοι βιοτέχνες κτλ εμφανίζεται να απασχολούνται οι κάτοικοι των αστικών κέντρων, περίπου το 20% του πληθυσμού. Καρπόζηλος, Απόστολος 1984, «Ρωσο – Ποντιακά», *Α΄ Συμπόσιον ποντιακής λαογραφίας*, (12 – 15.6.81) Αρχαίον Πόντου, τ. 38, Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών σελ. 154

⁹⁰ Ζαπάντης 1989, ό.π. σελ. 26

⁹¹ Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι οι αριθμοί αυτοί δεν είναι απόλυτα αξιόπιστοι. Ως προς τις μεγάλες αποκλίσεις που εμφανίζονται, και ιδιαίτερα εκείνη ανάμεσα στο Πανελλήνιο Συνέδριο του Ταϊγάν και τις υπόλοιπες, δεν είναι δυνατό στα πλαίσια της παρούσας εργασίας να διατυπωθούν ερμηνείες, παρά μόνο να σημειωθεί ότι η αριθμητική παρουσία των Ελλήνων στην ΕΣΣΔ υπήρξε ιδιαίτερα ευμετάβλητη εκείνη την περίοδο. Οι συνεχείς μετακινήσεις μεγάλου αριθμού, εξαιτίας των πολέμων ανάμεσα στα ρωσοτουρκικά σύνορα αλλά και των κυμάτων μετακίνησης από τα σοβιετικά εδάφη προς την Ελλάδα κατά τα πρώτα χρόνια μετά την επανάσταση, είναι μια πρώτη ερμηνεία για αυτή τη μεγάλη απόκλιση ανάμεσα στο 1917 και τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '20.

⁹² Όλες οι πληθυσμιακές εκτιμήσεις αναφέρονται στο Αιτζίδης, Βλάσης 1997, ό.π. σελ. 84 – 85.

⁹³ Αιτζίδης, Βλάσης 1991, ό.π. σελ. 125 και 1997, ό.π. σελ. 88.

περιλαμβάνοντας πέντε ιστορικές περιόδους: 1917 – 1937: Από την επανάσταση μέχρι και την έναρξη των πρώτων μαζικών διώξεων. 1937 – 1939: Περίοδος εφαρμογής των μαζικών διώξεων, οπότε τίθενται σε εφαρμογή μέτρα καταπίεσης και καταστολής της πολιτισμικής έκφρασης της κοινότητας στη βάση της εθνικής της ιδιαιτερότητας, η οποία ολοκληρώνεται με την έναρξη του πολέμου. 1940 – 1953: Περίοδος κατά την οποία πραγματοποιούνται οι εκτοπισμοί ξεκάθαρα στη βάση της εθνικής συγκρότησης της κοινότητας και ολοκληρώνεται με το θάνατο του Στάλιν, την νομική αποκατάσταση των εκτοπισμένων και την άρση των περιορισμών μετακίνησης που τους είχε επιβληθεί. 1953 – 1991: Από το θάνατο του Στάλιν μέχρι και την κατάρρευση της ΕΣΣΔ 1991 – και εξής: Από την κατάρρευση της ΕΣΣΔ μέχρι σήμερα.⁹⁴

Η πρώτη συμπίπτει με την πρώτη ιστορική περίοδο που συναντάται στη βιβλιογραφία ξεκινώντας από το 1917 μέχρι και το 1937. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, και ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια, επικρατεί η λενινιστική «πολιτική των εθνοτήτων», σύμφωνα με τις αρχές της οποίας στόχος ήταν η επίτευξη της ισότητας ανάμεσα στις εθνότητες της ΕΣΣΔ, η απόλυτη ελευθερία στη χρήση και εκμάθηση της μητρικής τους γλώσσας, η άρση των περιορισμών και της καταπίεσης των μικρών εθνικών ομάδων, η αυτοδιάθεση των εθνικών ομάδων ακόμα και η εδαφική τους αυτονομία κτλ.⁹⁵ Αυτή την περίοδο εκδίδονται ελληνικές εφημερίδες, ιδρύονται ελληνικά σοβιετικά σχολεία, ελληνικές θεατρικές σκηνές κτλ. Πολύ σημαντική είναι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που εφαρμόζεται και στην ελληνόφωνη εκπαίδευση στη διάρκεια αυτής της περιόδου στα πλαίσια της ευρύτερης πολιτικής του σοβιετικού κράτους. Δημιουργείται ανάμεσα στους κύκλους των εκπαιδευτικών ένα ιδεολογικό ρεύμα που εισηγείται την απλοποίηση του ελληνικού αλφάβητου σε εικοσαγράμματο και την κατοχύρωση της δημοτικής, αιτήματα που υιοθετούνται και υλοποιούνται από την Πανερωσιακή σύσκεψη Ελλήνων διανοούμενων το Μάιο του 1926.⁹⁶ Η πιο σημαντική φυσιογνωμία κομμουνιστή εκπαιδευτικού της περιόδου είναι αυτή του Κώστα Τοπχαρά, ο οποίος έγραψε την ποντιακή γραμματική το 1932.⁹⁷ Ο ίδιος γίνεται και υπέρμαχος της άποψης που θέλει η διδασκαλία να γίνεται «στη γλώσσα των μαζών» δηλαδή την ποντιακή γλώσσα, από τη στιγμή που αυτή είναι η μητρική γλώσσα των «εργατών».⁹⁸ Οι θιασώτες αυτής της άποψης συσπειρώνονται γύρω από τον εκδοτικό οίκο «Κομμουνιστής», που γράφει και εκδίδει στην ποντιακή γλώσσα,⁹⁹ ενώ οι εφημερίδες «Κοκινός Καπνας» και «Κολεχτιβιστής» υποστηρίζουν την άποψη για την κοινή

⁹⁴ Βασικό κριτήριο ως προς την οριοθέτηση αυτών των περιόδων, εκτός από τις ιστορικές τομές που περιγράφηκαν, αποτέλεσε ο εντοπισμός κοινών χαρακτηριστικών στο εσωτερικό τους σχετικά με την επιρροή που άσκησαν οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της κάθε περιόδου σε γενικές γραμμές στην παρουσία των ποντιακών πληθυσμών στην ΕΣΣΔ.

⁹⁵ Αγτζίδης, 1997, ό.π. σελ. 253 – 260

⁹⁶ Αγτζίδης, 1991, ό.π. σελ. 153. Επίσης για μια επισκόπηση του γλωσσικού ζητήματος και λογοτεχνικής παραγωγής των Ποντίων στο Καρπόζηλος, 1984, ό.π..

⁹⁷ Τοπχαράς, Κώστας 1998, Η γραμματική της ποντιακής, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη. Φωτοτυπική επανέκδοση του Κ. Τοπχαράς, 1932, Η γραμματική τι ρομεικου τι ποντεικου τι γλωσσας, Ροστοβ – Ντον: Κομμουνιστής

⁹⁸ Τοπχαράς, ό.π. σελ. 13 – 20

⁹⁹ Αγτζίδης, 1991, ό.π. σελ. 160

δημοτική.¹⁰⁰ Η διαμάχη για το γλωσσικό παίρνει τέλος σε ένα συνέδριο Ελλήνων το 1934, όπου αποφασίζεται η γλώσσα να είναι η κοινή δημοτική.¹⁰¹

Την ίδια περίοδο αναπτύσσεται στους κύκλους των διανοούμενων μία τάση διεκδίκησης αυτόνομων ελληνικών περιφερειών μέσα στις σοβιετικές δημοκρατίες.¹⁰² Το 1928 με απόφαση της Κεντρικής Εκτελεστικής Επιτροπής της Σοβιετικής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Ουκρανίας (ΣΣΔΟ) δημιουργήθηκαν τρεις ελληνικές αυτόνομες περιοχές στη Νότια Ουκρανία, στο Ντονιέσκ και στη Μαριούπολη. Από το 1930 και για έξι περίπου χρόνια δημιουργείται ελληνική περιοχή, Γκρέτσεσκι Ραγιόν, στην περιφέρεια της Μαύρης Θάλασσας, παίρνοντας ένα μέρος από τις περιοχές Αμπίνσκ, Κουμπάν και Κριμσκ.¹⁰³

Σημαντικές πτυχές αυτής της περιόδου είναι η οικονομική πολιτική του «πολεμικού κομμουνισμού» (1918 – 1921), η Νέα Οικονομική Πολιτική ΝΕΠ (1921 - 1927) και το πρώτο πενταετές πλάνο 1928 – 1933 που συμπίπτει με την πιο σημαντική για τα ενδιαφέροντα της εργασίας ιστορική πτυχή αυτής της περιόδου, την κολεκτιβοποίηση.

Κατά τη διάρκεια της οικονομικής πολιτικής του «πολεμικού κομμουνισμού», που κλήθηκε να αντεπεξέλθει στις ανάγκες που δημιουργούσε ο εμφύλιος πόλεμος και η ξένη επέμβαση,¹⁰⁴ κρατικοποιούνται οι μεγάλες βιομηχανίες και μετά την πρώτη αναδιανομή γης επιχειρείται το πέρασμα στα μεγάλα κρατικά αγροτικά συγκροτήματα, οπότε και διεξάγεται η πρώτη απόπειρα κολεκτιβοποίησης. Σε όλη τη διάρκεια του εμφυλίου προκύπτει η ανάγκη για δρακόντεια μέτρα επίταξης σε ότι αφορά τις καλλιέργειες,¹⁰⁵ ενώ η κατάργηση του θεσμού της αγοράς το 1920 σε μια περίοδο που δεν υπάρχει η δυνατότητα από τη μεριά του κράτους για επισιτισμό των πόλεων, επιφέρει λιμό.¹⁰⁶ Αρχικά παρατηρούνται αγροτικές εξεγέρσεις και εργατικές διαδηλώσεις εναντίων των μπολσεβίκων, κάποιες καταστέλλονται τρομερά βίαια όπως στην Κροστάνδη το 1921, ωστόσο υποχωρούν σταδιακά στα πλαίσια της εφαρμογής της ΝΕΠ.¹⁰⁷ Η πρώτη απόπειρα κολεκτιβοποίησης έχει συναντήσει ήδη ισχυρές αντιδράσεις από τους αγρότες, οι οποίες αυξάνονται αργότερα στα τέλη της δεκαετίας του '20, όταν ο Στάλιν επιχειρεί βίαια την πλήρη κολεκτιβοποίηση της αγροτικής παραγωγής.

Με τη λήξη του εμφυλίου η ΝΕΠ, η οποία ψηφίζεται από το 10^ο συνέδριο του Μπολσεβίκικου κόμματος το 1921, ως ένα μεταβατικό στάδιο «κρατικού καπιταλισμού» αναγκαίο για την οικονομική ανόρθωση της χώρας, εμφανίζεται ως η μόνη πολιτική που μπορεί να βγάλει τη

¹⁰⁰ ό.π. σελ. 164

¹⁰¹ ό.π. σελ. 165

¹⁰² Το σύστημα της διοικητικής διαίρεσης της ΕΣΣΔ από τη μικρότερη προς τη μεγαλύτερη διοικητική μανάδα: Αυτόνομες Περιοχές, Αυτόνομες Περιφέρειες, Αυτόνομες Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες, Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες, Σοβιετική Ένωση.

¹⁰³ Δεν αναφέρονται ακριβείς χρονολογίες αλλαγής αυτών των διοικητικών περιοχών από ελληνικές. Αγτζίδης, 1997, ό.π. σελ. 451 – 459.

¹⁰⁴ Έλλενστίν, Ζαν 1977, Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης, τομ. Α, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 148

¹⁰⁵ ό.π. σελ. 149

¹⁰⁶ Αγτζίδης 1991 σελ. 143

¹⁰⁷ Έλλενστίν, 1977, τομ. Α' ό.π. σελ. 161, Αγτζίδης 1991 σελ. 141 – 144

χώρα από το αδιέξοδο. Σύμφωνα με τη ΝΕΠ αντικαθίσταται η κατάσχεση προϊόντων από τη φορολογία σε είδος, θεσπίζονται φορολογικές ελαφρύνσεις με σκοπό την αύξηση της καλλιέργειας γης, καθιερώνεται η ελευθερία εμπορίας πλεονάσματος, αναπτύσσεται η μικρή βιομηχανία.¹⁰⁸ Τα αποτελέσματα της ΝΕΠ δείχνουν ότι έχει επιτευχθεί μια οικονομική ανόρθωση αν και περιορισμένη.¹⁰⁹ Σε ότι αφορά κυρίως τους αγροτικούς πληθυσμούς, με τα μέτρα της ΝΕΠ παρατηρείται μια αύξηση των μεσαίων χωρικών και μια επανεμφάνιση κουλάκων, οι οποίοι με την αρχική διανομή γης είχαν γίνει μεσαίοι αγρότες. Ο όρος «κουλάκος» αρχικά αναφερόταν στην κοινωνική τάξη των πλούσιων αγροτών. Όπως θα δούμε όμως στη συνέχεια κατά την περίοδο της υποχρεωτικής κολεκτιβοποίησης η έννοια «κουλάκος» διευρύνεται περιλαμβάνοντας όποιον κάτοικο της υπαίθρου θεωρούταν ύποπτος στα μάτια της σοβιετικής εξουσίας, συνοδεύονταν από πολιτικό στιγματισμό και τιμωρητικά επακόλουθα συλλήψεων και εκτοπισμών.

Οι ποντιακοί πληθυσμοί, κυρίως αγροτικοί επηρεάστηκαν κατά τη διάρκεια της ΝΕΠ το ίδιο με το υπόλοιπο σοβιετικό κοινωνικό σώμα της εποχής. Στον Καύκασο αναπτύσσεται η ιδιωτική πρωτοβουλία στην καλλιέργεια γης, κυρίως καπνά, ενώ παράλληλα δεν διαλύονται οι δομές των πρώτων κολχόζ που δημιουργήθηκαν πριν τη ΝΕΠ, αν και προσελκύουν μόνο μια μικρή μερίδα του αγροτικού πληθυσμού.¹¹⁰

Μετά το θάνατο του Λένιν και την άνοδο του Στάλιν σε γενικό γραμματέα του ΚΚΣΕ το 1924, επανέρχεται, το 1928 πια, το πρόγραμμα της κολεκτιβοποίησης.¹¹¹ Στο 15^ο Συνέδριο του κομμουνιστικού κόμματος τίγεται το ζήτημα της ανάπτυξης της βιομηχανίας και κυρίως της βαριάς βιομηχανίας. Για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός θα έπρεπε να αποσπαστούν κεφάλαια από τους αγρότες, μια διαδικασία που από τους σοβιετικούς οικονομολόγους ευφημιστικά ονομάστηκε «άντληση».¹¹² Αυτή εφαρμόστηκε με επιβολή επιπλέον φορολογίας αλλά και με επίταξη των αποθεμάτων των χωρικών.¹¹³ Η ΝΕΠ συνέχιζε να εφαρμόζεται, ωστόσο άρχισαν να γίνονται αισθητά προβλήματα έλλειψης σιτηρών σε περιοχές που δεν καλλιεργούσαν σιτάρι. Έτσι ξεκίνησε μια προσπάθεια το 1928 για αύξηση συγκέντρωσης σιτηρών.¹¹⁴ Η απόπειρα αυτή, η οποία αρχικά συνδέθηκε με τον αγώνα για την εξαφάνιση των κουλάκων, στην πορεία πέρασε και στην τάξη των μεσαίων αγροτών, φτάνοντας ο κύριος όγκος σιταριού να αντλείται κυρίως από αυτούς.¹¹⁵

Εν τω μεταξύ το πρώτο πενταετές πλάνο για την ανάπτυξη της βιομηχανίας επικυρώνεται στο Συνέδριο των Σοβιέτ το 1929 και προβλέπεται η υλοποίησή του από το 1928, οπότε και

¹⁰⁸ Ελλενστέιν, 1977, τομ. Α', ό.π. σελ. 201 – 219

¹⁰⁹ Αύξηση γεννήσεων, μείωση θανάτων, η έκταση της καλλιεργήσιμης γης φτάνει τα προπολεμικά επίπεδα, η παραγωγή σιτηρών αυξάνεται σε σχέση με τους αριθμούς της εμπόλεμης περιόδου αν και συνεχίζει να υπολείπεται των προπολεμικών επιπέδων κατά περίπου 7 εκατομμύρια τόνους, αύξηση κτηνοτροφίας κτλ. Για μια λεπτομερή ανάπτυξη των επιτυχιών και των προβλημάτων της ΝΕΠ στο Ελλενστέιν, 1977, τομ. Α' ό.π. σελ. 247 – 268.

¹¹⁰ Αγτζίδης, 1991, ό.π. σελ. 144 - 146

¹¹¹ Ελλενστέιν, 1977, τομ. Α', ό.π. σελ. 285 - 301

¹¹² ό.π. 285

¹¹³ ό.π. σελ. 287

¹¹⁴ ό.π. 287

¹¹⁵ ό.π. σελ. 287

θεωρείται η αρχή ισχύος του έως το 1933.¹¹⁶ Για την επίτευξη του στόχου της ανάπτυξης της βιομηχανίας, ως ιδεολογικά σύμφωνος προς τον σοβιετικό κομμουνισμό δρόμος θεωρήθηκε η εσωτερική συσσώρευση πλεονάσματος, η οποία θα ερχόταν από την ίδια την εργατική τάξη, που θα παρήγαγε αξία αναπτύσσοντας τη βιομηχανία, και την αγροτική τάξη, η οποία θα κατάφερνε να περιορίσει τις οικονομικές δραστηριότητες των κουλάκων, αυξάνοντας την παραγωγή και δίνοντας στο κράτος κατευθείαν την απαραίτητη για τον επισιτισμό προμήθεια.¹¹⁷ Αυτό θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσω της δημιουργίας κολχόζ, σοβχόζ στην ύπαιθρο,¹¹⁸ δηλαδή της κολεκτιβοποίησης, ενώ θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν οι μεσαίοι διστακτικοί και αντιτεθέντοι για ευνόητους λόγους αγρότες, αυξάνοντας την πιθανότητα επιβολής αυτών των μέτρων με τη βία.¹¹⁹

Πρέπει να σημειωθεί εδώ ο ρόλος της Ογκεπεου,¹²⁰ Ενιαία Κρατική Πολιτική Διεύθυνση, πρόκειται για την υπηρεσία ασφάλειας, η οποία από την περίοδο του εμφυλίου είχε κληρονομήσει εκτεταμένες εξουσίες. Ο πολιτικός ρόλος που της είχε αποδοθεί, έλεγχος θεαμάτων και διοίκησης συνοριακών περιοχών, και φυσικά η δυνατότητα να διενεργεί έρευνες και να ανακρίνει, δε θα την άφηνε έξω από ζητήματα ελέγχου εφαρμογής των μέτρων της κολεκτιβοποίησης.¹²¹

Το 1928 η αγορά σιταριού του κράτους από τους αγρότες έπεσε κατά δύο εκατομμύρια τόνους από τα ελάχιστα επιτρεπόμενα όρια. Η άρνηση των αγροτών να πουλήσουν μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής τους στο κράτος ερμηνεύθηκε σαν «σαμποτάζ των κουλάκων», επιφέροντας από τη μεριά του κράτους την επιβολή μέτρων έκτακτης ανάγκης και στην πράξη την επίταξη προϊόντων με κατασταλτικά μέτρα.¹²² Το 1929 τίθεται σε εφαρμογή η υποχρεωτική κολεκτιβοποίηση.¹²³ Οι μπολσεβίκοι της υπαίθρου αντέδρασαν ενάντια στην εφαρμογή του μέτρου. Η αντίδρασή τους προκάλεσε ένα κύμα διώξεων φυλακίσεων και εκκαθαρίσεων τοπικών στελεχών του κόμματος. Την ίδια περίοδο στέλνονται στην ύπαιθρο πράκτορες με εντολές να πρωτοστατήσουν στην κολεκτιβοποίηση και να εκκαθαρίσουν την τάξη των κουλάκων. Στην προσπάθεια απόσπασης όλων των αγροτικών ιδιοκτησιών βρέθηκαν να χαρακτηρίζονται ως κουλάκοι οι μικροϊδιοκτήτες γης και οι μεσαίοι αγρότες. Ένα από τα μέτρα που έλαβε η σοβιετική εξουσία ήταν ο εκτοπισμός όσων θεωρήθηκαν κουλάκοι στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ, κυρίως στην κεντρική Ασία. Μέσα στο κλίμα επίταξης των προϊόντων, έλλειψης βασικών αγαθών που έφτανε μέχρι και την αδυναμία κάλυψης διατροφικών αναγκών, υπήρχαν περιπτώσεις που η κατηγορία της «δολιοφθοράς» ήταν στην πραγματικότητα μια πράξη αντίστασης από τους αγρότες που

¹¹⁶ Ελλενστέιν, 1977, τομ. Α' ό.π. σελ. 303

¹¹⁷ ό.π. σελ. 290

¹¹⁸ Κολχόζ = συνεταιρισμοί παραγωγής, Σοβχόζ = κρατικά αγροκτήματα,

¹¹⁹ ό.π. σελ. 291- 293

¹²⁰ Πρόκειται για την μετονομασία της GPU (Κρατική Πολιτική Διεύθυνση) από το 1923

¹²¹ Ό.π. σελ. 289

¹²² Χασιώτης Ι.Κ. (επιμ.), 1997, ό.π. σελ. 386

¹²³ Vigreux, Jean 2001, «Οι κομμουνιστές αγρότες», Ο Αιώνας των Κομμουνισμών, (επιμ) Dreyfus, Michel e.a., Αθήνα: Πόλις σελ. 550.

προτιμούσαν να καταστρέψουν εργαλεία και να θανατώσουν τα ελάχιστα υπό την κατοχή τους ζώα παρά να τα παραδώσουν στο κράτος.¹²⁴

Μοιάζει λοιπόν η τελική διαμόρφωση του κλίματος τρομοκρατίας κατά την κολεκτιβοποίηση να επήλθε μέσα από μία αλληλοτροφοδότηση των σκληρών μέτρων επίταξης και των άδικων κατηγοριών μικροαγροτών ως κουλάκων από τη μια και των όσων αντιδρούσαν στα μέτρα, όχι απαραίτητα με αντισοβιετική και εχθρική προς το σύστημα πρόθεση αλλά ως μέτρο αντίστασης απέναντι στις άδικες κατηγορίες και την αδυναμία του κράτους να μεριμνήσει για τον στοιχειώδη πολλές φορές επισιτισμό των αγροτικών περιοχών από την άλλη. Η διαδικασία της κολεκτιβοποίησης αποτυγχάνει, αφού όχι μόνο δεν επιλύεται το πρόβλημα του επισιτισμού αλλά έχει μεσολάβήσει και ο μεγάλος λιμός τη χρονιά '32 – '33 με θύματα κυρίως στην Ουκρανία και την κεντρική Ασία, αγγίζοντας και τις αγροτικές περιοχές του Καυκάσου και της νότιας Ρωσίας, ειδικά το Κουμπάν.¹²⁵ Σε ένα μεγάλο βαθμό ο λιμός ήταν αποτέλεσμα της κολεκτιβοποίησης και της αντίστασης που οι αγρότες επεφύλαξαν στην πραγματοποίησή της. Το 1935 αναγνωρίζεται στα μέλη των κολχόζ το δικαίωμα να καλλιεργούν δικό τους αγροτεμάχιο και το 1936 μέσω του νέου σοβιετικού Συντάγματος αναγνωρίζεται το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας, αν και η γη παραμένει στην ιδιοκτησία του κράτους, όπως και η επικαρπία αυτής.¹²⁶

Η δεύτερη περίοδος είναι εκείνη του 1937 – 1939. Αποτελεί μια ιδιαίτερη περίοδο, η οποία χαρακτηρίστηκε από πολλούς ως «τα χρόνια της μεγάλης τρομοκρατίας». Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου επικρατεί έντονα μια συνωμοσιοφοβία από την πλευρά του σοβιετικού κράτους. Στο επίπεδο της ρητορικής επιστρατεύεται η καταπολέμηση των «εχθρών του λαού». Δεν μπορούμε να δούμε αυτή την περίοδο ξέχωρα από ένα γεγονός που συνέβη το 1934. Πρόκειται για τη δολοφονία του Κίροφ, γραμματέα της κομματικής οργάνωσης του Λένινγκραντ και μέλους του Πολιτικού Γραφείου,¹²⁷ για την οποία κατηγορήθηκε και καταδικάστηκε σε θάνατο ο Λεονίντ Νικολάιεφ, μέλος του κόμματος και μαχητής του Κόκκινου Στρατού κατά τον εμφύλιο.¹²⁸ Πέρα από τις αιτίες αυτής της δολοφονίας και τους πιθανούς υποκινητές της, το σημαντικό είναι ότι «δημιουργούσε τις κατάλληλες συνθήκες για μια επέκταση της τρομοκρατίας, που χωρίς επιτυχία ο Στάλιν είχε

¹²⁴Χασιώτης Ι.Κ. (επιμ.), 1997, ό.π. σελ. 387 Κάποιες από τις διώξεις της περιόδου της κολεκτιβοποίησης αλλά και αργότερα κατά τη διετία '37 – '39 στις αγροτικές περιοχές αφορούσαν αγρότες που μπορεί να κράτησαν περισσότερα από τα επιτρεπόμενα προϊόντα στην κατοχή τους, να κατάφεραν να πάρουν κάτι από τις αποθήκες, να εξέφρασαν μια παρόμοια επιθυμία ή απλά να τους υποπτεύθηκαν για την πιθανότητα «κλοπής».

¹²⁵ Χασιώτης Ι.Κ. (επιμ.), 1997, ό.π. σελ. 394 – 397

¹²⁶ Vigreux, 2001, ό.π. σελ. 550 Όπως θα δούμε και στο εθνογραφικό μέρος της εργασίας αν και αρχικά η απάλειψη των μεγαλοαγροκτημόνων και η διανομή της γης έγινε άξια θερμής υποδοχής από τους μικροϊδιοκτήτες εκτάσεων και τους ακτήμονες αγρότες, στις δύσκολες κοινωνικές συνθήκες της αρχής της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, η κολεκτιβοποίηση φαίνεται να έγινε αντιληπτή από τους αγρότες σαν να άλλαξε χέρια η ιδιοκτησία της γης και οι ίδιοι να άλλαξαν αφέντη. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η επιβολή του υποχρεωτικού χαρακτήρα της συμμετοχής στα κολχόζ ανά περιοχές και ανά περιόδους διαφοροποιούνταν ανάλογα και με τις εντολές των τοπικών διοικήτων, έτσι αναφορικά με τις περιοχές που κατοικούσαν ποντιακοί πληθυσμοί στη νότια Ρωσία η κολεκτιβοποίηση εμφανίζεται πιο σκληρή από ότι στον Καύκασο.

¹²⁷ Rittersporn, Gabor 2001, «Η τρομοκρατία», (επιμ) Dreyfus, Michel e.a., 2001, ό.π. 211

¹²⁸ ό.π. σελ. 364

επιδιώξει εδώ και δύο χρόνια». ¹²⁹ Μια επιφανειακή γραμμική αναζήτηση των αιτιών της εμφάνισης της μεγάλης τρομοκρατίας σε ένα γεγονός όπως η δολοφονία του Κίροφ και η θεώρηση της ως πυροδότη μιας υποβόσκουσας διάθεσης επιβολής κατασταλτικών μέτρων με σκοπό την απόλυτη άσκηση ελέγχου και την επικράτηση του Στάλιν, δημιουργεί κενά τόσο στην αιτιολόγηση της κορύφωσης της εφαρμογής της καταστολής τρία χρόνια αργότερα όσο και στην κατανόηση της μεγάλης τρομοκρατίας και του σταλινισμού ως ιστορικών φαινομένων που αναπτύχθηκαν μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες

Την περίοδο '37 – '39 οι κατηγορίες «σαμποτέρ», «πράκτορας», «εσωτερικός εχθρός» κτλ. ποινικοποιούν οποιαδήποτε συμπεριφορά θα μπορούσε να θεωρηθεί ύποπτη ή εν δυνάμει ύποπτη για «αντεπαναστατική δράση», με εντονότατη καχυποψία απέναντι στις ανθρώπινες συμπεριφορές, και χωρίς σαφή κριτήρια για το ποια στοιχεία μπορούν να πιστοποιήσουν ή να αποτελέσουν ενδείξεις ότι κάποιος είναι «εχθρός του λαού». ¹³⁰ Η ασάφεια γύρω από αυτά τα στοιχεία εμφανίζεται μέσα από τη σύσταση των κατηγορητηρίων, τα οποία αρκεί να στηρίζονται μόνο σε μία φράση του κατηγορούμενου, που κρίθηκε εχθρική προς την ΕΣΣΔ.

Σκιαγραφούνται διάφορα προφίλ «εσωτερικών εχθρών» και εντοπίζονται σε όλο το φάσμα της σοβιετικής κοινωνίας από τους υπάρχοντες εύπορους ή τους θεωρούμενους ως τέτοιους, τα μέλη του κόμματος ακόμα και της ηγεσίας, τους εκπροσώπους των εθνικών ομάδων που θεωρούνταν ύποπτοι για συνεργασία με καπιταλιστικά κράτη. ¹³¹ Με αυτόν τον τρόπο η σοβιετική εξουσία υποδεικνύει στα μάτια των πολιτών τους υπαίτιους για τις αντιξοότητες της καθημερινότητας, ερμηνεύει τις αποτυχίες των πλάνων που εφήρμοσε και αιτιολογεί την ανάγκη άσκησης βίας. ¹³²

Γενικά αυτή την περίοδο συλλαμβάνονται περισσότεροι από 1,5 εκατομμύριο πολίτες, 680.000 εκτελούνται, ενώ 122.000 εξ' αυτών είναι μέλη του κόμματος. ¹³³ Σημαντικό είναι να ειπωθεί σε αυτό το σημείο ότι το 1934 διαλύεται η Ογκεπεού και οι αρμοδιότητές της περνούν στη NKVD, Επιτροπάτο του λαού επί των εσωτερικών, που εντάσσεται στο Υπουργείο Εσωτερικών Υποθέσεων με υπουργό τον Νικολάι Γιεζόφ από το 1936 και η οποία αναλαμβάνει τις επιχειρήσεις δίωξης και εκκαθάρισης των «έχθρων του λαού». ¹³⁴

Την ίδια περίοδο κλείνουν τα ελληνικά σχολεία, οι εκδοτικοί οίκοι και οι εφημερίδες. Γενικότερα έχουν ήδη αρχίσει να στοχοποιούνται μικρές εθνικές ομάδες που κατοικούσαν στα

¹²⁹ Ελλενστειν, 1977, τομ. Α', ό.π., 364 - 365

¹³⁰ ό.π. σελ. 375 – 391

¹³¹ Rittersporn, 2001, ό.π. 213

¹³² Επιπλέον το Σύνταγμα του 1936 έχει αναζωπυρώσει τις απαιτήσεις των πολιτών για την εφαρμογή μιας σειράς μέτρων, όπως η απάλειψη των φαινομένων αυθαιρεσίας, η επιστροφή της κατασχεθείσας περιουσίας στους αγρότες κτλ. Η μη επίτευξη αυτών των στόχων θα μπορούσε να επιφέρει κοινωνικές αναταραχές. Κατά τον Rittersporn η πιθανολογούμενη κοινωνική αναταραχή, σημάδια της οποίας είχαν αρχίσει ήδη να εμφανίζονται, δημιούργησε ανασφάλεια στη σοβιετική εξουσία και υπήρξε η ιδιαίτερη πολιτική συνθήκη για την βεβιασμένη εφαρμογή των διώξεων το 1937, με ιδεολογικό κάλυμμα την εξόντωση των «εχθρών του λαού». Rittersporn ό.π. σελ. 213 - 214

¹³³ Getty Arch. Naumov Oleg The road to terror: Stalin and the Self - Destruction of the Bolsheviks 1932 – 1939, Yale University Press, σελ. 588

¹³⁴ Ελλενστειν, 1977, τομ. Α', ό.π. σελ. 362

σύνορα, ως επίφοβοι πληθυσμοί για συνεργασία με την καπιταλιστική Δύση και αντισοβιετική δράση, άσχετα με το βαθμό ενσωμάτωσής τους στο σοβιετικό σύστημα.¹³⁵ Αναμφίβολα λοιπόν υπάρχει και μια διάσταση εθνικού χαρακτήρα στην πολιτική των κατασταλτικών πρακτικών αυτής της περιόδου, η οποία δεν μπορεί να εμφανίστηκε ξαφνικά, χωρίς να προϋπάρχει ένα ιδεολογικό υπόβαθρο για να επιτρέψει την ανάδυσή της.

Ήδη από το 1913 ο Στάλιν στο κείμενό του «Ο μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα» έχει επισημάνει ότι οι λαοί του Καυκάσου λόγω των κοινωνικών τους δομών θα είχαν δυσκολίες προσαρμογής στη σοβιετική πραγματικότητα και γιατί δεν είχαν περάσει στο στάδιο της σύνθετης παραγωγής και γιατί δεν είχαν αναπτύξει αξιόλογα επιτεύγματα στον πολιτιστικό τομέα.¹³⁶ Το Νοέμβριο του 1917 ιδρύθηκε το «Λαϊκό Επιτροπάτο για τις Εθνότητες», το «Narkomnats», πρώτος επίτροπος του οποίου ήταν ο ίδιος ο Στάλιν. Αν και το Επιτροπάτο διαλύθηκε πολύ νωρίς, το 1924,¹³⁷ είχε ήδη προλάβει να προωθήσει ορισμένες διαδικασίες για τη συνένωση επιμέρους εθνικών ομάδων. Έτσι δημιουργήθηκαν 15 ανεξάρτητες και ισότιμες σοβιετικής σοσιαλιστικές δημοκρατίες, 20 αυτόνομες σοβιετικές σοσιαλιστικές δημοκρατίες, 8 αυτόνομες επαρχίες και 10 αυτόνομα διαμερίσματα.¹³⁸ Παράλληλα, την περίοδο της ΝΕΠ είχε δοθεί η δυνατότητα ανάπτυξης των εθνοτήτων σε πολιτισμικό επίπεδο. Στα πλαίσια αυτά υπήρχαν και ελληνικές περιοχές (raion) που αναφέρθηκαν πιο πάνω, οι οποίες απολάμβαναν σχετική αυτονομία κυρίως σε πολιτισμικό αλλά και διοικητικό επίπεδο (νότια Ουκρανία, Ντονιέσκ, Μαριούπολη, Κουμπάν).¹³⁹ Για ποιους λόγους λοιπόν διακόπτεται στα μέσα της δεκαετίας του '30 αυτή η εθνική πολιτική και μάλιστα με βίαιο τρόπο;

Είναι πραγματικά πολύ δύσκολο να πραγματοποιηθεί στα πλαίσια της παρούσας εργασίας μια ολοκληρωμένη παρουσίαση των συνθηκών που οδηγούν στις διώξεις των τελών του '30 και κυρίως των παραγόντων που οδηγούν στην αλλαγή της εθνικής πολιτικής της ΕΣΣΔ. Η διάλυση των θεσμών που παρήγαγαν την ελληνόγλωσση έκφραση σε επίσημο πολιτισμικό και διοικητικό επίπεδο, η υιοθέτηση της φιλοσοφίας των «επικίνδυνων» ή «εχθρικών εθνοτήτων» και η ταυτόχρονη εκκίνηση των διώξεων ανεξαρτήτως εθνικότητας δεν είναι απαραίτητα ένα ενιαίο φαινόμενο αλλά δεν μπορεί να συμπίπτουν και τυχαία. Οι εσωκομματικές διώξεις ήδη υπαρκτές από τα τέλη του '20, οι κατασταλτικές πρακτικές κατά την κολεκτιβοποίηση, η απειλή του πολέμου, η αποτυχία των πλάνων, καθώς και η πάλι εναντίον αυτών που θεωρήθηκαν εσωκομματικοί εχθροί, όπως και των πιθανά υπαρχόντων αντισοβιετικών στοιχείων, κουλάκων, πραγματικών πολιτικών αντιπάλων του συστήματος, εθνικιστικών κινήσεων κτλ, είχαν εξοικειώσει σταδιακά τις σοβιετικές αρχές με το αίσθημα της καχυποψίας και είχαν υπενθυμίσει πρακτικές των κατασταλτικών

¹³⁵ Rittersporn, 2001, ό.π. σελ. 217

¹³⁶ Χασιώτης Ι.Κ. (επιμ), 1997, ό.π. σελ. 329

¹³⁷ ό.π. σελ. 330

¹³⁸ ό.π. σελ. 331

¹³⁹ ό.π. σελ. 407 – 416 και Otto Pohl, ό.π. σελ. 120

εκκαθαριστικών πρακτικών, που είχαν εγκαινιαστεί στο πρόσφατο τσαρικό παρελθόν του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου.¹⁴⁰

Γενικότερα στη βιβλιογραφία αναφέρονται εκτοπισμοί εθνικών ομάδων, Γερμανοί, Πολωνοί, Εσθονοί, Κούρδοι, Φιλανδοί, Λετονοί, Ιρανοί, κ.α., ήδη από τη δεκαετία του '30,¹⁴¹ οι οποίοι δεν αφορούσαν το σύνολο των πληθυσμών αυτών και γι αυτό κάποιες από αυτές τις ομάδες εμφανίζεται να εκτοπίζονται και τη δεκαετία του '40.¹⁴² Ο πρώτος εκτοπισμός που εμφανίζεται στη βιβλιογραφία να πραγματοποιήθηκε στο σύνολο των μελών μιας εθνικής ομάδας, ήταν των Κορεατών το 1937 από το Βλαδιβοστόκ και τις γειτονικές περιοχές στην κεντρική Ασία.¹⁴³ Ωστόσο εναπομείναντες ομάδες Κορεατών εκτοπίζονται μέχρι και το 1946.¹⁴⁴ Είναι ενδιαφέρον ότι στους τόπους εκτοπισμού στην περίπτωση των Κορεατών εξασφαλίζονται αποζημιώσεις και η διατήρηση πολιτισμικών θεσμών της κοινότητας.¹⁴⁵

Κατά τη γνώμη μου αν και οι εκτοπισμοί της κολεκτιβοποίησης και οι διώξεις του '37 – '39 είναι πρόδρομοι των εκτοπίσεων του '40, και μπορούμε να εντοπίσουμε και εθνικά χαρακτηριστικά, με επιφύλαξη θα διατυπώσω την εκτίμηση ότι δεν μπορούν να αναγνωσθούν σε μια καθαρά εθνική βάση, και άρα να χαρακτηριστούν οι διώξεις εθνικές. Σε ότι αφορά την περίπτωση των ελληνικών πληθυσμών η επιφύλαξη μου σχεδόν εξαλείφεται, γι αυτό εξάλλου διαχωρίζω και αυτή την περίοδο παρουσίας των ποντιακών πληθυσμών στην ΕΣΣΔ από την επόμενη. Υπάρχουν μελετητές της περιόδου που αναφέρονται σε ένα πλάνο που ονομάστηκε «ελληνική επιχείρηση» και φέρει την υπογραφή του υπευθύνου της NKVD Ν. Εζον, με ημερομηνία επικύρωσης στις 11 Δεκεμβρίου του

¹⁴⁰ Σύμφωνα με τον Pavel Pollian η πολιτική της «προληπτικής εθνικής εκκαθάρισης» και των εκτοπισμών εγκαινιάστηκε στην Τσαρική Ρωσία με πρωτόγνωρη μαζικότητα την περίοδο του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, Pollian, 2004 ό.π. σελ. 22 Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στο ρωσικό στρατιωτικό λεξιλόγιο εισήχθη από στατιστικούς ένα δόγμα στηριζόμενο στη βάση αναξιόπιστων και αξιόπιστων πληθυσμών, που κατά τον Pollian συνοψίζεται στη «γεωγραφία των αναξιόπιστων». Οι μελλοντικοί αξιωματούχοι του Κόκκινου Στρατού, στο πέρασμά τους από την στρατιωτική ακαδημία, υπήρξαν γνώστες και μελετητές αυτού του δόγματος, εφαρμόζοντας μια αντίστοιχη πολιτική όταν αυτό θεωρήθηκε σκόπιμο. Στο ίδιο σελ. 23

¹⁴¹ Martin, Terry 1998, The origins of the Soviet Ethnic cleansing, The Journal of Modern History, vol. 70, no. 4, The University of Chicago Press, σελ. 813 – 861 <http://www.jstor.org/stable/2990684>, Morris, James 2004, The Polish Terror: Spy Mania and Ethnic Cleansing in the Great Terror, Europe-Asia Studies, vol. 56, no. 5, Taylor & amp, σελ. 751-766 <http://www.jstor.org/stable/4147481> Gelb, Michael 1995, An Early Soviet Ethnic Deportation: The Far-Eastern Koreans, Russian Review, vol. 54, no. 3, , Blackwell Publishing, σελ. 389-412 <http://www.jstor.org/stable/131438> Επίσης Ο Martin ανάμεσα στους εκτοπισμούς εθνικών ομάδων εντάσσει και τους εκτοπισμούς της περιόδου της κολεκτιβοποίησης αλλά και εκτοπισμούς πληθυσμών που θεωρούταν Ρώσοι σελ. ό.π. 861 Σύμφωνα με τον Polian στα μέσα του '30 μια σειρά από ενέργειες σχεδιασμένων στρατιωτικών επιχειρήσεων στόχευαν στην εκκαθάριση μεγάλων πόλεων και συνοριακών περιοχών από αναξιόπιστους, κατά τη θεώρηση των σοβιετικών αρχών, πληθυσμούς, τυπικά στη βάση ταξικών και κοινωνικών τους εντάξεων αλλά πολύ συχνά με βάση την εθνικότητα. Pollian 2004, ό.π. σελ. 93 Ο συγγραφέας αναφέρεται σε υποχρεωτικές μετεγκαταστάσεις εθνικών πληθυσμών τη δεκαετία του '30, Κορεάτες, Πολωνοί, Κούρδοι, Φινλανδοί που κατοικούσαν στην περιοχή του Λένινγκραντ και στους οποίους αναφέρεται επίσης καταστροφή των περισσότερων πνευματικών τους κέντρων, σχολεία, εφημερίδες κτλ, και εκκαθάριση των κύκλων που κινούνταν γύρω από αυτά. Η περίπτωση των Φιλανδών μοιάζει με την περίπτωση των Ελλήνων ως προς της διάλυση των εκπαιδευτικών θεσμών της κοινότητας και των λοιπών πνευματικών – πολιτισμικών της κέντρων. Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση των σχεδιασμένων υποχρεωτικών μετεγκαταστάσεων στην ΕΣΣΔ τη δεκαετία του '30 Pollian 2004 ό.π. σελ. 59 - 114

¹⁴² Kreindler, Isabelle 1986, The Soviet Deported Nationalities: A Summary and an Update, Soviet Studies, vol. 38, no. 3, Taylor & amp, σελ.387-405 <http://www.jstor.org/stable/151700>

¹⁴³ Gelb, 1995, ό.π. σελ. 390 Weitz, 2000, ό.π. σελ. 13

¹⁴⁴ Weitz, 2000, ό.π. σελ. 14

¹⁴⁵ ό.π. σελ. 13 και Gelb, 1995, ό.π. σελ. 396

1937.¹⁴⁶ Αν και από τον χαρακτηριστικό τίτλο του σχεδίου φαίνεται τα κριτήρια να είναι καθαρά εθνικά, σε επίπεδο πράξης, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δε μοιάζει αυτά να εξαντλούνται στην εθνικότητα, θα υποστήριζα ούτε καν να εκκινούν από αυτή, σε ότι αφορά πάντα την περίπτωση των ελληνικών πληθυσμών.

Την ίδια περίοδο σε ότι αφορά τους ποντιακούς πληθυσμούς της υπαίθρου συναντάμε συλλήψεις των ανδρών των χωριών, οι οποίοι στέλνονται σε στρατόπεδα εργασίας, αλλά και συλλήψεις των κομμουνιστών ηγετών των ποντιακών πληθυσμών.¹⁴⁷ Από τις συνεντεύξεις, τις πληροφορίες της επιτόπιας και τις λοιπές πηγές φαίνεται οι διώξεις να έπληξαν κυρίως τον παραγωγικό ανδρικό πληθυσμό (από 16 χρονών και πάνω)¹⁴⁸ και την ηγεσία των Ελλήνων, η οποία ήταν οργανωτικά εμπλεκόμενη στις τάξεις του κόμματος. Σύμφωνα με άρθρο των Αλέξανδρου Δάγκα και Γιώργου Λεοντιάδη, επίκουρου καθηγητή ιστορίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο και υπ. διδάκτορα του Πανεπιστημίου του Λομονόσοφ αντίστοιχα, στο ένθετο της Ελευθεροτυπίας «Οι νικητές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου», για ορισμένες περιοχές είχαν δοθεί αριθμοί των πλάνων δίωξης. Στο ίδιο άρθρο συναντάμε την πληροφορία ότι σε μια περίπτωση ο γραμματέας της Μόσχας ανέφερε ότι το πλάνο εκπληρώθηκε και ότι η ύπαρξη επιπλέον αντεπαναστατών απαιτούσε αύξηση του ορίου.¹⁴⁹ Η ανάγκη εύρεσης φτηνού εργατικού δυναμικού λοιπόν εμφανίζεται ως ένας από τους παράγοντες που οδήγησαν στις διώξεις '37 – '39, αφού μεγάλο μέρος των συλληφθέντων οδηγήθηκε σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας, άσχετα με το κατά πόσο αποδοτική τελικά υπήρξε αυτή η πολιτική ως προς την ανάπτυξη της παραγωγής.¹⁵⁰ Έτσι μέσω των συλλήψεων της περιόδου και επανδρώνονταν τα έργα στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ και εκκαθαρίζονταν τα σύνορα από τους πιθανούς εχθρούς.

Από την άλλη σε ότι αφορά την ελληνική περίπτωση η άνοδος του Μεταξά στην Ελλάδα σε συνδυασμό με μία ευρύτερη πολιτική ομογενοποίησης του λαού, η οποία ενόψει του πολέμου ενεργοποιεί ένα ρωσοκεντρικό σοβιετικό πατριωτισμό ακόμα και σε επίπεδο άρσης των θρησκευτικών περιορισμών, συνθέτουν ένα πρώτο κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου έλαβαν χώρα οι διώξεις. Οι κατηγορίες που προσάφθηκαν στους Έλληνες εκείνης της περιόδου ήταν για «σύνδεση με το μοναρχοφασιστικό καθεστώς της Ελλάδας», επιθυμία μετανάστευσης στην Ελλάδα, «αντισοβιετική προπαγάνδα», επιθυμία απόσχισης και δημιουργίας ελληνικής Δημοκρατίας, «τροτσκιστικό – μπουχαρινική δράση» κ.ο.κ.¹⁵¹

Σύμφωνα με τον Figes η σύλληψη ενός ηγέτη του κόμματος σήμαινε αυτόματα και την ενοχοποίηση του κοινωνικού του κύκλου ή την θεώρηση των προσώπων που σχετιζόνταν με τον

¹⁴⁶ Χασιώτης Ι.Κ. (επιμ.), 1997, ό.π. σελ. 419

¹⁴⁷ Αγτζίδης, 1991, ό.π. σελ. 226 - 242

¹⁴⁸ Χασιώτης Ι.Κ. (επιμ.), 1997, ό.π. σελ. 425

¹⁴⁹ Δάγκας Αλέξανδρος, Λεοντιάδης Γιώργος, 2009, Ο Στάλιν στην εξουσία, στο Οι νικητές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (ένθετο της Ελευθεροτυπίας Σάββατο 13/7/09), σελ. 78

¹⁵⁰ Rittersporn, 2001, ό.π. σελ. 217

¹⁵¹ Χασιώτης Ι.Κ. (επιμ.), 1997, ό.π. σελ. 418 - 422

συλληφθέντα ως υπόπτους.¹⁵² Με δυο λόγια οι υποψίες πλέον στρέφονταν στους πολιτικούς αρχηγούς, σε διευθυντές των εργοστασίων και των κολχόζ, αποδίδοντας την αποτυχία των πλάνων σε «σαμποτάζ». Ίσως λοιπόν οι συλλήψεις των κομμουνιστών ηγετών των Ποντίων, που παρατηρούνται αυτή την περίοδο, να εντάσσονται αφενός στο πλαίσιο εντοπισμού των «εχθρών στο εσωτερικό του κόμματος» και αφετέρου στο πλαίσιο εξάπλωσης των υποψιών και αναζήτησης υπόπτων για αντισοβιετική ή κατασκοπευτική δράση στο ευρύτερο περιβάλλον επικοινωνίας ενός και μόνο ατόμου που είχε συλληφθεί και κατηγορηθεί.

Η διάχυση των υποψιών σε όλο τον κομματικό και κοινωνικό σοβιετικό ιστό δημιουργεί επιφυλάξεις στη θεώρηση των διώξεων αυτής της περιόδου ως ξεκάθαρα εθνικών. Μια πρώτη εκτίμηση λοιπόν θα μπορούσε να υποστηρίξει, στο επίπεδο μιας πρώτης απόπειρας κατανόησης ενός τόσο σύνθετου φαινομένου, ότι η διαδικασία εύρεσης εργατικού δυναμικού, η υστερία της καχυποψίας απέναντι σε οτιδήποτε θα μπορούσε να θεωρηθεί αντισοβιετική δράση ή υπαινιγμός σε επίπεδο ατομικότητας και η στόχευση εθνοτήτων σε επίπεδο συλλογικότητας ως αντισοβιετικών στοιχείων, είναι διαδικασίες οι οποίες δημιουργούνται στο ίδιο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, προχωρούν παράλληλα και κάποια στιγμή τέμνονται, κάνοντας πλέον δυσδιάκριτο το διαχωρισμό που σταματάει η δίωξη «ύποπτων» στοιχείων και πιθανών εχθρών, η επιθυμία εύρεσης εργατικού δυναμικού και που ξεκινάει η πολιτική που στοχοποιεί μικρές εθνότητες στη βάση της εθνικής τους συγκρότησης και όχι στη βάση μεμονωμένων ατομικών περιπτώσεων. Αν και οι ελληνικοί πληθυσμοί δε φαίνεται να διώχθηκαν στη βάση της εθνικής τους συγκρότησης στην πράξη, είναι σίγουρο ότι είχε αρχίσει να καλλιεργείται το θεωρητικό έδαφος για την υλοποίηση μιας τέτοιας πολιτικής. Εκεί μας οδηγεί και η πολιτική της απαγόρευσης των ελληνικών σχολείων και η καταστροφή των εκδοτικών οίκων και των εφημερίδων, που συνοδεύτηκε από την εξόντωση των μελών τους, όπως και των ηγεσιών των ελληνικών κοινοτήτων.¹⁵³

Η τρίτη περίοδος ξεκινάει από το 1940 και φτάνει μέχρι και το 1953, χρονιά θανάτου του Στάλιν. Η εν λόγω περίοδος εξελίσσεται στο ιστορικό φόντο της ναζιστικής επέμβασης στην ΕΣΣΔ του «Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου», της τελικής νίκης των σοβιετικών και της έναρξης του ψυχρού πολέμου.

Ήδη έχει υπάρξει εκείνο το θεωρητικό υπόβαθρο στη σοβιετική διοικητική φιλοσοφία, που υπό την απειλή του πολέμου επιτρέπει τη θεώρηση των μικρών εθνοτήτων ως εν δυνάμει εχθρικών

---

¹⁵² Figes, 2007 ό.π. σελ. 238

¹⁵³ Στο συμπέρασμα μιας δρομολογούμενης καταπίεσης εθνικών πληθυσμών από τον εθνοκεντρισμό των μεγαλύτερων εθνικών ομάδων συναινεί εξάλλου και η γεωργιανοκεντρική πολιτική των Μπέρια και Στάλιν στην περιοχή του Καυκάσου. Η κατάργηση της αυτόνομης σοσιαλιστικής δημοκρατίας της Αμπχαζίας και η είσοδος της στη Γεωργία με ένα καθεστώς αυτονομίας, η δολοφονία του Νέστωρα Λακόμπα, Αμπχάζιου προέδρου της αμπχαζιανής δημοκρατίας το 1936, όπως σήμερα μαθαίνουμε από τον γεωργιανό Λαυρέντη Μπέρια, ο οποίος προωθούσε τα ζητήματα που αφορούσαν τις μικρές εθνότητες μεταξύ των οποίων των ελληνικών και αρμενικών πληθυσμών και η εκκίνηση των διώξεων ελληνικών πληθυσμών στην Αμπχαζία λίγους μήνες μετά τη δολοφονία του Λακόμπα, είναι μερικά από τα στοιχεία που συνθέτουν την εικόνα ύπαρξης μιας πολιτικής που στόχευε και στην εξάλειψη εθνικών κοινοτήτων προς επικράτηση της κυρίαρχης γεωργιανής στην ευρύτερη περιοχή. Αγτζίδης 1997, ό.π. σελ.444, 488

προς την ΕΣΣΔ και ως πιθανών συνεργατών με τον επιτιθέμενο στρατό. Έχει ήδη ειπωθεί ότι η καχυποψία των σοβιετικών αρχών είχε λάβει διαστάσεις μαζικής υστερίας. Είναι εύλογο μέσα σε αυτό το πλαίσιο αντίληψης που επικρατούσε στη σοβιετική ηγεσία για την κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας, μικρές εθνότητες που κατοικούσαν στα σύνορα είτε ανατολικά με την Ιαπωνία είτε δυτικά με την απειλή του γερμανικού στρατού, να εκτιμήθηκαν, λανθασμένα ή μη, ως πιθανοί συνεργάτες των επερχόμενων εισβολέων. Αν σε καιρό ειρήνης η καχυποψία είχε φτάσει σε βαθμό στοχοποίησης μιας απλής κουβέντας είναι αναμενόμενο σε καιρό πολέμου αυτή η καχυποψία να διογκωθεί.

Με την εισβολή του ναζιστικού στρατού στα σοβιετικά εδάφη, δρομολογούνται πλέον εκτοπισμοί ολόκληρων εθνικών ομάδων που βρίσκονται δυτικά στα σύνορα της ΕΣΣΔ είτε προς τη Σιβηρία είτε προς την Κεντρική Ασία. Έτσι το Σεπτέμβριο του '41 εκτοπίζονται οι Γερμανοί του Βόλγα, την ίδια περίοδο εκτοπίζονται και ελληνικοί πληθυσμοί που έχουν ελληνικό διαβατήριο από τον Καύκασο, το 1943 ακολουθούν οι εκτοπισμοί άλλων πληθυσμών, Καλμούκοι, Karachai κ.α., με την αποχώρηση του επιτιθέμενου στρατού το 1944 Τσετσένοι, Ινγούσοι, οι Τατάροι της Κριμαίας και μέρος του ελληνικού πληθυσμού που κατείχε ελληνικά διαβατήρια.¹⁵⁴ Γενικά εκτοπισμοί εθνικών ομάδων πραγματοποιούνται μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του '50.¹⁵⁵

Το χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου ως προς την παρουσία των Ποντίων στην ΕΣΣΔ είναι λοιπόν οι βίαιες υποχρεωτικές μετεγκαταστάσεις μεγάλου μέρους του πληθυσμού, στη βάση της εθνικής συγκρότησης ξεκάθαρα αυτή τη φορά, από τις περιοχές του Καυκάσου και της Κριμαίας, κυρίως στην Κεντρική Ασία και στη Σιβηρία σε μικρότερο ποσοστό. Αυτοί οι εκτοπισμοί, οι οποίοι πραγματοποιούνται διαδοχικά το '41 – '42, το '44 – '46 και το '49 διαφέρουν από τους εκτοπισμούς των κουλάκων κατά τη διάρκεια της κολεκτιβοποίησης στο βαθμό που δεν παρουσιάζουν κανένα ταξικό κριτήριο, ούτε σε επίπεδο ρητορικής ούτε σε επίπεδο εφαρμογής. Τα δύο πρώτα κύματα εκτοπισμών πλήττουν τους κατόχους ελληνικών διαβατηρίων, ενώ το '49 εκτοπίζονται πλέον και οι σοβιετικοί υπήκοοι. Οι κάτοχοι σοβιετικών διαβατηρίων έχουν κληθεί να υπηρετήσουν τις τάξεις του Κόκκινου Στρατού κατά την πρώτη εφαρμογή του μέτρου. Η διαδικασία υλοποίησής αυτών των υποχρεωτικών μετεγκαταστάσεων διεξάγεται με βίαιο τρόπο, χαρακτηριστικό που επιβάλλει την ανάγνωσή τους ως εκτοπισμούς. Δεν αφορούν άτομα μιας οικογένειας αλλά το σύνολο του πληθυσμού ενός ολόκληρου χωριού ή το σύνολο των Ποντίων κατοίκων μιας αστικής περιοχής. Η εγκατάστασή τους γίνεται σε περιοχές από τις οποίες απαγορεύεται να μετακινηθούν σε άξονα κάποιων χιλιομέτρων, ενώ πρέπει να δηλώνουν την παρουσία τους ανά τακτά χρονικά διαστήματα.¹⁵⁶ Η μοναδική περιοχή που δεν αντιμετώπισε αυτές της εκτοπίσεις φαίνεται να είναι τα ποντιακά χωριά της περιοχής της Τσάλκας.

¹⁵⁴ Kreindler, 1986, ό.π. σελ. 387, 391

¹⁵⁵ Για μια ταξινόμηση των αναγκαστικών μεταναστεύσεων (forced migration) στο Against their will σελ. 43 – 48.

¹⁵⁶ Αγτζίδης, 1991, ό.π. σελ. 248 - 270 και του ίδιου 1997, ό.π. σελ. 515 – 524 και μαρτυρίες πληροφορητών της παρούσας έρευνας.

Οι εκτοπισμοί την περίοδο του πολέμου εντάσσονται στη φιλοσοφία της προληπτικής απομάκρυνσης από τα σύνορα των επίφοβων πληθυσμών για συνεργασία με τον επιτιθέμενο στρατό. Το 1944 ο Στάλιν διατύπωσε μια θεωρία σύμφωνα με την οποία η ταξική πάλη εντεινόταν όσο εδραιώνονταν ο σοσιαλισμός, διαδικασία η οποία ανέπτυξε «ειρηνικούς» και «εχθρικούς λαούς». Έτσι η εκτόπιση των «εχθρικών λαών» κρίθηκε αναγκαία στα πλαίσια ανακοπής περαιτέρω ανάπτυξης εχθρικών λαών στα σύνορα της χώρας. Την ίδια χρονιά με διάταγμα άλλαξαν και τα τοπωνυμία με ελληνική, ταταρική ή γερμανική καταγωγή.¹⁵⁷ Το 1949 η ήττα του Δημοκρατικού Στρατού τοποθέτησε οριστικά την Ελλάδα στο δυτικό στρατόπεδο και σε συνδυασμό με το πενταετές πλάνο βιομηχανικής ανάπτυξης της Κεντρικής Ασίας εξαπολύθηκε νέο κύμα υποχρεωτικών μετεγκαταστάσεων. Παράλληλα στα παράλια του Καυκάσου εξελίσσονταν ένας «εθνικός» ανταγωνισμός ανάμεσα σε εθνικιστικούς κύκλους και τους υπόλοιπους λαούς του Καυκάσου, ανάμεσα στους οποίους Αμπχάζιοι αλλά και Ρώσοι. Η γεωργιανή ηγεσία σε αυτή τη μάχη είχε τη συμπαράσταση του Κρεμλίνου αφού στην ηγεσία του κόμματος βρίσκονταν Γεωργιανοί.¹⁵⁸ Υπεύθυνος για την υλοποίηση του σχεδίου μετεγκατάστασης ήταν ο Λαυρέντι Μπέρια.

Αυτή την περίοδο επιδιώκεται επίσης η ενοχοποίηση εθνικών και εθνοτικών ομάδων ως συνεργατών του ναζιστικού στρατού και υπό αυτή την οπτική οι εκτοπισμοί μετά τον πόλεμο δεν είχαν προληπτικό αλλά τιμωρητικό χαρακτήρα.¹⁵⁹ Η ανάπτυξη της φιλοσοφίας των «εχθρικών λαών» και των εθνικών ομάδων που συνεργάστηκαν με το ναζιστικό στρατό δεν αποτελεί κατά τη γνώμη μου μόνο ιδεολογικό κάλυμμα για την εφαρμογή των εκτοπισμών. Ως ένα βαθμό χρησιμεύει για να δικαιολογήσει τους εκτοπισμούς, που όπως θα δούμε είχαν και οικονομικά αίτια. Ωστόσο η έμφαση της εφαρμογής τους στα σύνορα της ΕΣΣΔ αποδεικνύει ότι η ανασφάλεια του σοβιετικού κράτους ήταν υπαρκτή. Αφενός λοιπόν υπήρχε η κατηγορία της συνεργασίας με το ναζιστικό στρατό (τιμωρητικός χαρακτήρας του μέτρου), αφετέρου μέσα στο ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής υπήρχε ο φόβος ότι αυτοί οι πληθυσμοί μπορεί να υποστηρίξουν πιθανολογούμενη επόμενη στρατιωτική εισβολή (προληπτικός χαρακτήρας του μέτρου, που εμφανίζεται και κατά το πρώτο κύμα των εκτοπισμών '41 – '42).

Είναι εξίσου σημαντικό να επισημανθεί ότι τις παραμονές του πολέμου οι συνέπειες της μαζικής καταστολής των χρόνων 1937 – 1939 και στη συνέχεια ο ίδιος ο πόλεμος έκαναν αισθητές ποσοτικά και ποιοτικά τις ελλείψεις σε εργατικά χέρια.¹⁶⁰ Ίσως εδώ να βρίσκεται μια ακόμα αιτία που προκάλεσε τους εκτοπισμούς, όχι μόνο Ποντίων αλλά και άλλων μικρών εθνικών – εθνοτικών

¹⁵⁷ Αγτζίδης 1997, ό.π. σελ. 508 και Weitz, 2002, ό.π. σελ. 11

¹⁵⁸ ό.π. 511

¹⁵⁹ Αγτζίδης, 1991, ό.π. σελ. 250 και Ελλενστέιν, 1977, τομ. Β' ό.π. σελ. 152. Σχετικά με την ενοχοποίηση εθνικών ομάδων για συνεργασία με το ναζιστικό στρατό από υπόμνημα της Επιτροπής για την Κατάργηση των Περιορισμών, το οποίο αναφέρεται στην επόμενη παράγραφο, μαθαίνουμε ότι «Σύμφωνα με το υπ' αριθμόν 5984 διάταγμα της Κρατικής Επιτροπής Άμυνας από την 2^η Ιουνίου 1944 είχαν εκτοπιστεί από την Κριμαία οι συνεργάτες των Γερμανών γερμανικής, ελληνικής, βουλγαρικής και αρμενικής εθνότητας», Αγτζίδης, 1997, ό.π. σελ. 525.

¹⁶⁰ Ελλενστέιν, 1977, τομ. Β', ό.π. σελ. 45

πληθυσμών του Καυκάσου.¹⁶¹ Αυτό γίνεται ακόμα πιο εμφανές αν αναλογιστούμε την ανάγκη ύπαρξης εργατικών χεριών και κατά τη διάρκεια του πολέμου αλλά και μετά το τέλος αυτού, σε συνδυασμό με την μετακίνηση των βιομηχανιών σε Σιβηρία και κεντρική Ασία¹⁶² και το πεντάχρονο πλάνο ανάπτυξης της Κεντρικής Ασίας που ξεκινάει το 1949.¹⁶³

Η τέταρτη ιστορική περίοδος για την παρουσία των Ποντίων στην ΕΣΣΔ ξεκινάει με το θάνατο του Στάλιν και ολοκληρώνεται με την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Σημαντική εξέλιξη σε πολιτικό επίπεδο αποτελεί το 20^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ και η ομιλία του Χρουτσώφ σε αυτό. Κατά τη διάρκειά του ασκείται εντονότατη κριτική στις πολιτικές και το πρόσωπο του Στάλιν και εγκαινιάζεται η περίοδος της λεγόμενης «αποσταλινοποίησης».¹⁶⁴ Το Σεπτέμβρη του '55 ψηφίζεται από το Ανώτατο Σοβιέτ το διάταγμα «Για την αμνηστία των σοβιετικών πολιτών που συνεργάστηκαν με τις κατοχικές δυνάμεις κατά την περίοδο του μεγάλου πατριωτικού πολέμου 1941 – 1945». Το Μάρτιο του '55 μαθαίνουμε από υπόμνημα που στέλνεται στην Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΣΕ, από την Επιτροπή για την Κατάργηση των Περιορισμών, ότι υπάρχουν στα κομματικά όργανα αιτήσεις Ελλήνων, Βουλγάρων και Αρμενίων, οι οποίοι ζητούν την κατάργηση των περιοριστικών προς αυτούς μέτρων σύμφωνα με το διάταγμα του Σεπτεμβρίου. Τον ίδιο μήνα το ανώτατο σοβιέτ παίρνει απόφαση να εφαρμοστεί η άρση των περιοριστικών μέτρων στην περίπτωση των Ελλήνων, Βουλγάρων και Αρμενίων που εκτοπίστηκαν από την Κριμαία το '44 και ότι μπορούν να κατοικήσουν οπουδήποτε αλλού στη χώρα εκτός από την Κριμαία.¹⁶⁵

Δυνατότητα επιστροφής δίνεται στους ελληνικούς πληθυσμούς που εκτοπίστηκαν από τον Καύκασο. Αν και κάποιοι επιστρέφουν, γενικά δεν παρατηρείται μαζική επιστροφή, επειδή ήδη οι εξορισμένοι έχουν στήσει τις ζωές τους στους τόπους μετεγκατάστασης τους και επειδή η διεκδίκηση της επιστροφής της προηγούμενης περιουσίας τους αποτελεί μια επίπονη διαδικασία που σπάνια τους δικαιώνει, αφού απαιτεί την πραγματοποίηση δικαστηρίων και εγείρει αντιδράσεις από τους νέους ιδιοκτήτες αυτών των περιουσιών. Επί Χρουτσώφ αναβιώνουν τα ελληνικά θέατρα στον Καύκασο και στην Κεντρική Ασία. Στην Τσάλκα ξεκινάει η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σε ορισμένα σχολεία.¹⁶⁶ Κατά τη μπρεζνιεφική περίοδο απαγορεύεται η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία, ωστόσο λειτουργούν ελληνικά τμήματα σε μουσεία και θέατρα.¹⁶⁷ Το 1981 ο πρόεδρος της Γεωργίας Έντβαρντ Σεβαρνάτζε ξεκίνησε τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σε σχολεία της Γεωργίας.

Κατά τη διάρκεια της περεστρόικα άρχισαν να εμφανίζονται τρεις τάσεις ανάμεσα στον ποντιακό πληθυσμό: μία τάση που επεδίωκε τη μετανάστευση στην Ελλάδα, μία τάση που ήθελε την

¹⁶¹ ό.π. σελ. 152

¹⁶² ό.π. σελ. 120 – 122, Αγτζίδης, 1991, ό.π. σελ. 253

¹⁶³ Αγτζίδης, 1991, ό.π. σελ. 253

¹⁶⁴ Νικήτα Χρουτσώφ, 1989, Η «μυστική έκθεση» στο 20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ, Αθήνα: Θεμέλιο. Πιο συγκεκριμένα για τη θεματική των εκτοπισμών εθνικών ομάδων βλέπε σελ. 69 – 81.

¹⁶⁵ Αγτζίδης, 1997, ό.π. σελ. 525

¹⁶⁶ ό.π. σελ. 527

¹⁶⁷ Αγτζίδης, 1991, ό.π. σελ. 279

παραμονή στην ΕΣΣΔ με την απόκτηση δικαιωμάτων ως προς την γλωσσική και πολιτισμική έκφραση και μια τρίτη ανοιχτής διεκδίκησης μιας αυτόνομης ελληνικής περιοχής στη Μαύρη Θάλασσα.¹⁶⁸ Το 1983, και ενώ έχει προηγηθεί πίεση προς την ελληνική κυβέρνηση να επιτρέψει τη μετανάστευση, η Ελλάδα ειδοποιεί το ελληνικό προξενείο της Μόσχας ότι όσοι Έλληνες ενδιαφέρονται να εγκατασταθούν στην Ελλάδα μπορούν να ξεκινήσουν τις διαδικασίες.

Από την πλευρά του σοβιετικού κράτους παρατηρείται μια προσπάθεια όρθωσης γραφειοκρατικών εμποδίων, προς αντιμετώπιση της οποίας δημιουργείται στο Σοχούμι η παράνομη οργάνωση «Επιστροφή». Ανταγωνιστικά προς την ομάδα αυτή έδρασε η «Πανενωσιακή Οργάνωση ο Πόντος», η οποία θεωρούσε ότι εθνικός χώρος των Ελλήνων της ΕΣΣΔ είναι τα παράλια του Ευξείνου Πόντου και όχι η Ελλάδα, και ζητούσε αυτονομία στις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας.¹⁶⁹ Το 1989 οργανώνεται στην ΕΣΣΔ από το Ινστιτούτο μαρξισμού – λενινισμού η 1^η συνδιάσκεψη για το εθνικό ζήτημα, όπου έλαβαν μέρος Πόντιοι, οι Γερμανοί του Βόλγα, οι Τατάροι κτλ. Το 1990 παρατηρείται μια έντονη κινητικότητα γύρω από την ίδρυση ποντιακών συλλόγων. Επιπλέον την ίδια χρονιά ο Γιέλτσιν κάλεσε την ηγεσία της κοινότητας να συζητήσουν το θέμα της δημιουργίας Ελληνικής Αυτόνομης Δημοκρατίας, όπως είχε στο μεταξύ προταθεί από τον Πανενωσιακό Σύνδεσμο Σοβιετικών Ελλήνων. Το Δεκέμβρη του '90 πραγματοποιήθηκε η συνδιάσκεψη των ελληνικών οργανώσεων στο Σότσι, όπου υιοθετήθηκε η άποψη που όριζε ως κύριο στόχο τη «δημιουργία αυτόνομου εθνικο – εδαφικού σχηματισμού στο χώρο της Σοβιετικής Ένωσης» χωρίς να προσδιορίζει συγκεκριμένη διεκδικούμενη περιοχή.¹⁷⁰ Το 1^ο Πανενωσιακό Συνέδριο των Σοβιετικών Ελλήνων, που πραγματοποιήθηκε το Μάρτιο του 1991 στο Γελεντζίκ αποφάσισε τη διεκδίκηση εδαφικής αυτονομίας προσδιορίζοντας ως διεκδικούμενη περιοχή την «...ιστορική περιοχή διαμονής των Ελλήνων στη βόρεια παραλία της Μαύρης Θάλασσας...». Με το αίτημα διαφώνησαν οι εκπρόσωποι που προέρχονταν από τις περιοχές που υπονοούταν ότι θα διεκδικηθεί η αυτονομία, τονίζοντας τους φόβους τους για την ανάπτυξη εθνικιστικών διαμαχών με τους άλλους πληθυσμούς που κατοικούσαν στην ίδια περιοχή.¹⁷¹

Ως προς τα μεταναστευτικά κύματα των ποντιακών πληθυσμών το '57 περίπου εκατό οικογένειες από την κεντρική Ασία μεταναστεύουν στην Ελλάδα και εγκαθίστανται στον Καρέα Αττικής και στη Νέα Βίγλα Άρτας.¹⁷² Τη δεκαετία του '60 οι εκτοπισμένοι στη Σιβηρία μετεγκαθίστανται στην Κεντρική Ασία όπου βρίσκουν δίκτυα υποστήριξης στις εκεί πολυπληθέστερες εκτοπισμένες ομάδες.¹⁷³ Από το 1965 αρχίζει η αναχώρηση αρκετών οικογενειών προς την Ελλάδα, οι οποίοι εγκαθίστανται στον Ταύρο, την Καλλιθέα, το Μενίδι, τον Ασπρόπυργο και την Ελευσίνα. Υπολογίζεται ότι από το '65 έως το '85 ο ποντιακός πληθυσμός που εγκαθίσταται

---

¹⁶⁸ Αγτζίδης, 1997, ό.π. σελ. 543

¹⁶⁹ ό.π. σελ. 550 – 554

¹⁷⁰ ό.π. 568

¹⁷¹ ό.π. 574

¹⁷² Βεργέτη, 1994, ό.π. σελ. 200

¹⁷³ Αγτζίδης, 1997, ό.π. σελ. 528

στην Ελλάδα από την ΕΣΣΔ ανέρχεται σε 30.000. Στα μέσα της δεκαετίας του '70 ιδρύεται ο Σύλλογος Ελλήνων Προσφύγων εκ Ρωσίας «Η Αργώ» στην Καλλιθέα, με σκοπό τη διεκδίκηση μέτρων αποκατάστασης και εξομοίωσης με τους ομογενείς πρόσφυγες από Αίγυπτο, Κωνσταντινούπολη και Ρουμανία.¹⁷⁴

Σε ότι αφορά την πέμπτη και τελευταία περίοδο που ξεκινάει με την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού το 1991, δεν είναι δυνατόν να οριστούν ακόμα σαφώς τα όριά της, αφού δεν θεωρείται ότι έχει κλείσει τον κύκλο της. Μετά την κατάρρευση η ανάδυση των εθνικισμών σε όλη την έκταση της πρώην ΕΣΣΔ, με αποκορύφωμα τον πόλεμο Γεωργίας – Αμπχαζίας, τις εθνικιστικές διενέξεις στην κεντρική Ασία και την οικονομική αποσταθεροποίηση που επιφέρει η αλλαγή του πολιτικού συστήματος, διαμορφώνεται το τρίτο και τελευταίο μαζικό κύμα μετανάστευσης των Ποντίων προς την Ελλάδα. Η απογραφή του 1989 αναδεικνύει τον αριθμό των Ελλήνων στην ΕΣΣΔ σε 358.068. Ωστόσο αυτοί οι αριθμοί αμφισβητούνται από τη στιγμή που μεγάλο μέρος του πληθυσμού έχει εκρωσώσει την κατάληξη του επιθέτου του είτε κατά τη διάρκεια των διωγμών είτε μετά.¹⁷⁵ Γενικά οι συγκρούσεις και οι πόλεμοι των εθνικοτήτων του Καυκάσου, ειδικότερα Ναγκόρνο Καραμπάχ, Αμπχαζία, Τσετσενία, από τα μέσα της δεκαετίας του '80 ως τις αρχές της δεκαετίας του '90, προκαλούν το τρίτο μαζικό κύμα προσφύγων στην Ελλάδα, ενώ παράλληλα στην Ελλάδα καταφτάνουν μεταναστευτικά κύματα Ποντίων από την υπόλοιπη πρώην ΕΣΣΔ. Σήμερα οι ποντιακοί πληθυσμοί που κατοικούν στα εδάφη των πρώην σοσιαλιστικών δημοκρατιών υπολογίζονται περίπου σε 85.000.¹⁷⁶ Αντίστοιχα σε απογραφή που διενήργησε η Γενική Γραμματεία Παλινοστούντων Ομογενών του υπουργείου Μακεδονίας – Θράκης σε όλη την Ελλάδα υπολογίζεται ότι έχουν εγκατασταθεί από το 1989 μέχρι το 2000 163.000, ενώ υπολογίζεται 17.000 Πόντιοι από την πρώην ΕΣΣΔ, εργάζονται σε δυτική Ευρώπη και Κύπρο, χωρίς να γίνεται σαφές ποιος είναι ο τόπος μόνιμης εγκατάστασης και οι οποίοι δεν προσμετρήθηκαν αφού δεν ήταν στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της απογραφής.¹⁷⁷

---

¹⁷⁴ ό.π. σελ. 530

¹⁷⁵ Το 1989 σε άρθρο της Πράβντα οι Έλληνες της ΕΣΣΔ υπολογίζονται σε μισό εκατομμύριο, ενώ το 1991 ο Γιέλτσιν επισκεπτόμενος την Ελλάδα αναφέρει ότι στα εδάφη της ΕΣΣΔ κατοικούν ένα εκατομμύριο Έλληνες. ό.π. σελ. 533 - 535

¹⁷⁶ ό.π. σελ. 681

¹⁷⁷ Υπουργείο Μακεδονίας – Θράκης Γενική Γραμματεία Παλινοστούντων Ομογενών, 2000, Η ταυτότητα των παλινοστούντων ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ, Θεσσαλονίκη σελ. 25 - 26

Μέρος Β΄

Μελετώντας το μνημονικό φάσμα: «Βιωματικοί λόγοι» και πολλαπλές προσλήψεις της βιωμένης εμπειρίας γύρω από τη ζωή, τις διώξεις και τους εκτοπισμούς των Ποντίων στην ΕΣΣΔ

Η προσπάθεια διατύπωσης ερμηνευτικών σχημάτων γύρω από τις διώξεις και τις βίαιες αναγκαστικές μετακινήσεις των Ποντίων κατά τη σταλινική περίοδο, οδήγησε την πλειοψηφία των μέχρι τώρα μελετών στον εγκλωβισμό των υποκειμένων σε απόλυτες κατηγορίες. Ήδη από την εισαγωγή αυτής της εργασίας έχει τονισθεί ότι οι λόγοι των υποκειμένων αυτής της ιστορίας προκαλούν εκπλήξεις. Εκεί που ο λόγος των πληροφορητών εκφράζει την απόλυτη καταδίκη στο Στάλιν, την επόμενη στιγμή τον ανυψώνει σε θεματοφύλακα του νόμου και του δικαίου. Εκεί που ένας πληροφορητής δε «θυμάται» διώξεις και αρνείται κατηγορηματικά την εφαρμογή βίαιων πρακτικών από το σοβιετικό κράτος, την επόμενη στιγμή προκύπτει ότι ο πατέρας του είχε εξοριστεί στη Σιβηρία. Άλλος πληροφορητής, ενώ εκφράζει την ευγνωμοσύνη του και το θαυμασμό του για τη ζωή του στην ΕΣΣΔ και για τους αντάρτες του ΕΛΑΣ στον ελληνικό εμφύλιο, στην πορεία της συνέντευξης αποκαλύπτεται ότι υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία στον κυβερνητικό στρατό την περίοδο του εμφυλίου και αναφέρει με καμάρι ότι ήταν φαλαγγίτης με κορώνα στο καπέλο. Πληροφορητές, μέλη του ΚΚΣΕ, που δεν εξορίστηκαν, υποστηρίζουν ότι κατά τη σταλινική περίοδο εξορίστηκαν ελληνικοί πληθυσμοί αλλά προς την Ελλάδα. Τέλος εκεί που κάποιοι πληροφορητές δεν είχαν ποτέ μιλήσει για διώξεις και εκτοπίσεις, στη συνέντευξη αποκαλύπτεται ότι οι διώξεις του '37 – '39 ήταν η αιτία της μετανάστευσής τους στην Ελλάδα και ότι γνώριζαν για τις εξορίες των συγγενών τους που είχαν μείνει πίσω.

Οι αφηγηματικές μετατοπίσεις, οι απρόσμενες και αρκετές φορές πρωτότυπες ερμηνευτικές προσεγγίσεις των ίδιων των υποκειμένων, αναφορικά με τα ιστορικά γεγονότα που βίωσαν, και οι δυσνόητες σχέσεις ανάμεσα σε φαινομενικά ασύνδετες και αντιθετικές μεταξύ τους μνημονικές αποτυπώσεις, που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, αποτελούν ίσως την πιο σημαντική γενική ερευνητική παρατήρηση. Προκαλούν ρωγμές στα στεγανά των ερμηνευτικών σχημάτων των υπάρχοντων επιστημονικών εργασιών, οι οποίες προσεγγίζουν τους Πόντιους ως ένα ενιαίο εθνοτικό σύνολο με κοινή μοίρα κατά την ιστορική παρουσία του στην ΕΣΣΔ, κάνοντας λόγο ακόμα και για εθνοκάθαρση ή γενοκτονία από τη μία, και ως ταξικά διαμορφωμένου πληθυσμού από τον οποίο διώχθηκαν μόνο οι οικονομικές και κοινωνικές ελίτ, ενώ γίνονται παραδεκτές εξαιρέσεις αυθαιρεσιών και παρατυπιών που έπληξαν και τις κατώτερες τάξεις, από την άλλη.¹⁷⁸ Αναδεικνύουν την πολυπλοκότητα της μελέτης της μνημονικής αφήγησης και προκαλούν την

---

¹⁷⁸ Πρόκειται για τους δύο πόλους που συναντώνται στη σχετική ιστοριογραφία. Ο πρώτος, με τις όποιες εσωτερικές διαφοροποιήσεις του, κινείται εντός των κόλπων της Ποντιακής Ομοσπονδίας, κύριοι εκφραστές των δύο τάσεων στο εσωτερικό αυτού του πόλου είναι οι Κωνσταντίνος Φωτιάδης και Βλάσης Αγτζίδης, ενώ ο δεύτερος εντός των πλαισίων του ΚΚΕ, με κύριο εκφραστή τον Αναστάση Γκίκα.

ανάγκη για τη συγκρότηση νέων αναλυτικών κατηγοριών, που θα διαπερνούν τις ταξικές και εθνικές – εθνοτικές κατηγορίες, διαμορφώνοντας αλληλένδετα αναλυτικά σχήματα.

Η μνήμη του σοβιετικού παρελθόντος για τα υποκείμενα της παρούσας εργασίας δεν προκύπτει εκ των πραγμάτων από μία κοινή δεξαμενή βιωμένων εμπειριών. Για κάποιους πληροφορητές το σοβιετικό παρελθόν, και άρα η μνήμη της βιωμένης εμπειρίας αυτού, σταματάει τη δεκαετία του '20, για άλλους τη δεκαετία του '30, ενώ για τους περισσότερους το 1991 με την κατάρρευση. Το ίδιο και οι διώξεις και οι εκτοπίσεις, ως προσωπικές βιωμένες εμπειρίες, δεν ξεκινούν για όλους την ίδια χρονική στιγμή και για κάποιους δεν έρχονται ποτέ, αφού είτε μεταναστεύουν στην Ελλάδα με την οικογένειά τους για να αποφύγουν τις διώξεις του '37 – '39, είτε κατοικούν σε περιοχές που δεν πραγματοποιήθηκαν εκτοπισμοί, όπως τα χωριά της Τσάλκας. Αυτή η διαφοροποίηση στο επίπεδο της βιωμένης εμπειρίας επιφέρει διαφοροποιήσεις και στο περιεχόμενο των μνημονικών αφηγήσεων των υποκειμένων. Από την άλλη πλευρά η μνημονική συγκρότηση των πληροφορητών γύρω από τη σταλινική περίοδο επηρεάζεται από συλλογικά χαρακτηριστικά όπως ο τόπος εγκατάστασης των πληροφορητών, η κοινωνική – ταξική τους θέση τότε και σήμερα, η κατοχή ελληνικών ή σοβιετικών διαβατηρίων, οι ιστορικές συγκυρίες που πλαισιώνουν την παρουσία τους στην ΕΣΣΔ και στην Ελλάδα και η ιδεολογική συγκρότηση και η πολιτική τοποθέτηση των υποκειμένων στην πορεία της ζωής τους. Στη διαμόρφωση της μνήμης και στους τρόπους που αυτή εκφέρεται υπεισέρχονται και τα ατομικά χαρακτηριστικά του κάθε υποκειμένου, η προσωπικότητά του και οι εμπειρίες της ατομικής του πορείας μέχρι την ώρα της μνημονικής αφήγησης.

Η μνήμη των ποντιακών πληθυσμών της ΕΣΣΔ σχετικά με τις περιόδους των διώξεων παρουσιάζεται διαφορετική όχι μόνο ανάμεσα σε αυτούς που έφυγαν το '39 και αυτούς που έμειναν πίσω αλλά ακόμα και σε αυτούς που βίωσαν τις εκτοπίσεις της δεκαετίας του '40. Έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενα κεφάλαια ότι οι μνημονικές κοινότητες που αναδύονται σε σχέση με τη σταλινική περίοδο συνδιαλέγονται μεταξύ τους με έναν ιδιαίτερα περίτεχνο τρόπο. Αν και εμφανίζονται επί μέρους κοινά χαρακτηριστικά που μας επιτρέπουν να κάνουμε λόγο για ομαδοποιήσεις σύμφωνα με τον τόπο γέννησης, την περίοδο μετανάστευσης στην Ελλάδα, την ηλικία, το κοινωνικό φύλο, την ταξική διαστρωμάτωση, το αν τελικά τα υποκείμενα υπέστησαν τις υποχρεωτικές μετεγκαταστάσεις ή όχι, σε όλες αυτές τις κατηγοριοποιήσεις εντοπίζονται διάυλοι επικοινωνίας που επιτρέπουν τη μεταξύ τους διαλεκτική σχέση και αλληλεπίδραση. Θα επιχειρήσω να συζητήσω το υλικό μου σύμφωνα με δύο άξονες μνημονικής συγκρότησης: τη γεωγραφία και τις ιστορικές συγκυρίες εντοπίζοντας αυτές τις δύο παραμέτρους που επιδρούν στη μνημονική συγκρότηση τη μία μέσα στην άλλη. Για λόγους οργάνωσης της εργασίας και βαθύτερης κατανόησης των διαφοροποιήσεων και των αντιφάσεων που παρατηρήθηκαν στη μνημονική συγκρότηση, θα ξεκινήσω με τη θεματική της κοινωνικής γεωγραφίας, συζητώντας τη διαφοροποίηση της μνήμης των υποκειμένων από αστικό και αγροτικό περιβάλλον, θα συνεχίσω με

δύο ενότητες που θα αφορούν τις διώξεις του '37 – '39 και τις εκτοπίσεις του '40 αντίστοιχα, όπου οι ιστορικές συγκυρίες επιδρούν καταλυτικά στη διαμόρφωση διαφορετικών μνημονικών κοινοτήτων και θα κλείσω με τη συζήτηση της μνημονικής συγκρότησης των προερχόμενων από την Τσάλκα πληροφορητών, που και πάλι σε μεγάλο βαθμό προσεγγίζεται στη βάση μιας κοινωνικής γεωγραφίας. Στο τέλος αυτής της εργασίας θα αποτολμήσω μια γενικότερη χαρτογράφηση της των κοινοτήτων μνήμης, όπως αυτή έχει οριστεί στο θεωρητικό πλαίσιο.

5. Αστικό – αγροτικό περιβάλλον και μνημονική συγκρότηση

Εννέα από τους πληροφορητές μας προέρχονται από αστικό περιβάλλον και δεκαεφτά από αγροτικό. Από τους προερχόμενους των πόλεων τέσσερις μετανάστευσαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του '30, ενώ οι υπόλοιποι ήρθαν μετά το '90 και από τους αγροτικούς πληθυσμούς έξι πληροφορητές κατοικούσαν στην ευρύτερη περιοχή της Τσάλκας, τους οποίους θα εξετάσουμε χωριστά. Επίσης μέσα στους δεκαεφτά πληροφορητές από αγροτικό περιβάλλον υπάρχουν και τρεις που ήρθαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του '20.

Σε γενικές γραμμές οι πολίτες των πόλεων της ΕΣΣΔ πριν τους εκτοπισμούς ήταν επαγγελματίες, έμποροι και εργάτες. Φαίνεται ότι στα εργοστάσια απασχολούνταν αρχικά μικρό ποσοστό των Ποντίων. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τους πληροφορητές μας κανένας δεν προέρχεται από οικογένεια εργατών, ωστόσο ορισμένοι από αυτούς απασχολήθηκαν ως εργάτες αργότερα στην ενήλικη ζωή τους, αυτό όμως δεν αφορά τις μνήμες τους πριν τους εκτοπισμούς. Τα αστικά κέντρα και οι κωμοπόλεις προσέφεραν στους κατοίκους τους μια σειρά από συνθήκες καλύτερης διαβίωσης συγκριτικά με τους κατοίκους αγροτικών περιοχών, οι οποίοι βίωσαν τη μετάβαση από την όποιου μεγέθους ιδιοκτησία γης στο καθεστώς του μισθωτού εργαζόμενου στα κολχόζ κατά τη διάρκεια της αναγκαστικής κολεκτιβοποίησης και στις πλάτες των οποίων έπεσε το βάρος της παραγωγής των προϊόντων για τις ανάγκες του επισιτισμού ολόκληρης της ΕΣΣΔ.

Σε ότι αφορά ιδιαίτερα τον Καύκασο και τους ποντιακούς πληθυσμούς, οι κάτοικοι των πόλεων είχαν τη δυνατότητα πριν το '37 να πηγαίνουν σε ελληνικά σχολεία, όπου διδάσκονταν τη γλώσσα τους, ενώ στις αγροτικές περιοχές υπήρχαν περιπτώσεις που το σχολείο ήταν μακριά και η δυνατότητα της εκπαίδευσης ήταν περιορισμένη. Επίσης τα παιδιά των αγροτικών περιοχών από τα δεκατέσσερα περίπου χρόνια τους, σύμφωνα με τους πληροφορητές, απασχολούνταν στις εργασίες των κολχόζ, κάτι που τα παιδιά των πόλεων δεν έκαναν, εκτός από τα «Σουμπότνικ», τις μπριγάδες εθελοντικής εργασίας του Σαββάτου, τα οποία περιλαμβάνονταν στις σχολικές τους υποχρεώσεις.

Την πληροφορία ότι οι μαθητές των πόλεων υποχρεούνταν να απασχολούνται στα κολχόζ, μέσα από το θεσμό των «Σουμπότνικ» μας τη δίνει η Γκάλια. Τα Σάββατα πήγαιναν μετά το σχολείο σε χωράφια, όπου φύτευαν ή περιποιούνταν τις καλλιέργειες. Ωστόσο ο θεσμός των «Σουμπότνικ» περιλάμβανε και άλλου είδους εργασίες, όπως ο καθαρισμός του σχολείου και δεν αφορούσε μόνο εργασία στα κολχόζ. «Πρέπει να πας. Πως; Αν δε πας θα λένε αντικομμουνιστής, εσύ δε θες να

κάνεις αυτά τα έργα που κάνανε όλοι. [...] Πρέπει να πάνε να βοηθήσουνε επειδή ε... οι Κολχόζνικοι... οι Κολχόζνικοι πα έχουνε δουλειές. Οι άλλοι έχουνε μικρά παιδιά και δεν προλαβαίνουνε. Να έρχονται οι βροχές και... πρέπει να τα μαζεύουνε στην ώρα του». (Γκάλια). Τα «Σουμπότνικ» δεν ήταν εργασία με αμοιβή. Μόνο όσοι μάζευαν πάνω από τη νόρμα έπαιρναν λίγα χρήματα, τα οποία η πληροφορήτρια χαρακτηρίζει «χαρτζιλίκι». Στα λόγια της Γκάλιας εντοπίζεται μία πολύ ενδιαφέρουσα αμφισημία, η οποία διατρέχει το λόγο όλων σχεδόν των πληροφορητών. Από τη μία η μη συμμετοχή στο «Σουμπότνικ», θα μπορούσε να επιφέρει την κατηγορία του «αντικομμουνιστή» με ποινικά επακόλουθα για αυτούς που θα απουσίαζαν, και αυτό ήταν που έκανε τη συμμετοχή πειθαρχικά και αναντίρρητα εξαναγκαστική. Από την άλλη η Γκάλια νομιμοποιεί τον αναγκαστικό χαρακτήρα του θεσμού στα πλαίσια μιας αλληλεγγύης που πρέπει να υπάρχει ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις της ΕΣΣΔ. Η «βοήθεια στους κολχόζνικους», που προφανώς περνάει στην αντίληψη της Γκάλιας μέσα από τη ρητορική των δασκάλων, των σοβιετικών αρχών και ευρύτερα του κομματικού προπαγανδιστικού λόγου, μοιάζει να αιτιολογεί την απλήρωτη εργασία των μαθητών στα πλαίσια δόμησης μιας αλληλεγγύης ανάμεσα στους σοβιετικούς πολίτες. Πέρα λοιπόν από το αν ένιωθαν καταπιεστική ή όχι τη συμμετοχή σε αγροτικές εργασίες, οι μαθητές μάθαιναν ότι ο «κολχόζνικος» εργάζεται σκληρά και η ευθύνη για τη φροντίδα ή τη συγκομιδή της αγροτικής παραγωγής έμαθαν να είναι και δική τους ευθύνη. Μέσα από αυτή τη συλλογιστική της Γκάλιας γίνεται κατανοητή για την ίδια η «αναγκαιότητα» της συμμετοχής της σε εργασίες έξω από τις σχολικές της υποχρεώσεις.

Ο Μήτιας, προερχόμενος επίσης από αστικό περιβάλλον, αλλά με οικογενειακή καταγωγή από αγροτικό, για τον ίδιο θεσμό αναφέρει: «Μας στέλνανε και από τα σχολεία να μαζεύουμε βαμβάκι. [...] Δε θέλαμε να πηγαίναμε σχολείο, ποιος θέλει στο σχολείο να πάει;». Ο Μήτιας είναι ο μόνος από τους πληροφορητές που περιγράφει με ιδιαίτερα μελανά χρώματα τη ζωή του στην ΕΣΣΔ. Ο εν λόγω πληροφορητής δεν καταφέρεται ενάντια σε πρόσωπα που πέρασαν από τις ηγετικές θέσεις κρατικής διακυβέρνησης αλλά συνολικά στο πολιτικό – κοινωνικό σύστημα της ΕΣΣΔ. Η ιδεολογική του τοποθέτηση όσο ζούσε εκεί αλλά και σήμερα, καθώς και η ταξική θέση της οικογένειάς του - ο παππούς και ο πατέρας του πριν την κολεκτιβοποίηση ήταν ευκατάστατοι αγρότες, κάτοχοι εκτάσεων με καλλιέργειες καπνού που απασχολούσαν άλλους αγρότες στη δούλεψή τους - αναμφίβολα έχουν επηρεάσει τον τρόπο πρόσληψης και ερμηνείας της βιωμένης εμπειρίας. Ο Μήτιας, ως ενήλικας σήμερα αναφέρεται ιδιαίτερα αρνητικά στο θεσμό της απασχόλησης μαθητών σε αγροτικές εργασίες, θεωρώντας ότι ένα παιδί πρέπει να ασχολείται με τα μαθήματά του και το παιχνίδι του. Ωστόσο μέσα από το λόγο του φαίνεται σαν παιδί, ο ίδιος αλλά και οι συνομήλικοί του, να απολάμβαναν το «Σουμπότνικ» σαν ένα είδος «σκασιαρχείου». Το ενδιαφέρον στο επίπεδο της μνημονικής συγκρότησης είναι όμως το πώς ο πληροφορητής θυμάται σήμερα αυτό το θεσμό και ότι σήμερα τον θεωρεί επιπλέον φόρτο εργασίας για ένα παιδί. Σε αντίθεση με την Γκάλια, η ρητορική της κοινωνικής αλληλεγγύης, ούτως ή άλλως τρωτή στην

εφαρμογή της και συχνά αμφισβητούμενη τόσο στο επίπεδο των προθέσεων όσο στο επίπεδο των πρακτικών της σοβιετικής σταλινικής εξουσίας, δε φαίνεται να έχει περάσει στο διανοητικό σύμπαν του πληροφορητή αναφορικά με την κατανόηση και την πρόσληψη της κοινωνίας στην οποία ζούσε.

Σε αυτό το σημείο είναι χρήσιμο να δούμε τις συγκυρίες μέσα στις οποίες μεγαλώνει και αποκτά αντίληψη για τον σοβιετικό κόσμο ο πληροφορητής ως παιδί. Η οικονομική θέση της οικογένειας πριν και μετά την επανάσταση και η σημαντική θέση της κολεκτιβοποίησης στο οικογενειακό του αφήγημα, ακόμα και αν δεν βιώθηκε η εμπειρία από τον ίδιο, επιδρά στην ατομική του πρόσληψη για το σοβιετικό κόσμο, όπως αυτή διαμορφώνεται πια στην πορεία της ενήλικης ζωής του. Επίσης είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ο Μήτιας είναι ο μόνος από τους πληροφορητές μας που μεταναστεύει στην Ελλάδα με την οικογένειά του πριν την κατάρρευση, το 1977 και δεν έχει βιώσει τις επιπτώσεις της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης που έπληξε τις χώρες της ΕΣΣΔ κατά τη μετάβαση τους στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Φαίνεται η διαμόρφωση των δικών του εργαλείων πρόσληψης του σοβιετικού κόσμου να συμπλέει με την εικόνα της οικογένειάς του για την ΕΣΣΔ και ο ίδιος να θυμάται ως μέλος της οικογένειάς του, η οποία προέρχεται από αγροτικό περιβάλλον. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο πληροφορητής όταν ήρθε στην Ελλάδα αναφέρει ότι πέρασε από κάποια μανάβικα και δεν αναγνώρισε ένα διατροφικό είδος. Όταν ρώτησε την παρέα του, Πόντιοι που είχαν ήδη εγκατασταθεί στην Ελλάδα, τι ήταν του είπαν ότι ήταν πατάτες. «Γιατί; Έβλεπα τη πατάτα πλυμένη, καθαρή [...] Γιατί ποτέ δεν είδα στη Σοβιετική Ένωση τη πατάτα να πουλάνε πλυμένη. Πάντα βρώμικη! Αυτή ήταν η πρώτη μου εντύπωση». Ο πληροφορητής, μέσα από την έκφρασή του προσώπου του και τον τόνο της φωνής του εντοπίζει ακόμα και στην εικόνα μιας πατάτας που δεν έχει καθαριστεί από το χώμα, ένα ακόμα επιχείρημα για την κακή ποιότητα ζωής στην ΕΣΣΔ. Το σχόλιό του αυτό αποτελεί κριτική στο κοινωνικό σύστημα της ΕΣΣΔ και είναι η απάντηση του σε ερώτησή για τις πρώτες του εντυπώσεις στην Ελλάδα.

Μεγάλη διαφορά ανάμεσα στους κατοίκους αστικών και αγροτικών περιοχών παρουσιάζεται και στο επίπεδο των πολιτιστικών δραστηριοτήτων και της έστω και υποτυπώδους επαφής με το ρωσόφωνο και κυρίως με τον ελληνόφωνο τύπο, αμφότεροι όργανα του ΚΚΣΕ. Στα αστικά κέντρα κυκλοφορούσαν εφημερίδες, ενώ στις αγροτικές περιοχές οι επαφές των κατοίκων με τον έντυπο τύπο ήταν αρκετά περιορισμένες. Κάποιοι πληροφορητές δε θυμούνται καθόλου να κυκλοφορούν ελληνόφωνες εφημερίδες στα χωριά τους. Στις πόλεις υπήρχε η δυνατότητα παρακολούθησης πλούσιων θεαμάτων, κυρίως θεατρικών έργων, ακροβατικών παραστάσεων αλλά και χοροεσπερίδων, εκδηλώσεις που αν και έκαναν περιοδείες στα χωριά, και γενικά οι εκδηλώσεις πολιτισμού μετά την επανάσταση είχαν αρχίσει να εμφανίζονται στους αγροτικούς οικισμούς και να ενδιαφέρονται για το επίπεδο και τον τρόπο διασκέδασης των αγροτικών και περιθωριοποιημένων μέχρι τότε πληθυσμών, σε καμία περίπτωση δεν είχαν τη συχνότητα εμφάνισης που είχαν στις πόλεις. Υπάρχουν πληροφορητές από αγροτικά περιβάλλοντα που δεν είχαν δει ποτέ τους κάποια παράσταση στο χωριό τους. Οι τελευταίοι φαίνεται να διασκέδαζαν μόνο με αφορμές πανηγύρια, σε

κλειστές μετά το '37 εκκλησίες, όπου μαζεύονταν και γιόρταζαν τους αγίους με τη συμμετοχή και άλλων εθνοπολιτισμικών ομάδων, καθώς και με αφορμές σημαντικών σταθμών ζωής, όπως ο γάμος ή η γέννηση ενός παιδιού. Αντίθετα οι κάτοικοι των πόλεων αναφέρθηκαν σχεδόν όλοι και μάλιστα με θαυμασμό στις πολλαπλές επιλογές διασκέδασης που είχαν, από θέατρα, κινηματογράφους, συναυλίες και άλλα παρόμοια θεάματα.

Οι κάτοικοι των πόλεων είχαν ένα εισόδημα από την εργασία τους και συνήθως είχαν και κήπο και ζώα στις οικίες τους στον επιτρεπόμενο αριθμό, κάτι που έκανε τη ζωή τους πιο εύκολη. Οι πληροφορητές μας από αστικά κέντρα κάνουν ιδιαίτερη μνεία στους μεγάλους κήπους που περιέβαλλαν στα σπίτια τους. Ο Δημήτρης αναφέρει χαρακτηριστικά «Θυμάμαι το ημιυπόγειο, το σπίτι επάνω το οποίο είχε δύο σκάλες και ανέβαινες από δω και από κει. Είχε μεγάλο πάρα πολύ μεγάλο κήπο. Πολύ μεγάλο όταν λέμε ...! Χανόσουν! Κήπο με διάφορα δέντρα αχλαδιές, ροδιές, μανταρινιές απ' όλα είχε ότι νομίζεις ότι υπήρχε είχε μέσα το κτήμα αυτό. [...] ... αυτό που θυμάμαι όταν ερχόταν απ' τη δουλειά ο πατέρας μου πάντα έφερνε μια σακούλα, τα λέγαμε *πετσένιες*, τα *πετσένιες* είναι ρώσικα ας πούμε τα μπισκότα και διάφορα άλλα καραμέλες, σοκολάτες, πάντα έφερνε αυτά. Πάντα το τραπέζι ήταν γεμάτο.» Οι περιγραφές των σπιτιών των πληροφορητών από αστικά κέντρα της ΕΣΣΔ είναι καθ' όλα όμοιες με του Δημήτρη στην περιγραφή των σπιτιών και του περιβάλλοντος. Οι φωτογραφίες 1, 2, 4 – 8, στις σελίδες 132 – 134 του παρόντος, δείχνουν έντονα τον αστικό χαρακτήρα αυτού του πληθυσμού μέσα από τις ενδυματολογικές συνήθειες, τις βόλτες και τις εκδρομές αναψυχής και τις διοργανώσεις θεατρικών παραστάσεων από τους ίδιους.

Οι πληροφορητές Δημήτρης, Ποινή, Φέντιας και ο Ηρακλής Κοκοζίδης, οι οποίοι ήρθαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του '30, αναφέρονται με μεγαλύτερο θαυμασμό από όλους τους υπόλοιπους πληροφορητές των πόλεων στα μεγάλα δημόσια κτήρια, στις υπηρεσίες υγείας, στα θεάματα και τους μεγάλους και καθαρούς δρόμους των πόλεών τους στον Καύκασο. Νομίζω ότι εδώ παίζει σημαντικό ρόλο η εμπειρία της μετανάστευσης στην Ελλάδα και η σύγκριση που κάνουν ανάμεσα στην ΕΣΣΔ του '39 και στην Ελλάδα του '39. Οι υπόλοιποι πληροφορητές μας που μετανάστευσαν στην Ελλάδα το '90, αν και αναφέρονται στην ποιότητα των θεαμάτων, της δημόσιας εκπαίδευσης και υγείας, της μέριμνας της ΕΣΣΔ ως προς τις παροχές στους εργαζόμενους κ.τ.λ. δεν παρουσιάζουν τον ίδιο ενθουσιασμό με τους μετανάστες του '39. Υποστηρίζουν ότι ζούσαν αρκετά καλά αλλά όχι πλούσια, σε αντίθεση με τους ερχόμενους του '39, οι οποίοι αναφέρονται σε μία πλουσιοπάροχη ζωή, με τις ανέσεις κάθε είδους, οι οποίες διακόπηκαν βίαια με τον ερχομό τους στην Ελλάδα και την έναρξη του πολέμου.

Οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών θυμούνται πολύ και σκληρή δουλειά στα κολχόζ αλλά και περιόδους έλλειψης τροφίμων, πριν τον πόλεμο και βέβαια κατά τη διάρκεια του. Αν και αρχικά φαίνεται αντιφατικό οι διαμένοντες σε αγροτικές περιοχές να υπέφεραν από έλλειψη τροφίμων και περιόδους πείνας σε σχέση με τα αστικά κέντρα, αυτό συνέβη από τη στιγμή που η παραγωγή των

κολχός ήταν στα χέρια των αρχών, ώστε να τη διανείμουν σύμφωνα με τον σχεδιασμό τους, αστυνομεύοντας αυστηρά τις συγκομιδές.

Η Τσόφα χαρακτηριστικά αναφέρει «Όσοι δεν πήγαιναν στο κολχός τους κυνηγούσαν μετά και φυλακές και τα λοιπά ήτανε σα να είσαι κακός *вредитель, вредитель* (= δολιοφθορέας, σαμποτέρ). [...] Όταν δούλευες στο κολχός πολύ λίγα πλήρωναν, καμιά φορά δεν πλήρωναν τίποτα, ήταν φτώχεια μεγάλη, μέχρι το '37. Το '37 πήραν και τους άντρες (εννοεί τις συλλήψεις της περιόδου '37 – '39) και... κι έτσι... ναι...». Τα λόγια της Τσόφας μας δίνουν μια εικόνα για την κατάσταση που επικρατούσε στα κολχός. Αν και η ίδια αναφέρεται στο κολχός της περιοχής της στη Νότια Ρωσία, όπου η κολεκτιβοποίηση είχε περισσότερα θύματα διώξεων από τον Καύκασο, η βιβλιογραφία και οι μαρτυρίες από τα κολχός άλλων περιοχών όπου συμμετείχαν και ελληνικοί πληθυσμοί πριν τον πόλεμο επιβεβαιώνουν την εικόνα της πληροφορήτριας.¹⁷⁹

Υπάρχουν φωνές πληροφορητών που σήμερα μιλούν για αναγκαιότητα συγκέντρωσης της παραγωγής στα χέρια του κράτους, ώστε να καλυφθούν οι διατροφικές ανάγκες της αχανούς και νεόδμητης ακόμα ΕΣΣΔ. Αυτό παρουσιάζεται όταν κάποιοι πληροφορητές υποστηρίζουν ότι το κράτος έπρεπε να συγκεντρώνει μέρος της παραγωγής και καλώς το έπραττε, όχι όμως σε τέτοιο βαθμό ώστε να μην μπορούν να ζήσουν οι ίδιοι οι παραγωγοί. Αν και επιτρέπονταν να έχουν στην κατοχή τους μικρές εκτάσεις γης αυτό δε συνέβαινε παντού και καθ' όλη τη διάρκεια του '30, και ο αριθμός των ζώων που τους επιτρέπονταν δεν έφτανε να καλύψει τις ανάγκες τους. Η Ταμάρα Ξανθοπούλου αναφέρει ότι η μία αγελάδα που είχαν δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες τους, αφού από την παραγωγή βουτύρου για παράδειγμα και πάλι ένα μέρος θα έπρεπε να παραδοθεί στο κράτος. Ο Βαλέρικ αντίστοιχα αναφέρει ότι από τα στρέμματα που δίνονταν στον κάθε αγρότη υπήρχε πλάνο για το μέγεθος της παραγωγής που έπρεπε να παραδοθεί στο κράτος.

Να θυμηθούμε ότι οι αγρότες αμείβονταν κυρίως με συγκεκριμένο αριθμό τροφίμων για την εργασία τους και ότι ένιωθαν αδικημένοι γιατί έβλεπαν τον κόπο της εργασίας τους στις αποθήκες και δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τα συγκεντρωμένα προϊόντα για τις δικές τους διατροφικές ανάγκες. Η Όλγα Πετρίδου αναφέρει σχετικά: «Κι εδούλευεν (η μητέρα της) ας πούμε δουλεύαμε για να ζει άλλος κόσμος, όχι για τον εαυτό μας.[...] Ε... ατοί τα έγγραφταν τα μισά για τατουνούς (γι αυτούς ενν. τους διοικούντες), τα μισά για ξεν ξένος εν (εν. τους πολίτες της ΕΣΣΔ εκτός του χωριού), κάτι δίνανε εσέ χρηματικώς και τ' άλλα έδιναν εσέ ας πούμε καλαμπόκια, φασόλια...». Το ότι οι διοικητικές τοπικές αρχές κρατούσαν μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής για τις οικογένειές τους, πραγματικότητα ή υπερβολή, σημασία έχει ότι στα μάτια της πληροφορήτριας υπήρχε μια τέτοια εικόνα και αυτό φαινόταν άδικο, αφού από τη δική της εργασία ζούσε «άλλος κόσμος». Η διοίκηση πάντως αποτελούνταν από αξιόπιστα μέλη του κόμματος, τα οποία είχαν τη δυνατότητα να

¹⁷⁹ Αγτζίδης, 1997, ό.π. σελ. 405 – 468, και 1991 σελ. 205 – 220, Χασιώτης Ι.Κ. (επιμ.), 1997, ό.π. σελ. 383 - 405

αποφασίζουν αυθαίρετα για τον αριθμό των εργάσιμων ημερών και για το ύψος του ημερομίσθιου.¹⁸⁰

Είναι αξιοσημείωτη αυτή η συχνότητα της αφήγησης μιας ειδυλλιακής ζωής από τους πληροφορητές που μεγάλωσαν σε αστικό περιβάλλον. Δεν υπάρχουν αναφορές διώξεων, συλλήψεων, φυλακίσεων κτλ. Οι αναφορές στις διώξεις του '37 – '39, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο προέρχονται και πάλι από πληροφορητές που ζούσαν σε αγροτικά περιβάλλοντα. Οι μόνες αναφορές κατοίκων των πόλεων σε περιορισμούς της καθημερινότητας αφορούσαν τη θρησκευτική έκφραση και την εκπαίδευση. Ίσως οι πληροφορητές μας από αστικά κέντρα στο βαθμό που δεν έχουν βιώσει τις διώξεις του '37 – '39 στο άμεσο οικογενειακό τους περιβάλλον επικεντρώνουν στη βίαια βιωμένη εμπειρία των εκτοπισμών, εξιδανικεύοντας την προηγούμενη περίοδο. Αντίθετα οι πληροφορητές από αγροτικό περιβάλλον βίωσαν πριν τις διώξεις του '37 – '39 και την αναγκαστική κολεκτιβοποίηση. Επιπλέον οι κάτοικοι των πόλεων βρίσκονταν σε πλεονεκτική θέση συγκριτικά με εκείνους της υπαίθρου, όχι μόνο επειδή δεν έζησαν την αναγκαστική κολεκτιβοποίηση αλλά και λόγω των καλύτερων αντικειμενικών συνθηκών ζωής, όπως οι ευκαιρίες διασκέδασης, η ευκολότερη πρόσβαση τους στην εκπαίδευση πριν το '37 κτλ. Τέλος είναι σημαντικό ότι σε αυτή την εργασία δεν έχουμε πληροφορητές από αστικό περιβάλλον που να κατοικούσαν στη νότια Ρωσία, όπου οι διώξεις έλαβαν μεγαλύτερες διαστάσεις από ότι στον Καύκασο.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες στις πόλεις και στα χωριά επηρεάζουν από τη δική τους σκοπιά τον τρόπο που συγκροτείται η μνήμη των διώξεων και των εκτοπισμών. Οι αγροτικοί πληθυσμοί εστιάζουν την αφήγηση της ζωής στην ΕΣΣΔ περισσότερο στη βία της σοβιετικής εξουσίας, αφού εκτός από τις διώξεις και τους εκτοπισμούς περιλαμβάνει και τις μνήμες της αναγκαστικής κολεκτιβοποίησης. Επιπλέον η ζωή τους περιγράφεται ως μια φτωχική ζωή, προσφέροντας το υπόστρωμα πάνω στο οποίο θα δομηθεί η τραυματικότητα της εμπειρίας των εκτοπισμών, πιο βαθιά χαραγμένη από ότι στην περίπτωση των πληροφορητών που προέρχονται από αστικά κέντρα.

6. Προσεγγίζοντας τις διώξεις του '37 – '39. Κοινότητες μνήμης

Στο κεφάλαιο τέσσερα έχει ήδη γίνει μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών αυτής της περιόδου. Το πιο σημαντικό νομίζω ότι είναι η ανάπτυξη της ρητορικής των «εχθρών του λαού» από τη σοβιετική εξουσία και ο τρόπος που η επιβολή της πειθαρχίας και η ποινικοποίηση οποιασδήποτε συμπεριφοράς θα μπορούσε να θεωρηθεί ως δυνητικά επικίνδυνη για την ασφάλεια του συστήματος, διαπέρασε το κοινωνικό σώμα, δημιουργώντας ένα φαινόμενο μαζικής υστερίας με ιδιαίτερα έντονα στοιχεία καχυποψίας απέναντι στον οποιονδήποτε.

---

¹⁸⁰ ό.π. σελ. 388

Μέσα από το ημερολόγιο της συζύγου ενός συλληφθέντα στα πλαίσια των εσωκομματικών διώξεων και φυλακίσεων του σοβιετικού κομμουνιστικού κόμματος η καχυποψία στα όρια της μαζικής υστερίας που περιγράφηκε πιο πάνω γίνεται έκδηλη, όταν η σύζυγος αναρωτιέται αν ξέρει στην πραγματικότητα ποιος είναι ο σύντροφος της ζωής της επί σχεδόν μια εικοσαετία, αν είναι ένας πραγματικός επαναστάτης ή ένας παλιάνθρωπος (scoundrel) που κατηγορείται για προδοτής, κατάσκοπος και εχθρός του λαού από το σοβιετικό τύπο.¹⁸¹ Σύμφωνα με έναν αξιωματούχο της Κομιντέρν στο κέντρο διοικητικών επιχειρήσεων και στο ξενοδοχείο, όπου διέμεναν οι αξιωματούχοι της Κομιντέρν επικρατούσε πανικός και πολλοί είχαν αγγίξει τα όρια της ψυχολογικής διαταραχής («many are half mad») με επιπτώσεις στην εργασία τους λόγω του σταθερά συνεχιζόμενου φόβου που είχε επικαλύψει κάθε δραστηριότητα και έκφραση.¹⁸² Η Όλγα Πετριδη αναφέρει: «... κάποιος φοβόταν να μιλήσει, να ονειρώνε (να σκεφτεί) κάτι περισσό λόγο...». Η πληροφορήτρια δε μένει μόνο στο φόβο της έκφρασης αλλά προχωράει και στο φόβο της σκέψης. Κάποιος φοβόταν ακόμη και να σκεφτεί κάτι που θα μπορούσε να εκληφθεί ως μομφή προς το πρόσωπο του Στάλιν και το σοβιετικό σύστημα.

Ο ανιψιός της Τσόφας, που παρευρίσκεται στη συνέντευξη αναφέρει σχετικά: «Εγώ θυμάμαι ο πατέρας μου έλεγε πως υπήρχαν κάποιοι δικοί μας Ρώσοι που ήτανε παντρεμένοι με δικέ με... Ελληνίδες και δούλευαν στην αστυνομία και έλεγαν αυτοί οι Ρώσοι πως τους χτυπούσανε εκεί στην αστυνομία, ξυλοδαρμό δηλαδή πολύ να ομολογήσουν πως κάπου πως έχει κάνει κάτι κακό στο κολχόζ... πως κάτι έκαψε, κάποιος σκότωσε, έκαψε το σχολείο κάτι τέτοια. Τους ανάγκαζαν να υπογράψουν». ¹⁸³ Η μανία των σοβιετικών αρχών να εντοπίζει «σαμποτέρ» φαίνεται έντονα στο παραπάνω απόσπασμα.. Σύμφωνα με τον Rittersporn δεν έφτανε κάποιος να κατηγορηθεί ως σαμποτέρ, έπρεπε ο ίδιος να το παραδεχτεί, ώστε να αποδειχτεί η ύπαρξη αμετανόητων εχθρών.¹⁸⁴ Οι διώξεις αυτής της περιόδου σχετίζονται και με το γεγονός του ότι ανάμεσα στους διωκόμενους ήταν και αγρότες απρόθυμοι στο παρελθόν να ενταχθούν στα κολχόζ. Ο ανιψιός της Τσόφας προέρχεται και εκείνος από αγροτικό περιβάλλον. Είναι πολύ σημαντικό ότι στην οικογένειά του γινόταν λόγος για τις διώξεις αυτής της περιόδου και αυτές οι μνήμες περνούν στην επόμενη γενιά.

Στη βιβλιογραφία αλλά και στις συνεντεύξεις συναντάμε την περίπτωση αρκετοί από αυτούς που συμπεριλαμβάνονταν στους καταλόγους των υπόπτων είτε να το πληροφορούταν από τους γνωρίζοντες είτε να το υποψιάζονταν και δραπέτευαν στα βουνά ή σε άλλες επαρχίες για να αποφύγουν τη σύλληψη.¹⁸⁵ Στο χωριό της Τσόφας, Ίλσκα στη νότια Ρωσία, οι άρρενες κάτοικοι

¹⁸¹ Figes, 2007, ό.π. σελ. 227 Η γενική εικόνα ενός παραληρηματικού πανικού των υποκειμένων και μιας ψυχωτικής καχυποψίας που είχε διαπεράσει το κοινωνικό σώμα της ΕΣΣΔ, περιγράφεται ανάγλυφα στο έργο του Orlando Figes, σελ. 227 – 378.

¹⁸² ό.π. σελ. 231

¹⁸³ Σύμφωνα με τη Βουτυρά οι προπολεμικές συλλήψεις των Ελλήνων «ακολουθούνται πάντοτε από προσωπική καταγγελία για «επαναστατική δράση και συμμετοχή στο ελληνικό θέμα» (grecheskoe delo) και περιλαμβάνουν στην πλειονότητα τους διανοούμενους και ανώτερα στελέχη του κόμματος». Βουτυρά, 1997, ό.π. σελ. 186

¹⁸⁴ Rittersporn, 2001, ό.π. σελ. 215

¹⁸⁵ Χασιώτης Ι.Κ. (επιμ.), 1997, ό.π. σελ. 427

φυλακίστηκαν σχεδόν όλοι, ο πατέρας της ήταν μεγάλος και γι αυτό δεν τον ενόχλησαν. Αυτοί που γλίτωσαν είχαν διαφύγει στο δάσος: «Δηλαδή μόλις έβλεπαν πως έρχονται και απ' το παράθυρο και έφευγαν στο δάσος. Και μετά οι αστυνομικοί ερχόταν μέσα και ρώταγαν «που είναι ο άντρας σου;» και αυτή έλεγε «Ε, δουλεύει κάπου στο κολχόζ τη νύχτα». Ψέματα έλεγε. Και αυτοί που έφυγαν αυτοί έμειναν ζωντανοί, ναι.». Η Τσόφα αναφέρει επίσης ότι αρκετούς από τους συλληφθέντες τους δολοφόνησαν στο Κρασνονταρ.

Το ίδιο αναφέρει και ο Αναστάσιος Σεχλίδης για τον πατέρα του: «[...] Ασφάλεια έρθεν πως ε... ναι σο σπίτι «Σεχλίδης Χαράλαμπος εσύ;» Σουκ! (= Σήκω!) [...] Ναι α πάμε.» Από τότε δεν τον ξαναείδαν. Όταν ρώτησαν τι έγινε τους είπαν ότι είχε καταδικαστεί σε φυλάκιση 10 ετών. Ωστόσο αργότερα - και μάλλον εδώ αναφέρεται μετά την αποσταλινοποίηση ο πληροφορητής - αναφέρει: «Δύο μήνας έζησεν και σκότωσανε [...] Έγραψαμε εμείς Απάντησε εδώκανε ... χαρτιά [...] Σο... ήταν σο... Κρασνοντάρ (τον σκότωσαν)». Όταν συνελήφθη ο πατέρας του, ο πληροφορητής διέφυγε στο βουνό όπου κρύφτηκε για αρκετό καιρό. Από τότε μέχρι και το '42 που τους εκτόπισαν στο Καζακστάν δεν τους ενόχλησαν.

Η Ταμάρα Ξανθοπούλου θυμάται τη νύχτα που συνελήφθη ο πατέρας της: «[...] Κι εγώ επήγα τον παπά μ' τα ποδάρια και επίασα, έρθαν αστενομία με τα σκυλία, τη νυκτός η ώρα τρία η ώρα τη νυκτός και είπαν ατόνα: «Εσύ ελληνικά διαβατήρια έχεις; Που είν' τα διαβατήρια σ'; Αχά!» Επήραν τα διαβατήρια. «Εμείς εσένα θα στείλουμε στην Ελλάδα, στην πατρίδα σ'. [...] Έκλαιγα. Και εκείνοι με τα σκυλία πήραν τον πάπα μ'... [...] Κι ο πάπα μ' είπεν «Μην κλαίτε με! Εγώ επήγα στην Ελλάδα να μα θα στείλω και θα παίρω σας σε» Εμείς ως τα '90 τη χρονιά αναμέναμε τον πάπα μ'.» Η δραματική αφήγηση της Ταμάρας Ξανθοπούλου κατά την περιγραφή της σύλληψης του πατέρα της και κυρίως η αναμονή της μέχρι και το '90 για την επιστροφή του, δηλώνει το πόσο βαθιά είχε χαραχτεί όλα αυτά τα χρόνια μέσα της η εμπειρία των διώξεων αυτής της περιόδου. Η πληροφορήτρια δεν έπαψε να θυμάται τα λόγια του πατέρα της και δεν έπαψε να ελπίζει στην επιστροφή του και όλα αυτά επειδή ίσως ενδόμυχα ήθελε να ελπίζει ότι ο πατέρας της μεταφέρθηκε όντως στην Ελλάδα. Η διάψευση αυτής της αναμονής ίσως αφήνει να αναδυθεί ένα αίσθημα προδοσίας για την ακατανόητα, στα μάτια της πληροφορήτριας, ψευδή αιτιολόγηση αυτής της σύλληψης.

Η πληροφορήτρια παρουσιάζει ακόμα μία αιτία ή πρόφαση αιτίας για την εφαρμογή δίωξης που ήταν η κατοχή των ελληνικών διαβατηρίων. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές στους καταλόγους των υπόπτων πρώτοι ήταν όσοι παλιότερα θεωρούταν ευκατάστατοι, όπως και όσοι διατηρούσαν ελληνικά διαβατήρια και ακολουθούσαν οι υπόλοιπες κατηγορίες.¹⁸⁶ Ενισχύεται λοιπόν ακόμα περισσότερο η ιδέα ότι ο στόχος των διώξεων ήταν διττός, αφενός εκκαθαρίζονταν είτε αμέσως με εκτέλεση είτε εμμέσως με την εξουθένωση της σκληρής φτηνής εργασίας στα

---

¹⁸⁶ ό.π. σελ. 424

στρατόπεδα όσοι θεωρούταν επικίνδυνοι και όταν δεν υπήρχαν πλέον άλλοι εφευρίσκονταν νέες κατηγορίες ώστε να συμπληρωθεί ο απαιτούμενος αριθμός των εργατών.¹⁸⁷

Και στα τρία αποσπάσματα που προηγήθηκαν γίνεται εμφανές ότι διαμορφώνεται μια κοινότητα μνήμης που θέλει να θυμάται. Είναι πολύ σημαντικό ότι και στις τρεις περιπτώσεις τα υποκείμενα έχουν βιώσει τις διώξεις σε οικογενειακό επίπεδο και μάλιστα οι δύο τελευταίοι πληροφορητές είδαν τον πατέρα τους να συλλαμβάνεται. Και οι τρεις προέρχονται από τη νότια Ρωσία, όπου οι διώξεις ήταν πιο έντονες, και από αγροτικό περιβάλλον.

Ο Αλέξης Συμεωνίδης, επίσης προερχόμενος από αγροτικό περιβάλλον της νότιας Ρωσίας, αναφέρει σχετικά με την περίοδο: «Ο Στάλιν έλεγε αυτοί που εζήναμε ση Ρουσίαν [...] ατοίιν έτανε όλοι θέλνανε να φτανε με την Ελλάδα μαζί συμφωνία [...] να ίνεται ελληνικόν. [...] Εγώ αυτό καλά δεν ξέρω αλλά έλεγανε οι γεροντάδες ειδ έτον αοίκα ομιλία (= Ο Στάλιν έλεγε αυτοί που ζούσαμε στη Ρωσία [...] αυτοί όλοι θέλανε να κάνουν συνεργασία με την Ελλάδα [...] να γίνει ελληνικό (να δημιουργήσουν ελληνική εδαφική αυτονομία στην περιοχή.) [...] Εγώ δεν το ξέρω καλά αυτό αλλά λέγανε οι μεγαλύτεροι είδα (;) ήταν (υπήρχε;) τέτοια ομιλία»¹⁸⁸.

Προκαλεί εντύπωση ο πληροφορητής να μη γνώριζε σχετικά με τις κατηγορίες αυτές, αν σκεφτούμε ότι τον αφορούσαν και σε ατομικό επίπεδο, μιας και τότε ήταν πάνω από 20 χρονών και κινδύνευε να διωχθεί και ο ίδιος. Μοιάζει σαν να ήθελε να αποφύγει να κατηγορήσει ευθέως τη σοβιετική εξουσία για την επινόηση αυτών των κατηγοριών, αποδίδοντας τα όσα ήξερε σε ακούσματά του από μεγαλύτερους. Ίσως να προσπαθεί να βρει μια λογική εξήγηση για κάτι που φαίνεται αδιανόητο, επιστρατεύοντας σε αυτή του την προσπάθεια την επίσημη θεσμική ρητορική της σοβιετικής ηγεσίας για τις αιτιολογήσεις των διώξεων αυτής της περιόδου. Η παρουσίαση της επίσημης σοβιετικής αιτιολόγησης των διώξεων αποδίδεται σε φήμες. Πρόκειται για μια μνημονική συμπεριφορά που κατά τη γνώμη μου σχετίζεται άμεσα με την «κουλτούρα της τρομοκρατίας» της περιόδου που συζητάμε και η οποία επιβιώνει μέχρι σήμερα.¹⁸⁹ Ο πληροφορητής δεν αποδέχεται ούτε αντικρούει την αιτιολόγηση που οι σοβιετικές αρχές έχουν προβάλει για τις διώξεις. Μεταφέρει

¹⁸⁷ ό.π. σελ. 425, 428

¹⁸⁸ Από ιστοριογραφική σκοπιά στα λόγια του πληροφορητή Αλέξη Συμεωνίδη αξίζει να σχολιασθεί η φιλολογία των σοβιετικών αρχών περί συνωμοτικών κινήσεων των Ελλήνων, ώστε σε συνεργασία με το μεταξικό ελληνικό κράτος να δημιουργηθεί αυτόνομη ελληνική κρατική οντότητα στην περιοχή. Αναφορικά με αυτή την κατηγορία δεν αποκλείεται ανάμεσα στους κόλπους της διανοήσης και ηγεσίας της ελληνικής κοινότητας του Κουμπάν ιδιαίτερα, τόπο γέννησης του πληροφορητή, όπου μέχρι και το 1938 ήταν ελληνική διοικητική περιοχή, να είχαν γίνει σχετικές συζητήσεις και να υπήρχαν και ανάλογα αιτήματα, ωστόσο δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι μια τέτοια κίνηση θα ήταν εχθρική προς την ΕΣΣΔ και προς τον σοσιαλιστικό σοβιετικό προσανατολισμό ενός ελληνικού κρατικού μορφώματος. Πολύ περισσότερο στο βαθμό που πιθανολογούμενοι θιασώτες μιας τέτοιας ιδέας ήταν μέλη του κόμματος και μάλιστα έμπιστα για να τους έχει αποδοθεί θέση στην ηγεσία της κοινότητας.

¹⁸⁹ Για την κουλτούρα του τρόμου στον ελληνικό εμφύλιο βλέπε Van Boeschoten, Riki 2008, Μνήμες, τραύματα και μετα – μνήμη: Το «παιδομάζωμα» και η επεξεργασία του παρελθόντος, στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, (επιμ.) Riki Van Boeschoten, Βερβενιώτη Τασούλα, Βουτυρά Ευτυχία, Δαλκαβούκης Βασίλης, Μπάδα Κωνσταντίνος, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο σελ. 133 Ο όρος ανήκει στον Michael Taussig, βλέπε το άρθρο του ίδιου με τίτλο «Culture of Terror – Space of Death», στο (επιμ.) Vincent, Joan, 2002, *The Anthropology of Politics. A Reader in Ethnography, Theory and Critique*, Oxford: Blackwell Publishing, σελ. 172-186.

την πληροφορία αποδίδοντάς την σε άλλους, χωρίς να συζητάει την εγκυρότητά της, αφήνοντας σε εμάς τα συμπεράσματα.

Τα αισθήματα φόβου των πληροφορητών, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, δεν εμφανίζονται μόνο μέσα από την αφήγηση δραματικών βιωμάτων και γεγονότων του παρελθόντος αλλά εντοπίζονται και σε φράσεις και μη λεκτικές συμπεριφορές που αφορούν το παρόν. Φαίνεται ο φόβος να έχει επιβιώσει και να εμφανίζεται αυθόρμητα όποτε βρίσκεται πρόσφορο έδαφος. Ο Βαλέρικ όταν η συζήτηση έφτασε στους εκτοπισμούς του '40 κοίταξε το μαγνητόφωνο και μου είπε γελώντας: «Θα εξορίζε εμέ! (Θα με εξορίσουν)». Είναι σαφές ότι δεν φοβόταν να μιλήσει επειδή τα όσα θα καταγράφονταν θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε κάποια ποινή το 2008 στην Ελλάδα, ωστόσο είναι άλλο τόσο σαφές ότι η ιδέα του φόβου της έκφρασης γύρω από τέτοια ζητήματα είναι βαθιά χαραγμένη μέσα του. Η έκφραση του φόβου εξήντα περίπου χρόνια μετά επιβεβαιώνει ότι ««η κουλτούρα της τρομοκρατίας» δεν ζει και πεθαίνει με τα γεγονότα που την προκάλεσαν», επιβιώνει και επηρεάζει τη μνημονική συγκρότηση και τους τρόπους εκφοράς της, όπως φάνηκε και στην περίπτωση του Αλέξη Συμεωνίδη.¹⁹⁰

Παρευρισκόμενος στη συνέντευξη του Αλέξη Συμεωνίδη, διαβάζει στο μαγνητόφωνο το έντυπο αποκατάστασης του πεθερού του: «Η υπόθεση του Σπυρίνοφ Αθανασίου του Πολυχρόνη, ο οποίος γεννήθηκε το 1985 (διαβάζει λάθος μάλλον 1885) στο Πόντι (μάλλον Πότι) και πριν τη σύλληψή του στις 16/12/37 εργαζόταν ως πρόεδρος στο χωριό Κρούπσκαγια περιοχή Άντερ (μάλλον Άντλερ) νότιο Κρασνοντάρ, επανεξετάστηκε από το στρατοδικείο της περιοχής Βορείου Καυκάσου στις 23/6/1958. Η απόφαση της 17/1/1938 που αφορά τον Σπυριδόνοφ Αθανασίου του Πολυχρονίου ακυρώθηκε. Ο Σπυριδόνοφ Αθανάσιος του Πολυχρονίου αποκαταστάθηκε μετά τον θάνατο».

Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι ο άνθρωπος αυτός έχει στην κατοχή του το έντυπο αποκατάστασης του πεθερού του. Η ανάγνωση του κειμένου γίνεται από κατευθείαν μετάφραση την ώρα της συνέντευξης. Ίσως να αναφέρονταν και άλλα στο κείμενο που δεν αναγνώστηκαν. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι από το 1958, που επανεξετάστηκε η υπόθεση και εκδόθηκε η αποκατάσταση του διωχθέντος, το έντυπο κρατήθηκε στο οικογενειακό αρχείο, μεταφέρθηκε στην Ελλάδα κατά τη μετανάστευση της οικογένειας και διατηρήθηκε τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του '90, οπότε και διεξήχθη η συνέντευξη από τους ερευνητές του ΙΑΠΕ και μάλιστα χωρίς να αφορά κάποιον επιζώντα. Αντίστοιχα έγγραφα έχουν διατηρηθεί και από άλλες οικογένειες, ένα ακόμα θα παρουσιαστεί παρακάτω, και αναδεικνύουν το πόσο σημαντικό είναι για ορισμένους από τους πληροφορητές να διατηρήσουν ένα αποδεικτικό στοιχείο της αθωότητας της οικογένειάς τους, αποκαθιστώντας τη μνήμη των μελών της που κατηγορήθηκαν για προδοτικές κινήσεις. Ο εν λόγω συλληφθείς είχε σοβιετικό διαβατήριο, το συμπεραίνουμε από το εκρωσισμένο επίθετο και την ιδιότητά του, και ήταν μέλος της διοικητικής ηγεσίας της κοινότητας.

¹⁹⁰ Van Boeschoten, 2008 ό.π. σελ. 133

Οι διώξεις αν και λιγότερο μαζικές, ωστόσο το ίδιο σκληρές, έλαβαν χώρα και στην Αμπχαζία και στη Γεωργία. Από τους πρώτους συλληφθέντες ήταν τα μέλη του κόμματος, συμμετέχοντες στις τοπικές διοικήσεις και κάτοχοι κυβερνητικών θέσεων, ενώ στις συλλήψεις συμμετείχαν και Έλληνες συνεργάτες της μυστικής υπηρεσίας.¹⁹¹ Επίσης να σημειωθεί ότι όλοι οι πληροφορητές αυτής της εργασίας, με εξαίρεση το Μήτια και λιγότερο τον Αννιο, παρουσίασαν μια αντιφατική εικόνα για τη σταλινική περίοδο, εκφράζοντας από τη μια το θυμό τους για την σκληρή πειθαρχία που επέβαλε ο Στάλιν και εντοπίζοντας από την άλλη μια θετικότητα αυτής της σκληρότητας στο επίπεδο της τήρησης του νόμου, της νίκης του Κόκκινου Στρατού επί του ναζιστικού μετώπου και της οικονομικής ανάκαμψης της χώρας μετά το τέλος του πολέμου. Ρόλο κλειδί για την ερμηνεία αυτής της αντιφατικής εικόνας παίζουν και τα ιστορικά γεγονότα/ τομές που έχουν μεσολαβήσει μέχρι σήμερα: περεστρόικα, κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, εθνικές συγκρούσεις, μετανάστευση και οι δυσκολίες της επιβίωσης στην Ελλάδα πια λόγω περιθωριοποίησης, ρατσισμού και προβλημάτων εργασίας.

Μέχρι αυτό το σημείο εξετάσαμε τη μνήμη της περιόδου ως και το '39, εκείνων των πληροφορητών που παρέμειναν στην ΕΣΣΔ και στην πορεία βίωσαν τους εκτοπισμούς της δεκαετίας του '40. Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι αυτή η ομάδα πληροφορητών θυμάται τις διώξεις και ανάλογα με το περιβάλλον στο οποίο έζησαν και μεγάλωσαν οι πληροφορητές, το αν είχαν κάποιο μέλος της οικογένειας που να είχε διωχθεί ή όχι. Ακόμα και όσοι δεν είχαν κάποιον από το άμεσο οικογενειακό περιβάλλον ανάμεσα στα θύματα αυτών των διώξεων, μέσα από το οικογενειακό τους «αφήγημα» και το «αφήγημα» της κοινότητας έχουν σχηματίσει μια εικόνα για τα γεγονότα εκείνης της περιόδου.

Θέτω τη λέξη «αφήγημα» εντός εισαγωγικών σε αυτό το σημείο, θέλοντας να σημειώσω ότι δεν πρόκειται απαραίτητα για μια λεκτική διαδικασία. Για την ακρίβεια δεν προκύπτει από κάπου ότι τα γεγονότα αυτής της περιόδου, αποτελούσαν μέρος συχνών συζητήσεων των πληροφορητών. Αν και μετά το θάνατο του Στάλιν οι πληροφορητές ξεκίνησαν να ψάχνουν τους δικούς τους που δεν επέστρεψαν μετά τη σύλληψη τους, αυτή η διαδικασία φαίνεται να έμεινε εκεί σε επίπεδο λεκτικής έκφρασης. Μοιάζει το «αφήγημα» να έχει ως βασικά δομικά συστατικά περισσότερο ανείπωτα συναισθήματα, φωτογραφίες ατόμων που απουσίαζαν, έγγραφα αποκατάστασης, τη θύμηση του αισθήματος του φόβου, παρά μια λεκτική εκφορά. Σε ένα γράμμα Ελληνίδας, που παρουσιάζεται στο βιβλίο του Τζουχά, αναφέρεται: «Ήμουν πέντε – έξι χρονών... Στη μαμά έφτασε από κάποιους μια κομμένη φωτογραφία και με τα τελευταία ρούβλια την έκανε πορτραίτο. Μετά για

---

¹⁹¹ Ενδεικτικά αναφέρονται οι συλληφθέντες Κ. Σεμερτζιέφ, μέλλος του ΚΚΣΕ, Σ. Αναστασιάδης, μέλος της Κ.Ε. του ΚΚΓεωργίας, Ν. Ντελαβέρης, οργανωτής και καθηγητής του πρώτου Πανεπιστημίου της Αμπχαζίας, Κ. Παροτίδης, Υπουργός Εμπορίου της γεωργιανής Δημοκρατίας και Ι. Σεμερτζιέφ, Υπουργός Υγείας, με την κατηγορία της συννομωσίας για τη δολοφονία του Στάλιν. ό.π. σελ. 428

πρώτη φορά έμαθα ποιος είναι ο θεός Σάσα, ο αδερφός της μαμάς μου. Και που είναι; – Ρώτησα. Τον πήραν το '37 – απάντησε η μαμά..»¹⁹²

Μέσα από μη λεκτικούς διαδρόμους και ελάχιστες εκφρασμένες «ιστορίες» η μνήμη των διώξεων παραμένει ζωντανή σε αυτή την κοινότητα μνήμης. Δεν μπορώ να υποστηρίξω με βεβαιότητα ότι η λεκτική σιωπή έχει τις ρίζες της σε μια τραυματικά βιωμένη εμπειρία, αν και συμβάλει και αυτός ο παράγοντας στην επικράτηση της, ιδιαίτερα στο επίπεδο της ατομικής διαχείρισης του τραύματος από ορισμένους πληροφορητές. Ωστόσο ο φόβος του στίγματος του «εχθρού του λαού» στις οικογένειες των συλληφθέντων του '37 ήταν ένας πολύ σημαντικός λόγος για τον οποίο τέτοιου είδους συζητήσεις ήταν σπάνιες, έως ανύπαρκτες. Η λεκτική σιωπή αυτής της μνημονικής κοινότητας, με τα ρήγματα που παρουσιάζονται στο μνημονικό λόγο αυτής μετά την κατάρρευση, διαφέρει από το χαρακτηριστικό της επόμενης κοινότητας μνήμης, την αποσιώπηση.

7. Προσεγγίζοντας τις διώξεις του '37 – '39. Κοινότητες αμνησίας ή εξισορρόπησης των μνημονικών αντιφάσεων: Η περίπτωση των μεταναστών του '30.

Αντίθετα με την προηγούμενη κοινότητα μνήμης, οι πληροφορητές που έζησαν μέχρι και το '39 στην ΕΣΣΔ και μετανάστευσαν τότε στην Ελλάδα, σιωπούν «επιτηδευμένα» θα έλεγα σχετικά με τις διώξεις. Μαζί με τους πληροφορητές μας μέλη του κόμματος που προέρχονται από την Τσάλκα συγκροτούν αυτό που στην αρχή του εθνογραφικού μέρους της εργασίας χαρακτήρισα «κοινότητες συλλογικής αμνησίας». Οι απόγονοι αυτών μεγαλώνοντας στην Ελλάδα δεν μετέχουν της μνήμης των διώξεων. Η πλειοψηφία των υποκειμένων αυτής της ομάδας δεν ανέφερε στους απογόνους της τους λόγους μετανάστευσης της οικογένειάς τους στην Ελλάδα, ούτε την τύχη των συγγενών τους που παρέμειναν στην ΕΣΣΔ. Ο επίσημος λόγος της κοινότητας των Ποντίων στην Ελλάδα μόλις την τελευταία δεκαετία και αυτό αρκετά δειλά άρχισε να εκφράζεται δημόσια αναφορικά με τις ποντιακές κοινότητες της ΕΣΣΔ και την ιστορία αυτών, έχοντας δώσει μέχρι τώρα έμφαση στην αναγνώριση της γενοκτονίας και στην ιστορία των ποντιακών κοινοτήτων στη βόρεια Τουρκία. Συνεπώς το οικογενειακό και συλλογικό αφήγημα αυτής της ομάδας αρχικά φαίνεται να μην περιλαμβάνει τα γεγονότα της διετίας '37 – '39, ούτε των όσων ακολούθησαν τα επόμενα χρόνια.

Είναι πραγματικά εντυπωσιακό ότι οι πληροφορητές μας που μετανάστευσαν στην Ελλάδα είτε προσπάθησαν κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων να αποσιωπήσουν τις διώξεις και να πείσουν τους ερευνητές του ΙΑΠΕ και εμένα στις δικές μου συνεντεύξεις ότι κάτι παρόμοιο δεν συνέβη ποτέ. Το ακόμα πιο εντυπωσιακό είναι ότι οι δύο συγγενείς μου πληροφορητές, ο πατέρας μου και η μεγαλύτερη αδερφή του, αν και μιλούσαν αρκετά συχνά για τη ζωή τους στην ΕΣΣΔ δεν αναφέρθηκαν ποτέ παρά μόνο όταν ρώτησα επί τούτου, όπως αναφέρω και στην εισαγωγή, και κατά

---

¹⁹² Τζουχά, 2006, ό.π. σελ. 9

τη διάρκεια της συνέντευξης αποκαλύφθηκε ότι ήξεραν πολύ καλά και γιατί έφυγαν από τον «παράδεισο» που περιγράφουν και τι συνέβη στους συγγενείς που έμειναν «πίσω».

Ας δούμε λίγο πιο αναλυτικά αυτή την ομάδα μνήμης. Πρόκειται για πέντε πληροφορητές, τρεις άντρες και δύο γυναίκες, προερχόμενους από αστικά περιβάλλοντα. Ο Δημήτρης και η Ποινή είναι αδέρφια, ο Ηρακλής και η Ευτυχία Κοκοζίδου είναι αντρόγυνο και ο πέμπτος είναι ο Φέντιας.

Ξεκινώντας από την περίπτωση του Ηρακλή Κοκοζίδη είναι ενδεικτικό να παρακολουθήσουμε τον παρακάτω διάλογο ανάμεσα στον ερευνητή του ΙΑΠΕ και το αντρόγυνο Κοκοζίδη:

Ερ. ΙΑΠΕ Διωγμούς εκεί σε σχέση με το κομμουνιστικό καθεστώς είχατε;

Ευτυχία Όχι, όχι (απαντάει αδιάφορα)

Ηρακλής Όχι, όχι (κατηγορηματικά) δεν το θυμάμαι εγώ αυτό παρακαλώ γιατί κι εγώ αριστερός είμαι. (γελάει). Στην αρχή ήτανε βαρβαρότης, να πω την αλήθεια, απαγόρευαν τις εκκλησίες όλα τα πάντα [...] αλλά ήταν αρχή δεν μπορούσαν να μη δεν κάνουν τίποτε.

Ερ. ΙΑΠΕ Άρα υπήρχαν διωγμοί, σας κυνηγούσαν.

Ηρακλής Όχι, ε παιδιά εμείς τι ήμασταν...

Ερ. ΙΑΠΕ Εξορίζανε... κόσμο

Ευτυχία Βέβαια, βέβαια εξόριζαν

Ηρακλής Τώρα έπρεπε να... πως! Πώς! (σα να λέει ναι! Ναι!)

Ερ. ΙΑΠΕ Λόγω των διωγμών υπήρχαν και μεταναστεύσεις;

Ηρακλής Διωγμούς και τέτοια; Τέτοιο πράγμα όχι

Είναι εμφανές πως οι πληροφορητές και ειδικά ο Ηρακλής βρέθηκαν σε αμηχανία όταν κλήθηκαν να απαντήσουν στο ερώτημα του ερευνητή. Ο Ηρακλής παρουσιάζεται ιδιαίτερα αποκαλυπτικός ως προς τους παράγοντες που γεννούν αυτή την αμηχανία. Η πολιτική τοποθέτηση του πληροφορητή στην αριστερά, σφυρηλατημένη τα χρόνια της κατοχής, του εμφυλίου και του μετεμφυλιακού ελληνικού κράτους, (εξάλλου, ο ίδιος αποκαλύπτει σε άλλο σημείο της συνέντευξης ότι επί δικτατορίας των συνταγματαρχών είχε απολυθεί από την εργασία του λόγω πολιτικών πεποιθήσεων), επιδρά στη μνημονική συγκρότηση του υποκειμένου, καλώντας το να συμβιβάσει ιδεολογία και βιωμένη «πραγματικότητα», οι οποίες σε πρώτο πλάνο φαντάζουν σε μια αντιφατική αν όχι συγκρουσιακή σχέση μεταξύ τους. Η συγκρότηση της μνήμης και η πολιτική ιδεολογία είναι δύο διανοητικές διαδικασίες, που επηρεάζονται αμφοτέρως σημαντικά από την πρόσληψη της εμπειρίας και η μία αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της άλλης. Απούσας λοιπόν μιας αναλυτικής προσέγγισης από το ίδιο το υποκείμενο, η οποία θα μπορούσε να διεισδύσει αναστοχαστικά στη βιωμένη εμπειρία και να την ερμηνεύσει εντός των πολιτισμικών και πολιτικών συμφραζόμενων στα οποία αυτή έλαβε χώρα και προσελήφθη, το υποκείμενο καλείται, ίσως νιώθει την υποχρέωση,

να δικαιολογήσει αυτό που του είναι λιγότερο οδυνηρό, ώστε οι όποιες αντιφάσεις να αμβλυνθούν και να πάρουν το χώρο τους στο διανοητικό σύμπαν της μνήμης, χωρίς να προκαλούν συγκρούσεις ανάμεσα στις διανοητικές κατασκευές του υποκειμένου.

Για τον Ηρακλή είναι ίσως περισσότερο οδυνηρό να θυμάται τις διώξεις, οι οποίες φθείρουν την εικόνα του παραδείσου της ΕΣΣΔ των παιδικών του χρόνων, από το να αποπειράται να τις κατανοήσει επινοώντας ερμηνευτικά πλαίσια που τουλάχιστον καλύπτουν τον ίδιο. Αυτό γίνεται πιο κατανοητό στη συνέχεια της συνέντευξης, όπου η αρχική άρνηση του πληροφορητή γύρω από την ύπαρξη διώξεων καταρρίπτεται με τον πιο εντυπωσιακό τρόπο, αποκαλύπτοντάς μας ότι ο πατέρας του υπήρξε θύμα αυτών. Ο πατέρας του εξορίστηκε στη Σιβηρία όταν σε κάποιο χώρο εργασίας είδε να κρεμούν πορτραίτο του Στάλιν και είπε: «Κρίμας το καρφί», περιστατικό για το οποίο ο Ηρακλής σχολιάζει: «Δεν έκατσε καλά κι αυτός γι αυτό τον εξορίσανε». Όταν ο Ηρακλής ερωτάται γιατί έφυγαν από το Κέρτς απαντάει: «Φύγαμε γιατί δεν μπορούσαμε άλλο γι αυτό είπαμε θα πάμε στην Ελλάδα, υπήρχε μια αρρώστια να πάμε στην Ελλάδα. [...] Κάποιος Κωνσταντινίδης φαίνεται ήταν πολύ πλούσιος κι νόμιζαν για τον πατέρα μου και του έλεγαν εσύ είσαι δε σε δίνουμε. Κι ούτε βίζα μας δίναν ούτε τίποτε ώσπου καταστράφηκε, τον φούρνο το κλείσαμε πια, δεν μπόρεσε άλλο να πληρώνει φόρο, φόρο, φόρο».

Στην προσπάθειά του να αιτιολογήσει την επιλογή της οικογένειάς του για μετανάστευση στην Ελλάδα μπερδεύει τα ονόματα αλλά και τις συμβατές με την πολιτική του τοποθέτηση αιτίες που έχει επινοήσει. Υποστηρίζει ότι ήθελαν να έρθουν στην Ελλάδα γιατί τη θεωρούσαν πατρίδα τους και στη συνέχεια αποκαλύπτει κατά το ήμισυ τον πραγματικό λόγο που ήταν η επιβολή μεγάλης φορολογίας, επικαλούμενος και πάλι μια συμβατή με την πολιτική του ιδεολογία ερμηνεία, αφού κατανοεί την επιβολή μεγάλης φορολογίας στα πλαίσια μιας λανθασμένης ταύτισης της οικογένειάς του με κάποια πλούσια οικογένεια. Ο Ηρακλής είναι ένας από τους σύγχρονους Menocchio, που υπονοήθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο ότι θα συναντήσουμε. Προσπαθεί να κατανοήσει τον κόσμο του μέχρι σήμερα, συμβιβάζοντας όπως μπορεί τις αντιφάσεις των εμπειριών του και των πεποιθήσεών του, εξάγοντας μια δική του ατομική ερμηνεία. Όπως έχει ήδη ειπωθεί για την προσέγγιση του υποκειμένου σε προηγούμενο κεφάλαιο, αυτό πρέπει να μελετάται και εντός του πολιτισμικού – κοινωνικού πλέγματος στο οποίο διαπλάθεται και ως ατομική συγκρότηση ενός ενσυνείδητου εαυτού, συλλογισμός που πρέπει να ακολουθεί κάθε ανάγνωση λόγου ή συμπεριφοράς των υποκειμένων αυτής της εργασίας.

Για τους πληροφορητές που μετανάστευσαν το '39 εκτιμώ ότι υπάρχουν δύο καταλυτικοί παράγοντες που επιδρούν στη μνημονική τους συγκρότηση αναφορικά με τη ζωή τους στην ΕΣΣΔ και με τις διώξεις της διετίας '37 – '39. Η πολιτική τους τοποθέτηση στην αριστερά στην Ελλάδα της κατοχής και του εμφυλίου και η εξιδανίκευση των παιδικών χρόνων, μνημονική συμπεριφορά που συχνά συναντάται στις αφηγήσεις των ηλικιωμένων ανθρώπων.

Η σύζυγος του Ηρακλή, η Ευτυχία, εμφανίζεται πιο αποκαλυπτική ως προς τον πρώτο παράγοντα, ενδυναμώνοντας το συλλογισμό που πιο πάνω αναπτύχθηκε για τις αντιφάσεις τις οποίες ο Ηρακλής κλήθηκε να συγκεράσει: «Ε... έπρεπε να γραφτείς τες έξι παιδιά είχε, έπρεπε να γραφτεί στο κόμμα (ο πατέρας της). Αυτό του λέγαμε μωρέ, ας γραφόταν στο κόμμα όλοι μορφωμένοι θα γυρνούσαμε. Δεν ήθελε βαλ του «Τι τα παιδιά μου εγώ κουμούνια θα τα κάνω, εγώ τα παιδιά μ», ε κι ήρθαμε εδώ κι όλοι γίναμε κομμουν. Κι ύστερα εγώ να κάνω (εννοεί να κάνω παιδιά) κομμούνες κι έμεινε (ή έγινε) αυτός (ο άντρας της) κομμούνια, θα τον πνίξω αυτόνα από τότε. (εξαγριωμένη) Έτσι δεν είναι; (ηρεμεί απότομα) [...] Για την Κομμούνια φύγαμε από κει για να μη γινόμαστε και θα γίνω εδώ Κομμούνια, ε δεν το ξερα!». Η πληροφορήτρια από το Βατούμ εξαγριώνεται στη συνέντευξη όταν συνειδητοποιεί την αντίφαση της ζωής της. Με πολύ έντονη φωνή και σαν να μην έχει ούτε και η ίδια καταλάβει πως συνέβη αυτό, περιγράφει μέσα από τα δικά της βιώματα την πορεία που ακολούθησαν οι περισσότεροι Πόντιοι του Καυκάσου που ήρθαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του '30 αλλά και όσοι ήρθαν τη δεκαετία του '20. Οι ποντιακοί πληθυσμοί του Καυκάσου στην Ελλάδα εντάχθηκαν ιδεολογικά κατά πλειοψηφία στο χώρο της αριστεράς, ενώ στην κατοχή και στον εμφύλιο εντάχθηκαν στους κόλπους του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ, είτε οργανωτικά είτε σε επίπεδο ιδεολογικής υποστήριξης, ακολουθώντας την πολιτική πορεία που ακολούθησε στην Ελλάδα η πλειοψηφία του προσφυγικού μικρασιατικού κόσμου.¹⁹³

Οι ερχόμενοι το '39 είχαν λόγους να «ξεχάσουν» τις αιτίες για τις οποίες έφυγαν και να εξιδανικεύσουν την αδιαμφισβήτητα καλύτερη ζωή που βίωσαν στην ΕΣΣΔ σαν παιδιά, συγκριτικά με τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν ερχόμενοι στην Ελλάδα σαν μετανάστες, σε μια χώρα που θεωρούσαν δική τους αλλά που τους θεωρούσε ξένους, σε μια χώρα που μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα από την έλευσή τους βρέθηκε σε εμπόλεμη κατάσταση, την οποία ακολούθησε ένας εμφύλιος και εκεί τα υποκείμενα κλήθηκαν να διαλέξουν στρατόπεδο έμπρακτα ή σε επίπεδο ιδεολογικής στήριξης. Πως θα μπορούσαν άραγε αλλιώς να συμβιβάσουν ότι εδώ είναι υποστηρικτές και αντάρτες του ΕΛΑΣ, ενώ έφυγαν από τη χώρα του «κομμουνισμού» για να μην υποστούν τις διώξεις που εκεί караδοκούσαν; Η μνήμη εδώ καλείται είτε να διαγράψει ή να αποσιωπήσει τα όσα μοιάζουν αντιφατικά, είτε να επιχειρήσει να τα συμβιβάσει μέσα από ένα ατομικό κάθε φορά ερμηνευτικό πλαίσιο, παράλληλα εργαλείο κατανόησης του κόσμου αλλά και του ίδιου του εαυτού των υποκειμένων, που καταλήγει να είναι συλλογικό χαρακτηριστικό μνημονικής συμπεριφοράς αυτής της κοινότητας μνήμης.

Παρόμοια μνημονική συμπεριφορά με τον Ηρακλή έχει και ο επόμενος πληροφορητής μας, ο Φέντιας. Όταν τον ρωτάω αν είχε ακούσει για διώξεις και φυλακίσεις Ποντίων απαντάει: «Οι Έλληνες οι περισσότεροι πήγαν φυλακές γιατί... για το εξής λόγο αναμεταξύ τους, όπως κι εδώ. Άμα είσαι εντάξει., γιατί οι Έλληνες ήτανε περισσότερο ρουφιάνοι. Γεγονός είναι όπως κι εδώ. Η ουσία είναι η εξής αναμεταξύ μας εμείς, αναμεταξύ μας βγάξαμε τα μάτια.». Δεν αρνείται την

¹⁹³ Μαραντζίδης, 2001, ό.π. σελ. 141, 155

ύπαρξη περιπτώσεων φυλάκισης Ποντίων αλλά μέσω της απάντησής του σπεύδει να δικαιολογήσει το σοβιετικό κράτος γι αυτές τις πρακτικές αποδίδοντας τις ευθύνες στους καταδότες. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης ο πληροφορητής αναφέρεται σε περιπτώσεις Ελλήνων που κατέδιδαν είτε στο ναζιστικό κατοχικό στρατό είτε αργότερα στον κυβερνητικό στρατό αντιστασιακούς και αργότερα αριστερούς συμπολίτες τους. Είναι βέβαιο ότι στην ΕΣΣΔ του '37 – '39 θα υπήρχαν καταδότες, ωστόσο το ενδιαφέρον είναι ότι ο Φέντιας διαβάζει τη σοβιετική εμπειρία μέσα από εκείνη της Ελλάδας του '40 και με αυτόν τον τρόπο φαίνεται να απενοχοποιεί το σοβιετικό κράτος.

Η απογοήτευση του πληροφορητή από την ελλαδική πραγματικότητα, όταν τη συνάντησε από το '39 και μετά τον οδηγεί στο να καταλογίσει, κατά τη διάρκεια της συνέντευξης τουλάχιστον, την κατάδοση ως χαρακτηριστικό στοιχείο των Ελλήνων «εκεί» και «εδώ». Δεν είμαι πολύ σίγουρη ότι εκτός συνέντευξης θα επικαλούνταν την ίδια ερμηνεία. Πρέπει εδώ να σημειώσω ότι μου δόθηκε η αίσθηση, πως επρόκειτο για μια γρήγορη απάντηση στο ερώτημα, με την οποία θα επιτυγχάνονταν για ακόμα μια φορά ο ίδιος στόχος που ο Ηρακλής προσπάθησε να επιτύχει, η εξισορρόπηση της ίδιας αντίφασης. Ο Φέντιας δεν θέλει ή δεν μπορεί ούτε να αρνηθεί την ύπαρξη διώξεων και φυλακίσεων, ούτε και επιθυμεί να κατηγορηθεί η ΕΣΣΔ, ο παιδικός του παράδεισος, για αυτές. Τα παιδιά του και τα εγγόνια του με προειδοποίησαν πριν την πρώτη μας συνάντηση ότι δεν πρόκειται να υποστηρίξει ότι υπήρχε έστω και ένα μελανό σημείο στη ζωή του στην ΕΣΣΔ, πολύ περισσότερο να αναφέρει τον πραγματικό λόγο μετανάστευσης της οικογένειάς του στην Ελλάδα, κάτι που η σύζυγος του, όσο ήταν εν ζωή είχε αναφέρει.

Αν και ο Φέντιας δε δηλώνει αριστερός, μέσα από τα σχόλιά του για τον κυβερνητικό στρατό κατά τη διάρκεια του εμφυλίου φαίνεται να υπήρξε συμπαθών των αριστερών ιδεών. Η εκπλήρωση των στρατιωτικών του υποχρεώσεων συνέπεσε με το τέλος του εμφυλίου και εκεί ο πληροφορητής αναφέρει ότι υπηρέτησε στο σώμα των μαυροσκούφηδων και ορισμένες από τις αρνητικές του εμπειρίες προέρχονται από εκεί. Προσπάθησα πολύ να καταλάβω τη συμπεριφορά του Φέντια. Η επιλογή του στο σώμα των μαυροσκούφηδων προκαλεί εντύπωση, αν κανείς σκεφτεί ότι οι Πόντιοι που είχαν έρθει το '39, ασχέτως αν είχαν εκεί ελληνικά διαβατήρια, πολιτογραφήθηκαν ως Έλληνες μόλις στο τέλος του εμφυλίου και για αυτό δεν υπηρέτησαν και στον ελληνικό στρατό κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου. Αν δεν πρόκειται για επινόηση του πληροφορητή, ώστε να αποδείξει μια ελληνικότητα, η οποία όμως έχει πάψει να αμφισβητείται εδώ και πολλά χρόνια - να σημειώσω εδώ ότι τα πρώτα χρόνια της έλευσής τους οι πληροφορητές μας ως παιδιά εισέπρατταν από τους ντόπιους το χαρακτηρισμό «τα ρωσάκια» πληροφορία που αναφέρεται σε όλες τις συνεντεύξεις - τότε είναι πραγματικά ενδιαφέρον ότι ο συγκεκριμένος επελέγη στο σώμα, έχοντας μόλις πολιτογραφηθεί ως Έλληνας και μάλιστα προερχόμενος από την εχθρική ΕΣΣΔ, κατά την αντίληψη του ελληνικού κράτους του εμφυλίου.

Οι δικοί του, παρόντες κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, δεν φάνηκε να εκπλήσσονται από αυτή την πληροφορία. Όταν τον ρώτησα πως έγινε αυτό, ο ίδιος δεν απάντησε και προσπερνώντας

την ερώτηση προχώρησε σε άλλο θέμα. Είναι πολύ πιθανό να συμμετείχε όντως στο εν λόγω σώμα στα πλαίσια μιας συμπεριφοράς που εκείνη την περίοδο ήταν και τρόπος επιβίωσης όσων μεταναστών είχαν αριστερές πεποιθήσεις αλλά δεν ήθελαν να αναμειχθούν στη διένεξη, επιδιώκοντας να επιβιώσουν στο καινούργιο τους περιβάλλον. Το σημαντικό για τη μνημονική συγκρότηση του πληροφορητή είναι ότι περιγράφοντας τη ζωή του στα χρόνια της κατοχής και του εμφυλίου συγκινείται από τα δεινά του Δημοκρατικού Στρατού και καταγγέλλει ονομαστικά ως σφαγείς και καταδότες Θεσσαλούς συμμετέχοντες στα σώματα του κυβερνητικού στρατού.

Σε ότι αφορά τη μνήμη του για την ΕΣΣΔ επαναλαμβάνει συνεχώς ότι «όλα ήταν δωρεάν» και ότι «οι σοβιετικοί είχαν όρεξη για δουλειά και δεν τους ενδιέφεραν τα πλούτη, αφού όλα ήταν δωρεάν και όλοι ίσοι». Αναφορικά με τα επιτεύγματα των σοβιετικών φτάνει σε σημείο υπερβολής όταν περιγράφει το νοσοκομείο της περιοχής του: Είχαμε ένα νοσοκομείο απ' τον Ξηριά μέχρι τον μέχρι την Αγριά, (αναφέρεται σε μια έκταση περίπου 10 χιλιομέτρων) κρατικά ήτανε. Δεκαοχτώ πατώματα. Είχαν και μές το... στο αυτό είχαν το προαύλιο και το Λένιν. Ιλίτς Βλαντίμιρ Λένιν. Αυτά είχαν πολλά αγάλματα και τέτοια. Αλλά εκεί τώρα ε... πως έγινε λένε (εννοεί μετά την κατάρρευση)». Μαζί με το τέλος του υπαρκτού σοσιαλισμού για το Φέντια φαίνεται να γκρεμίζεται και ο παιδικός του παράδεισος.

Ο Φέντιας, όπως και ο Ηρακλής υποστηρίζει ότι έφυγαν από την ΕΣΣΔ γιατί ήθελαν να έρθουν στην Ελλάδα και ότι η μία οικογένεια παρέσυρε την άλλη. Στην περίπτωση του Φέντια φαίνεται η κύρια αιτία για την απόπειρα εύρεσης ερμηνευτικών πλαισίων που να μην παρουσιάζουν μια αρνητική εικόνα για την ΕΣΣΔ να είναι η εξιδανίκευση των παιδικών του χρόνων και δευτερευόντως οι πολιτικές του πεποιθήσεις.

Ο Δημήτρης και η Ποινή είναι δύο ιδιαίτεροι πληροφορητές για εμένα. Πρόκειται για τον πατέρα μου και την αδερφή του. Η εικόνα που έχω για την επιλεκτική διατήρηση της μνήμης τους και τους παράγοντες που επηρεάζουν τη μνημονική τους συγκρότηση εκτιμώ ότι είναι αρκετά οικεία, αφού στοιχεία του χαρακτήρα τους, γεγονότα και συναναστροφές που μπορεί να επηρέασαν την πρόσληψή τους και κυρίως η συχνότητα των αναφορών τους στη ζωή τους στην ΕΣΣΔ αλλά και η σιωπή τους γύρω από τις διώξεις όλα αυτά τα χρόνια, προέρχονται από το χρονικό διάστημα της ζωής μου από τότε που έχω αναμνήσεις μέχρι σήμερα. Στην περίπτωσή τους είμαι σε θέση να θυμάμαι, ως αποδέκτρια ιστοριών κατά την παιδική μου ηλικία, τα όσα εξιστορούσαν και σήμερα να μπορώ να πω με βεβαιότητα ότι οι διώξεις επί Στάλιν ήταν κάτι που οι ίδιοι δεν ήθελαν να θυμούνται και σίγουρα εγώ δεν ήθελαν να ξέρω, τουλάχιστον όχι από εκείνους.

Είμαι επίσης σε θέση να υποστηρίξω με απόλυτη βεβαιότητα ότι δεν επρόκειτο για κάτι τυχαίο. Το σπίτι της θείας μου, της Ποίνης, ήταν ο σταθμός της πρώτης φιλοξενίας για τους περισσότερους συγγενείς, οι οποίοι τη δεκαετία του '90 μετανάστευσαν στην Ελλάδα. Για ένα χρόνο περίπου η συναναστροφή μου μαζί τους ήταν τουλάχιστον μια φορά την εβδομάδα. Συνήθειες της καθημερινότητας, όπως το τσάι από το σαμοβάρ, συζητήσεις για την κατάσταση στον Καύκασο,

εξιστορήσεις παλαιών γεγονότων που αφορούσαν τη ζωή τους στην ΕΣΣΔ, δεν περιέλαβαν ποτέ ούτε μια νύξη για διώξεις και εκτοπίσεις. Και δεν ήταν η βία αυτών, που ήθελαν να μη φτάσει στα παιδικά ή εφηβικά μου αυτιά, γιατί ιστορίες βίας των Νεότουρκων, που τις είχαν ακούσει από τους παππούδες τους αλλά και η βία της κατοχής και του εμφυλίου που οι ίδιοι έζησαν, έφταναν σε εμένα. Η Ρωσία, όπως την αποκαλούσαν πάντα, περιγράφονταν σαν παράδεισος, ο ίδιος παράδεισος των παιδικών χρόνων των προηγούμενων πληροφορητών.

Η αιτία της μετανάστευσης της οικογένειας, όπως έφτανε σε εμένα πριν την επιλογή του θέματος και κυρίως πριν τη συνέντευξη, ήταν για ακόμα μια φορά η ίδια με τους προηγούμενους πληροφορητές: η επιθυμία τους να έρθουν στην Ελλάδα. Η απάντηση με κάλυπτε, μέχρι που στα είκοσι χρόνια μου περίπου και μετά από το γεγονός που περιγράφω στην εισαγωγή, τους ξαναρώτησα αναφέροντας αυτή τη φορά τα όσα είχα ακούσει και διαβάσει στο ενδιαμέσο. Τότε για πρώτη φορά ο αδερφός μου, τα ξαδέλφια μου, σημειωτέον τα τελευταία σε ηλικίες άνω των τριάντα χρόνων που είχαν προλάβει ζωντανούς και τους παππούδες και είχαν γίνει και από εκείνους αποδέκτες ιστοριών, όπως κι εγώ μάθαμε ότι ο Στάλιν είχε αρχίσει να θέτει περιορισμούς στην θρησκευτική έκφραση αλλά και σε άλλες πτυχές της καθημερινότητας και αυτό ήταν κάτι που δεν τους άρεσε, κυρίως στους γηραιότερους. Και από τους περιορισμούς, φτάσαμε στη συνέντευξη να κάνουν για πρώτη φορά λόγο για διώξεις, οι οποίες θα μπορούσαν να πλήξουν την οικογένεια.

Τότε είναι που ο Δημήτρης αναφέρει για πρώτη φορά ότι οι διώξεις που ξεκίνησαν επί Στάλιν ήταν η αιτία για την απόφαση του πατέρα του να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα. Πιο χαρακτηριστικό είναι όμως το απόσπασμα της Ποινής, η οποία σαν μεγαλύτερη διατήρησε ένα πολύ ενδιαφέρον περιστατικό στη μνήμη της, το οποίο ανέφερε για πρώτη φορά στη συνέντευξη: «Όταν ήρθε η ώρα, όταν ήρθε η ώρα... γιατί ψιθυρίζανε κι εκεί στον Καύκασο, ο πατέρας μου είχε έναν φίλο πάρα πολύ καλό, ήταν Καυκασιανός από κει, δεν ήταν ούτε Πόντιος ούτε Ρώσος. Λέει Χριστόφορε (ο πατέρας της) ακούγεται ότι θα σας βαλ θα βάλουν φυλακή τους Έλληνες, και άρχιζαν και τους βάζανε και στη Ρωσία, ο κομμουνισμός. Όταν ήταν ο Στάλιν άρχιζαν και τους βάζαν φυλακή τους Έλληνες. Και λέει Χριστόφορε δεν τα βλέπω τα πράγματα καλά, γιατί κάποιος Έλληνας λέει σκότωσε το Λακόμπα. Αυτά ξέρω. Ποιος ήταν αυτός ο Λακόμπας ούτε ξέρω.»

Αρχικά εκτίμησα ότι η πληροφορήτρια είχε μπερδέψει στη μνήμη της δύο διαφορετικές πληροφορίες τις οποίες συνένωσε σε ένα γεγονός. Ωστόσο όταν έψαξα ποιος ήταν ο Λακόμπα και κυρίως αν ήταν υπαρκτό πρόσωπο, ανακάλυψα ότι ο Νέστωρ Λακόμπα υπήρξε πρόεδρος της σοσιαλιστικής δημοκρατίας της Αμπχαζίας,¹⁹⁴ και ότι η δολοφονία του ήταν γεγονός. Μέχρι στιγμής έχει αναφερθεί αρκετές φορές ότι σε καίριες θέσεις της σοβιετικής διοίκησης υπήρχαν πρόσωπα, τα οποία λειτουργούσαν σαν ένα δίκτυο ενημέρωσης προειδοποίησης των πολιτών που πιθανολογούνταν ότι θα διωχθούν. Παρακάτω θα δούμε ότι ένα αντίστοιχο δίκτυο ενημέρωσης λειτούργησε και κατά τη διάρκεια των υποχρεωτικών μετεγκαταστάσεων της δεκαετίας του '40, και

¹⁹⁴ Βλέπε υποσημείωση 153 στη σελίδα 52 του παρόντος.

έτσι αρκετοί από τους πληροφορητές μας ήταν έτοιμοι να αναχωρήσουν, έχοντας πουλήσει μέρος της περιουσίας τους, έχοντας δωρίσει τα υπάρχοντά τους σε αλλοεθνείς γείτονες και κυρίως έχοντας προετοιμαστεί για τα όσα απαραίτητα ή σημαντικά γι αυτούς ήθελαν να πάρουν μαζί τους.

Το πρώτο λοιπόν ενδιαφέρον προς σχολιασμό στο απόσπασμα της Ποινής είναι ότι γνώριζε πολύ καλά, έχοντας ακούσει αυτή τη συζήτηση, τους λόγους για τους οποίους η οικογένειά της αποφάσισε να φύγει από τον παιδικό της παράδεισο. Δεν ήταν κάτι για το οποίο είχε υποψίες, ήταν σίγουρη, το είχε ακούσει και μέχρι και το 2007 το διατηρούσε στη μνήμη της. Πρόκειται γι αυτό που η Van Boeschoten ονομάζει «λανθάνουσα μνήμη» σε αντιδιαστολή με την ενεργή. Δηλαδή εκείνες τις αναμνήσεις που παρέμεναν αδρανείς, σκόπιμα ή όχι, και βγαίνουν στην επιφάνεια μέσα από την ίδια την αφηγηματική πράξη.¹⁹⁵

Το δεύτερο ενδιαφέρον είναι η φήμη που είχε κυκλοφορήσει για τη δολοφονία του Λακόμπα, ότι προκλήθηκε από Έλληνες. Ήταν ίσως ένας εύκολος τρόπος, ώστε να δικαιολογηθεί η άσκηση διώξεων στα ηγετικά στελέχη της ποντιακής κοινότητας αλλά και στον υπόλοιπο ποντιακό πληθυσμό. Πάντως η επίκληση αυτής της αιτίας για την πραγματοποίηση των διώξεων, δηλώνει μια στοχοποίηση σε επίπεδο εθνικής κοινότητας, επιβεβαιώνοντας για ακόμα μια φορά το περίπλοκο του φαινομένου, όπως έχει ήδη συζητηθεί πιο πάνω.

Η πολιτική συμπεριφορά των δύο πληροφορητών, όπως και των γονέων τους συμβαδίζει με αυτή των προηγούμενων πληροφορητών αυτής της ομάδας. Χωρίς ιδιαίτερες αναμειξίες των δύο στα πολιτικά τεκταινόμενα της Ελλάδας, ωστόσο με συμμετοχή των μεγαλύτερων αδελφών τους και των θείων τους πιο ενεργά στην αριστερά, και πιο συγκεκριμένα στο ΚΚΕ, υπήρξαν και είναι υποστηρικτές αριστερών ιδεών.

Στο σύνολό της αυτή η κοινότητα μνήμης εκτιμώ ότι επιλέγει τη σιωπή εμφανίζοντας μια προσποιητή αμνησία, άλλοτε προσπαθώντας να συγκεράσει τις αντιφάσεις και άλλοτε διαγράφοντας σε πρώτο επίπεδο τις αρνητικές μνήμες που συνέλεξε στο σύντομο διάστημα παρουσίας της στην ΕΣΣΔ. Ωστόσο ακόμα και για αυτούς που φαίνεται ότι διέγραψαν αρνητικές μνήμες, η συνέντευξη απέδειξε ότι τελικά είχαν αποσιωπήσει και δεν είχαν ξεχάσει, γιατί οι ίδιοι δεν μπορούσαν να ισορροπήσουν ανάμεσα σε δύο αντιφατικές βιωμένες εμπειρίες. Γιατί ίσως ήταν περισσότερο οδυνηρό να παραδεχτούν ότι ο παιδικός τους παράδεισος και η πολιτική τους συμπεριφορά, των ίδιων ή των αγαπημένων τους προσώπων στην Ελλάδα, με τα όσα δεινά τους επέφερε μέχρι και τη μεταπολίτευση, ερχόταν σε αντίφαση με τα όσα οι ίδιοι και οι συγγενείς τους που παρέμειναν «πίσω» βίωσαν.

Οι άνθρωποι αυτής της γενιάς από το χώρο της αριστεράς ήρθαν κυρίως σε επαφή με το ΚΚΕ, του οποίου ο επίσημος λόγος δεν άσκησε κριτική στο σοβιετικό εγχείρημα. Για την αντίληψη του ΚΚΕ η όποια έκφραση προβληματισμών, πολύ περισσότερο παραπόνων, στα πλαίσια του

---

¹⁹⁵ Van Boeschoten, Riki 1997, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900 - 1950)*, Αθήνα: Πλέθρον σελ. 219

ψυχροπολεμικού διπολισμού εντός του οποίου γαλουχήθηκαν ως ενήλικες οι πληροφορητές αυτής της ομάδας, αλλά και εντός των πλαισίων της συγκεντρωτικής δομής του κόμματος, εκλαμβάνονταν ως αντισοβιετισμός. Σήμερα δε εκλαμβάνεται ως στείρος αντικομμουνισμός, που ενισχύει τις πολιτικές του νεοφιλελευθερισμού αποτρέποντας τον κόσμο από τη συμμετοχή του στους κόλπους της αριστεράς, ζήτημα που αντιμετώπισε και η διεξαγωγή της παρούσας έρευνας και στο οποίο αναφέρομαι στην εισαγωγή της εργασίας. Η πολιτική τοποθέτηση των πληροφορητών που μετανάστευσαν στην Ελλάδα μέχρι το '39 είναι ο πιο σημαντικός παράγοντας που επιδρά στη μνημονική συγκρότηση αυτής της ομάδας, διαμορφώνοντας επιφανειακά ένα μνημονικό αφήγημα που και οι ίδιοι γνωρίζουν ότι είναι κάπως, ίσως και ολότελα, διαφορετικό από αυτό που εκφέρουν λεκτικά στις αφηγήσεις τους. Και είναι ακριβώς η ιστορική συγκυρία της μετανάστευσής τους στην Ελλάδα και τα όσα «εδώ» βίωσαν που επιτρέπουν τελικά την ανάδυση μιας διαφορετικής μνημονικής κοινότητας.

8. Η συγκρότηση του μνημονικού αφηγήματος γύρω από τις εκτοπίσεις του '40 . Από τραύμα της «εξορίας» στη δικαίωση του Στάλιν. Μια ακόμα αντιφατική συνύπαρξη;

Οι εκτοπίσεις του '40, όπως ήδη έχει ειπωθεί, εφαρμόστηκαν στο σύνολο των ποντιακών πληθυσμών των περιοχών που έπληξαν. Ο συλλογικός χαρακτήρας της εφαρμογής του μέτρου αποτελεί ίσως την πιο σημαντική διαφορά από τις διώξεις της προηγούμενης περιόδου, στο επίπεδο της βιωμένης εμπειρίας. Είναι ενδιαφέρον ότι αναφορικά με τους εκτοπισμούς αυτής της περιόδου δεν αναδύθηκαν διαφορετικές μνημονικές κοινότητες ανάμεσα σε όσους τους βίωσαν. Αντίθετα με τις διώξεις του '37 – '39, για τις οποίες ανάμεσα στα υποκείμενα που βίωσαν τα γεγονότα, διαμορφώθηκαν δύο κοινότητες μνήμης βασισμένες κατά κύριο λόγο στις επόμενες βιωματικές εμπειρίες των υποκειμένων. Η χωριστή μνημονική κοινότητα γύρω από αυτή την περίοδο διαμορφώνεται από τους κατοίκους της Τσάλκας, που δεν εκτοπίστηκαν και θα μελετήσουμε το μνημονικό τους λόγο στο επόμενο κεφάλαιο.

Τα ίδια υποκείμενα χρησιμοποιούν τον όρο εξορία, που χρησιμοποιείται από τους λιγότερο μορφωμένους πληροφορητές, και δευτερεύοντος τον όρο εκτοπισμός, που χρησιμοποιείται κυρίως από τους πιο μορφωμένους, για να περιγράψουν τις βίαιες μετακινήσεις αυτής της περιόδου. Ο όρος εξορία δε συναντήθηκε στις περιγραφές των υποκειμένων ούτε για τους εκτοπισμούς της συλλεκτικοποίησης, ούτε για τις διώξεις του '37 – '39. Εντός των όποιων πλαισίων γλωσσικής ιδιαιτερότητας και οι δύο όροι είναι αρκετά αρνητικά φορτισμένοι. Απεικονίζουν τη ζωή που τίθεται εκτός των ορίων της κανονικότητας που μέχρι τότε βίωναν και την περιθωριοποίησή αυτής της ζωής από την κανονικότητα των προνομίων των ηγεμονικών πληθυσμών του σοβιετικού κοινωνικού σώματος. Επιπλέον παραπέμπουν στην άσκηση μιας τιμωρητικής συμπεριφοράς μιας εξουσίας. Εξάλλου οι πληροφορητές αποδίδουν τον εκτοπισμό τους στην εθνικότητά τους και τον

αντιλαμβάνονται στα πλαίσια μιας άδικης τιμωρίας, αφού δεν είχαν διατηρήσει μια εθχρική στάση απέναντι στην ΕΣΣΔ και πολύ περισσότερο δεν είχαν υιοθετήσει μια θέση υποστήριξης του ναζιστικού στρατού. Ο βίαιος τρόπος ανακοίνωσης της επιβολής της μετεγκατάστασης, με ένοπλους στρατιώτες τις πρώτες πρωινές ώρες, ο τρόπος μετακίνησης, τραίνα μεταφοράς εμπορευμάτων με μεγάλο αριθμό οικογενειών να στριμώχνονται στα βαγόνια, οι θάνατοι των πιο ευαίσθητων σε κακουχίες ατόμων κατά τη διάρκεια των ταξιδιών, η μη ενημέρωση του πληθυσμού και σε ότι αφορά τον τόπο προορισμού και σε ότι αφορά τις δυσκολίες που θα αντιμετωπίσει, για παράδειγμα ακατάλληλο προς πόση νερό σε αρκετές περιοχές του Καζακστάν που επέφερε αρρώστιες και θανάτους, καθώς και ο περιορισμός της ελευθερίας μετακίνησης από τους τόπους εγκατάστασης και οι συχνές υποχρεωτικές δηλώσεις παρουσίας των εκτοπισμένων ότι βρίσκονται εντός των επιτρεπόμενων ορίων, είναι μερικά από τα στοιχεία που ανταποκρίνονται στους όρους εξορία και εκτοπισμός.

Υπήρξαν αρκετές οι φορές που οι πληροφορητές ξεκινούσαν την αφήγησή τους από την ημέρα του εκτοπισμού τους, περιγράφοντας εκείνη την ημέρα, το ταξίδι καθώς και τον πρώτο καιρό διαμονής τους στους τόπους εγκατάστασης συγκινησιακά φορτισμένοι, με ξεσπάσματα κλάματος, διαστήματα μεγάλων σιωπών και συνοδεία αναστεναγμών, δίνοντας την αίσθηση ότι θεωρούν εκείνη την περίοδο ως τον πιο σημαντικό και συνάμα τραυματικό σταθμό της ζωής τους στην ΕΣΣΔ. Ωστόσο οι τραυματικές μνήμες και οι κατηγορίες των πληροφορητών απέναντι στη σκληρότητα του Στάλιν συνοδεύονταν από μια εκτίμηση στο πρόσωπό του, βασισμένη σε αυτή την ίδια τη σκληρότητα, η οποία κατά τη γνώμη τους επέτρεψε τη γρήγορη ανοικοδόμηση της ΕΣΣΔ μετά τον πόλεμο και την ανάπτυξη των τόπων που εγκαταστάθηκαν. Έκπληξη προκαλεί και ο τρόπος με τον οποίο οι πληροφορητές δικαιολογούν τον εκτοπισμό τους το 1941 με το επιχείρημα ότι τους προστάτευσε από τη βαρβαρότητα της ναζικής κατοχής στις περιοχές που καταλήφθηκαν από το γερμανικό στρατό. Αυτή η εκτίμηση φαίνεται να προέρχεται από την εικόνα που τους είχε δημιουργήσει η σοβιετική αντιφασιστική προπαγάνδα αλλά και τα όσα έμαθαν από αυτούς που δεν μετακινήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, έχοντας σοβιετικά διαβατήρια, και είτε συναντήθηκαν το '49 πια στους τόπους μετεγκατάστασης είτε συναντήθηκαν μετά το θάνατο του Στάλιν όταν επέστρεψαν στον Καύκασο.

Η εμπιστοσύνη που έδειξαν οι εκτοπισμένοι στη σοβιετική αντιφασιστική προπαγάνδα, και αναφέρομαι σε όσους δεν συναντήθηκαν με ανθρώπους που είχαν βιώσει τη ναζιστική κατοχή, προκαλεί ενδιαφέροντα ερωτήματα γύρω από μια ακόμα φαινομενική τουλάχιστον αντίφαση: Οι ίδιοι έχουν υποστεί μια βίαιη μετεγκατάσταση και από τις διώξεις του '37 ακόμα γνωρίζουν πολύ καλά ότι το ΚΚΣΕ ελέγχει τις ειδήσεις που δημοσιεύονται στον έντυπο τύπο, το ραδιόφωνο και τις συγκεντρώσεις, προβάλλοντας αναλύσεις που κατά καιρούς δε συμβαδίζουν με την πραγματικότητα. Το ελληνικό κράτος είχε τοποθετηθεί σε εχθρικό για την ΕΣΣΔ στρατόπεδο στο δημόσιο λόγο, ως «καπιταλιστική χώρα που δεν έχει αποτινάξει το ζυγό της εκμετάλλευσης».

Ωστόσο αυτό δε φαίνεται να είχε γίνει μια αποδεκτή εικόνα για τους Πόντιους, που συνεχίζουν να θεωρούν την Ελλάδα ένα μυθικό παράδεισο. Οι εκτοπισμένοι Πόντιοι αναφέρουν στις συνεντεύξεις ότι όταν συναντήθηκαν με τους πολιτικούς πρόσφυγες του Δημοκρατικού Στρατού αν και ανέπτυξαν καλές σχέσεις μαζί τους δεν τους πίστεψαν ότι στην Ελλάδα η διαβίωση ήταν μια δύσκολη υπόθεση και ότι η Ελλάδα δεν ήταν ο παράδεισος που ονειρεύονταν στα πλαίσια μιας διασπορικής φαντασιακής κατασκευής. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι διατηρούσαν επιφυλάξεις για τα όσα άκουγαν από τα στόματα της σοβιετικής ηγεσίας. Πως λοιπόν εμπιστεύονται απόλυτα τα όσα άκουγαν για το φασισμό δια στόματος των φορέων του ίδιου ηγεμονικού λόγου, την ίδια περίοδο που υφίστανται και τους εκτοπισμούς;

Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι στο ερώτημα τι γνωρίζετε για το ναζιστικό στρατό οι πληροφορητές απαντούν ότι είχαν αναπτύξει αισθήματα μίσους και ότι θυμούνταν τις σκληρές βίαιες που αποδίδονταν στο γερμανικό στρατό, οι οποίες προβάλλονταν στο σοβιετικό κινηματογράφο μυθοπλασίας. Η ταύτισή τους μέχρι σήμερα με την ΕΣΣΔ σε αυτό τον πόλεμο είναι τόσο μεγάλη που θεωρούν ανεπίτρεπτο για τους Έλληνες να μη γνωρίζουν την ημερομηνία νίκης του σοβιετικού στρατού επί του ναζιστικού, υπόθεση που οι ίδιοι αναφέρουν ότι αφορά όλο τον κόσμο και όχι μόνο τους τότε σοβιετικούς.

Ίσως εδώ απαντάει η παρατήρηση της Irina Sherbakova, αναφορικά με τους φυλακισμένους των Gulag, ότι οι τελευταίοι είναι μέτοχοι της ίδιας ιδεολογικής πλατφόρμας με τους διώκτες τους και αυτή τους η ιδεολογική ταύτιση με το καθεστώς που τους φυλακίζει αποτελεί το ιδιαίτερο γνώρισμα των σοβιετικών στρατοπέδων συγκέντρωσης.¹⁹⁶ Αρκετοί από τους εκτοπισμένους Πόντιους του '40 πράγματι παραμένουν θιασώτες της κομμουνιστικής ιδεολογίας και συνεχίζουν να εμπιστεύονται τον επίσημο σοβιετικό λόγο σε ορισμένα ζητήματα. Από την άλλη οι μαρτυρίες όσων έζησαν τη ναζιστική κατοχή και μετέφεραν την εμπειρία τους όταν συναντήθηκαν με τους εκτοπισμένους, άμβλυναν ίσως και εξάλειψαν τις όποιες επιφυλάξεις των εκτοπισμένων αναφορικά με την εγκυρότητα της σοβιετικής προπαγάνδας ενάντια στο ναζισμό.¹⁹⁷ Επιπλέον είναι σημαντικό ότι η πλειοψηφία των υποκειμένων αυτής της ομάδας φαίνεται να ήταν πρόθυμη εξ' αρχής να υπερασπιστεί την ΕΣΣΔ σε μια πιθανολογούμενη εισβολή του άξονα.¹⁹⁸

Σε αυτό το σημείο ήρθε η ώρα να δούμε πως θυμούνται οι πληροφορητές μας την περίοδο του εκτοπισμού τους από τον Καύκασο. Η Ανάστα ξεκίνησε την αφήγησή της από τη στιγμή της εκτόπισης «Έμνε εννέα χρονέσα και έστειλαν εμάς έναν σο Καζακστάν... ο Στάλινς έστειλε μας ε σι

¹⁹⁶ Sherbakova, 1992, ό.π. σελ. 109

¹⁹⁷ Ενδεικτικά θα αναφέρω τη χαρακτηριστική φράση του πληροφορητή Συμεωνίδη Αλέξη, του οποίου οι γονείς αναφέρει ότι πέθαναν από την πείνα κατά τη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής στο Κουμπάν: «Εμείς έμνες αιχμάλωτοι σο Γερμανόν (= Εμείς ήμασταν αιχμάλωτοι στο Γερμανόν)».

¹⁹⁸ Στις συνεντεύξεις οι πληροφορητές ισχυρίζονται ότι άλλες πληθυσμιακές ομάδες, όπως οι Τατάροι της Κριμαίας, συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις του ναζιστικού στρατού. Ωστόσο αυτή η πληροφορία δεν μπορεί να στηριχθεί ούτε να απορριφθεί από την έρευνα της παρούσας εργασίας. Παραμένει ένα ανοιχτό ζήτημα λοιπόν το κατά πόσο αυτή η φιλολογία μπορεί να εντάσσεται στα πλαίσια της αναπαραγωγής στερεοτύπων και το κατά πόσο ο ισχυρισμός αυτός χρησιμοποιείται για να τονισθούν από τα υποκείμενα τα αισθήματα αδικίας και προδοσίας αναφορικά με τους εκτοπισμούς που βίωσαν.

Καζακστάν, γιατί εμείς έμνες Ρωμαίοι [...] να σκόνουμε το Καζακστάν. [...] Και είπανε θα... θα πάτε στην Ελλάδα. Και λέγανε: (οι εκτοπισμένοι) Η Ελλάδα αοίκα τραίνα; Κόμπωσαν εμάς εκόμπωσαν εμάς. Έτα ο μήνας έτονε Ιγιούλιος».¹⁹⁹

Η Ανάστα όταν ξεκίνησε να μιλάει ήταν τρομερά φορτισμένη. Κατά τη διάρκεια της αφήγησής της σταματούσε και κλαίγοντας έλεγε πολύ συχνά «εγώ πάντα εκλαίγω. Καμίαν κι ανασπάλω (= Ποτέ δεν ξεχνάω)» Η Ανάστα προέρχεται από μονογονεϊκή οικογένεια. Ο πατέρας της είχε πεθάνει και με τη μητέρα της και τις αδελφές της ζούσαν σε αγροτικό περιβάλλον. Τα παιδικά της χρόνια ήταν αρκετά δύσκολα και φτωχικά συμπίπτοντας με τα χρόνια του πολέμου. Οι εικόνες εξαθλιωμένων και τραυματισμένων στρατιωτών του Κόκκινου Στρατού, που περνούσαν από το χωριό τους σημάδεψαν τα πρώτα της παιδικά χρόνια στον Καύκασο και η περιγραφή αυτών των εικόνων στην αφήγησή της είναι αρκετά γλαφυρή. Έχοντας σήμερα βιώσει τη διαδικασία μιας ακόμα μετακίνησης, με την μετανάστευση της οικογένειάς της στην Ελλάδα τη δεκαετία του '90, κι έχοντας βιώσει και την απογοήτευση που τη συνόδευσε, αφού εδώ αντιμετωπίστηκε από συμπολίτες και κράτος με ρατσισμό, περιθωριοποίηση και καμία κρατική υποστήριξη, η εμπειρία του εκτοπισμού της το '49 μοιάζει να λαμβάνει στο μνημονικό της αφήγημα μια ακόμα πιο τραυματική θέση από αυτή που θα κατείχε αν σήμερα η ζωή της στην Ελλάδα ήταν καλύτερη. Μοιάζει η αγωνία του σήμερα και ο πόνος της απογοήτευσης της χώρας που θεωρούσε πατρίδα της να μεγεθύνει τον πόνο της ανάμνησης της εμπειρίας του εκτοπισμού της τότε.

Η απουσία του πατέρα της, ο πόλεμος, ο εκτοπισμός και οι πρώτες δυσκολίες της νέας της ζωής στο Καζακστάν περιγράφονται σαν συνέχεια μιας πορείας ζωής που κάνοντας μικρά διαλείμματα ευχάριστων περιόδων καταλήγουν σε μία μετανάστευση και τις νέες δυσκολίες που αυτή επιφέρει. Η ζωή της πληροφορήτριας ήταν γεμάτη με εμπόδια που κάθε φορά καλούνταν να ξεπεράσει και αυτό την έκανε να βλέπει με ακόμη πιο δραματικό τρόπο το παρελθόν της. Η Ανάστα ήθελε να μιλάει συνέχεια για την εμπειρία του εκτοπισμού, χωρίς ωστόσο να λείπει κάτι καινούριο. Κάθε φορά επαναλάμβανε τις ίδιες εκφράσεις δείχνοντας μέσα από αυτή την επανάληψη το πόσο σημαντικός υπήρξε αυτός ο σταθμός της ζωής της σε σύγκριση με τις υπόλοιπες τραυματικές της εμπειρίες. Οι πιο ενθουσιώδεις στιγμές αφήγησης ήταν εκείνες των περιόδων που είχε καταφέρει να ορθοποδήσει και ήταν πολύ περήφανη γι αυτές, όμως την περίοδο διεξαγωγής της συνέντευξης η πληροφορήτρια δεν είχε καταφέρει στα εξήντα της περίπου χρόνια να σταθεί στα πόδια της μετά την τελευταία της περιπέτεια της μετανάστευσης και αυτό έκανε την αφήγησή της να είναι ιδιαίτερα φορτισμένη.

Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, στην οποία ήταν παρούσα και η κόρη της πληροφορήτριας, προέκυψε κάτι απρόοπτο από το οικογενειακό περιβάλλον της ίδιας, και τότε η

---

¹⁹⁹ (= Έμουν εννέα χρονών και μας έστειλαν στο Καζακστάν... ο Στάλιν μας έστειλε ε στο Καζακστάν, γιατί εμείς ήμασταν Ρωμαίοι [...] να χτίσουμε το Καζακστάν. [...] Και είπανε θα... θα πάτε στην Ελλάδα. Και λέγανε: Η Ελλάδα έχει τέτοια τραίνα; (εννοεί εμπορικά). Μας κορόιδεψαν μας κορόιδεψαν. Αυτός ο μήνας ήτανε Ιούλιος)

κόρη της αναρωτήθηκε μήπως θα ήταν προτιμότερο να διακόψουμε τη συνέντευξη και να συνεχίσουμε κάποια άλλη μέρα. Η Ανάστα αντέδρασε έντονα λέγοντας «Όχι, όχι δεν θέλω μετά εγώ θέλω όλα να λέγω, να λέγω να βγαλ' ατά από μέσα μου. Εγώ πόσα εννέα χρονέσα ήμνε και μέχρι ατώρα πόσα εξήντα χρόνια δέβανε (πέρασαν). Εγώ ποτέ δεν ανασπάλω (= εγώ ποτέ δεν ξεχνώ)». Αφού διευθετήθηκε το ζήτημα και επιστρέψαμε στη συνέντευξη η Ανάστα ήταν έτοιμη να συνεχίσει την αφήγηση: «Ατώρα θα λέγω αρωτάς με; Ατό γράφει; (=Τώρα να πω, θα με ρωτήσεις; Αυτό γράφει (δείχνοντας το μαγνητόφωνο))». Η διαδικασία της συνέντευξης είχε για την πληροφορήτρια μια διπλή λειτουργία. Αφενός λειτουργούσε θεραπευτικά γι αυτή, διαδικασία που συνέβαινε ασυναίσθητα αλλά ήταν εμφανής καθ' όλη τη διάρκεια της συνέντευξης και αφετέρου ήταν συνειδητά στοχευμένη στο να αποδείξει το δίκαιο των αιτημάτων της για μια κρατική βοήθεια, πιστεύοντας ότι θα μπορούσα να τη βοηθήσω. Η πιο δύσκολη στιγμή όλων των συνεντεύξεων για εμένα ήταν όταν με την επίδειξη του εγγράφου, που απεικονίζεται στην εικόνα 9 στη σελίδα 135 του παρόντος, το οποίο πιστοποιεί ότι ήταν ανάμεσα στους εκτοπισμένους του '49, μου είπε: «Δίνω σε από μήπως βοηθάς με».

Η χρήση του όρου «τραύμα» από ψυχολόγους και ψυχαναλυτές προσδιορίζει ένα γεγονός το οποίο αν και έλαβε χώρα στον εξωτερικό κόσμο, εξετάζεται μαζί με τον τρόπο που αυτό βιώνεται υποκειμενικά, η εσωτερική και εξωτερική πραγματικότητα εξετάζονται μαζί και ταυτόχρονα.²⁰⁰ Συγκεκριμένα για τους πληροφορητές μας, η απώλεια του τόπου διαβίωσης στον Καύκασο ως εστίας βιώνεται ως απώλεια όλων των οικείων πραγμάτων της ζωής. Η βίαιη απώλεια αυτής της εστίας είναι που κάνει τα υποκείμενα να χρησιμοποιούν τον όρο εξορία. Το νέο περιβάλλον μπορεί να φαίνεται τόσο «ξένο» που να επιφέρει ακόμα και την απώλεια της αίσθησης του εαυτού.

Η Ανάστα, όπως και άλλοι πληροφορητές, έρχεται αντιμέτωπη με ένα εντελώς ανοίκειο περιβάλλον σε ότι αφορά τη γεωμορφολογία του, τους ανθρώπους που το κατοικούν και τις συνήθειές τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πληροφορήτρια αναφέρεται στα εξωτερικά χαρακτηριστικά του προσώπου των Καζάχων «Και εμείς επέναμεν (= πηγαίναμε) με το τραίνον πολλά επέναμε και μετά έρθαμες είδαμε τοι Καζάκς (είδαμε τους Καζάχους) εγώ ποτέ δεν είδα ατούτους (= εγώ ποτέ δεν είχα δει τέτοιους ανθρώπους). Ε... τα ομάτια τουν αρ αέτς (= τα μάτια τους ήταν έτσι (και δείχνει σχιστά)).» Ο Βαλέρικ, η Τσόφα και άλλοι πληροφορητές αναφέρονται στην αρχιτεκτονική των σπιτιών των ντόπιων κατοίκων που συνάντησαν στους τόπους μετεγκατάστασης δείχνοντας την έκπληξή τους για την διαφορετικότητα της κατασκευής των σπιτιών συγκριτικά με τη δική τους οικεία εικόνα.

Η ψυχολογική πραγματικότητα εντοπισμού της εστίας σε ένα συγκεκριμένο τόπο και με συγκεκριμένους ανθρώπους, όταν χαθεί, μπορεί να γίνει αισθητή σαν κένωση τμημάτων του εαυτού

---

²⁰⁰ Benezet, G 1999 Trauma Signals in Life Stories. Rogers, K, Leydesdorff, S & Dawson, G (eds) Trauma and Life Stories, International Perspectives. London & New York: Routledge, σελ. 29

και να δημιουργήσει ρωγμές στην συνοχή της ταυτότητας του ατόμου.²⁰¹ Το τραύμα του εκτοπισμού συνδέεται άμεσα με τη βίαιη απώλεια της εστίας και η κοινά βιωμένη εμπειρία αυτού του βίαιου αποχωρισμού δημιουργεί την ιδανική συνθήκη για τη διαμόρφωση μιας ταυτότητας στη βάση της εμπειρίας εκτοπισμού, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Επιπλέον η εμπειρία της βίαιης απώλειας της εστίας έχει εγγραφεί στη συλλογική και οικογενειακή μνήμη των υποκειμένων παραπάνω από μία φορά (διωγμοί από τον τουρκικό Πόντο, σταλινικές εκτοπίσεις, μετανάστευση στην Ελλάδα πολλές φορές λόγω εθνικών διαμαχών μετά την κατάρρευση), κάτι που κάνει το τραύμα να γίνεται αντιληπτό ως διπλό ή τριπλό.

Με αφετηρία τα κοινά δραματικά βιώματα, συντελείται ο μετασχηματισμός της προσωπικής μνήμης σε συλλογική. Εξάλλου «τα ψυχικά τραύματα αδυνατούν να υπάρξουν έξω από μία συμβολική εγγραφή».²⁰² Το συγκινησιακό φορτίο της ανάμνησης κοινά βιωμένων βίαιων γεγονότων διαπερνά την ταυτότητα των ατόμων που ενεπλάκησαν στα γεγονότα αυτά, λειτουργώντας σαν μια κλωστή που διατηρεί τις παράλληλες προσωπικές ιστορίες δεμένες γύρω από τον ίδιο άξονα.. Είναι χαρακτηριστικό πως μερίδα των εκτοπισμένων στο Καζακστάν Ποντίων που μετανάστευσαν στην Ελλάδα του '90 διαχωρίζουν τους εαυτούς τους από όσους δε βίωσαν τον εκτοπισμό ακόμα και στη βάση της εθνικής ταυτότητας με κριτήριο την εμπειρία του εκτοπισμού: «Εσείς από τη Γεωργία δεν είστε γνήσιοι Έλληνες γιατί δεν σας εξόρισε ο Στάλιν».²⁰³ Έτσι η ατομική και συλλογική ταυτότητα συνεχίζει να τροφοδοτείται από τις αναμνήσεις τροφοδοτώντας με τη σειρά της το παρόν.

Η διήγηση του βιωμένου πόνου πολλές φορές προκαλείται από την ανάγκη «κοινωνικοποίησης» του τραύματος και χαρακτηρίζεται από τη συχνή επανάληψη αναπαραστάσεων σχετικά με την απώλεια.²⁰⁴ Η αντίδραση της Ανάστας στην πιθανότητα διακοπής της συνέντευξης είναι ενδεικτική ως προς την ανάγκη εξωτερίκευσης. Αφενός η εξωτερίκευση του πόνου επιτρέπει την έστω και πρόσκαιρη εκτόνωση του, αφετέρου προσφέρει την ευκαιρία διατύπωσης αιτημάτων.²⁰⁵ Το αίτημα της Ανάστας είναι η οικονομική στήριξη από το κράτος και η κοινωνική περίθαλψη. Προς το τέλος της συνέντευξης το κίνητρο για την εξωτερίκευση του πόνου έλαβε τα χαρακτηριστικά της απόδειξης μιας άδικης θυματοποίησης της πληροφορήτριας για την οποία αιτείται την έμπρακτη αναγνώριση μιας δικαίωσης, μέσω κοινωνικών παροχών από το κράτος. Εκείνη την ώρα στα μάτια της πληροφορήτριας έπαυσα να είμαι η Πόντια κόρη ενός ανθρώπου που γεννήθηκε στα μέρη της και μοιραζόμασταν ένα κομμάτι κοινής εθνοτικής ιστορίας, γινόμενη αντιληπτή ως μέλος της ελλαδικής πραγματικότητας και για αυτό ως διαμεσολαβήτρια ανάμεσα στην ίδια και το ελληνικό κράτος.²⁰⁶

---

²⁰¹ Alcock, M 2003 Refugee Trauma- The Assault on Meaning, *Psychodynamic Practice* 9.3, σελ. 291-300

²⁰² Αμπατζόγλου, ό.π. Σελ. 77

²⁰³ Βουτυρά, 2006α, ό.π. σελ. 283

²⁰⁴ Feuchtwang, S June 2002 Grievous Loss, *LSE Magazine*, σ. 10

²⁰⁵ Αμπατζόγλου, ό.π. σελ. 80 – 81

²⁰⁶ Το αίτημα της πληροφορήτριας διατυπώνεται με τη συνοδεία ενός εγγράφου που πιστοποιεί ότι η ίδια έχει εκτοπιστεί. Παράρτημα 4, εικόνα 9, σελ. 135. Βλέπε και στη σελίδα 83 του παρόντος.

Ο Κωνσταντίνος Σεμπελίδης εκτοπίστηκε το 1949. Θυμάται πως ήταν 14 Ιουνίου στις 2.00 η ώρα το ξημέρωμα. Επτά άτομα κύκλωσαν το σπίτι τους και πέντε εξ' αυτών μπήκαν μέσα και τους είπαν ότι έχουν δύο ώρες να μαζέψουν τα πράγματά τους και ότι θα τους πάνε στο Καζακστάν. Μια από τις πρώτες τους ενέργειες ήταν να δώσουν δύο κότες στους Αρμένιους γείτονες τους, ώστε να τις μαγειρέψουν, μέχρι να ετοιμαστούν για να τις πάρουν μαζί τους. Το σπίτι τους σφραγίστηκε κατά την αναχώρησή τους. Μεταφέρθηκαν με αραμπά και από ένα σημείο και μετά με μηχανές στο Άντλερ και από εκεί τοποθετήθηκαν σε βαγόνια, περίπου 20 οικογένειες στο κάθε βαγόνι. Στο σταθμό ανάμεσα σε όσους θα εκτοπιζόνταν υπήρχαν και κάποιοι Αρμένιοι τους οποίους χώρισαν και τους έστειλαν στη Σιβηρία. Το τραίνο έκανε στάσεις σε ακατοίκητα σημεία και όχι σε σταθμούς, κάτι που αναφέρουν και άλλοι πληροφορητές ερμηνεύοντάς το ως προσπάθεια κάλυψης των κακών συνθηκών μετακίνησης αλλά και της ίδιας της εφαρμογής του μέτρου των εκτοπισμών από την κοινή θέα.

Στην ερώτηση του ερευνητή αν τους είπαν γιατί τους εκτόπιζαν ο ίδιος απαντά: «Το πρεκάι (= η διαταγή) ήταν τη Στάλιν. Ελέγανε ολίγα έθνη ποίος είναι (= όποιοι ανήκουν σε ολιγομελείς εθνότητες) και έχνε άλλα διαβατήρια, αυτοί είναι τέτοιοι άνθρωποι, σ' αυτούς εμείς φοβούμες μη χτίζνε των Γερμανών το δρόμον (= εμείς φοβόμαστε μήπως ανοίξουν το δρόμο στους Γερμανούς). Γι αυτό η γυναίκα μου [...] σα σα '45 έτον πόλεμος ατώρα ήσυχος καιρός γιατί θέλνε εμάς αξορίζουνε. (=Ρώτησε η γυναίκα του: το '45 υπήρχε πόλεμος γιατί θέλουν να μας εξορίσουν τώρα σε καιρό ειρήνης) Αυτός είπεν (εννοεί ένας από τους στρατιώτες) εγώ σας λέγω δύο ώρας εβγάτε έξω (= εγώ σας λέω έχετε δύο ώρες να βγείτε έξω)».

Η διαδικασία της ανακοίνωσης του εκτοπισμού είναι το ίδιο βίαιη με αυτή που μας περιέγραψε και ο Μήτιας. Η απορία της συζύγου του πληροφορητή αντικατοπτρίζει το ερώτημα που πλανιόνταν σε πολλούς από τους εκτοπισμένους, κάνοντας το μέτρο στα μάτια τους να φαντάζει ακόμα πιο άδικο, αφού δεν μπορούσαν να σκεφτούν καμία αιτιολόγηση αυτού έστω και αν ήταν μεροληπτική ή συκοφαντική προς το μέρος τους. Είναι επίσης σημαντικό να σημειωθεί ότι σε όλες τις περιπτώσεις των συνεντεύξεων αυτής της εργασίας οι πληροφορητές αναφέρουν ότι δεν ενημερώνονταν για την αιτία του εκτοπισμού τους, κάτι που αναφέρεται και στη βιβλιογραφία. Όταν έφτασαν στην Τζαμπούλ, τον τόπο εγκατάστασής τους, τους έβαλαν να υπογράψουν ότι αν επέστρεφαν στον Καύκασο χωρίς άδεια θα φυλακίζονταν για εικοσιδύο χρόνια. Σύμφωνα με τον πληροφορητή οι εκτοπισμένοι υπόγραψαν και στη συνέχεια τους οδήγησαν στα κολχόζ της περιοχής. Ανάμεσα στους εκτοπισμένους στη Τζαμπούλ ο πληροφορητής αναφέρει Ρώσους, Κιρκάσιους, Τσετσένους, Τούρκους Ινγκούσιους και Γερμανούς.

Η Τσόφα εκτοπίζεται από τη νότια Ρωσία το 1942. Ο τόπος εγκατάστασής τους δεν ήταν προαποφασισμένος. Πέρασαν από Καζακστάν και Ουζμπεκιστάν, όπου δεν τους δέχτηκαν γιατί δεν είχαν χώρο να τους εγκαταστήσουν και κατέληξαν στη Σιβηρία. Το ταξίδι τους λόγω του ότι έκαναν και ενδιάμεσους σταθμούς στην κεντρική Ασία μέχρι να φτάσουν στον τελικό τόπο εγκατάστασης

διήρκεσε πολύ και τα αποθέματα τροφών που είχαν πάρει μαζί τους εξαντλήθηκαν. Αναγκάστηκαν σύμφωνα με την πληροφορήτρια να τρώνε το φαγητό που τους έδιναν, το οποίο όμως αναφέρει ότι ήταν πολύ κακής ποιότητας. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού η Τσόφα αναφέρει ότι οι νέοι όταν έβρισκαν ευκαιρία διασκεδάζαν στήνοντας χορούς και τραγουδώντας, κάτι που εκνεύριζε τους μεγαλύτερους που απορούσαν με την όρεξή τους για γλέντια, ενώ τους εκτόπιζαν.

Η πρώτη τους εντύπωση όταν έφτασαν στο χωριό Τσιριόμουχα της Σιβηρίας, το φθινόπωρο του '42, τους γέννησε αισθήματα τρόμου για τη ζωή που τους περίμενε εκεί, μιας και επρόκειτο για ένα πολύ διαφορετικό φυσικό περιβάλλον από αυτό του Καυκάσου. Αντίκρισαν ένα μεγάλο δάσος με πολύ ψηλά δέντρα, ενώ δεν ήταν προετοιμασμένοι να αντιμετωπίσουν τις πολύ χαμηλές θερμοκρασίες. Τους χώρισαν σε διάφορα χωριά και τους έδωσαν ορισμένα κτίσματα που απαρτίζονταν από χαμηλοτάβανα και στενόχωρα δωμάτια, όπου οι οικογένειες τοποθετήθηκαν ανά δύο. Στη Σιβηρία συνάντησαν εκτοπισμένους Λιθουανούς, Ρώσους, Γερμανούς, Φινλανδούς και Πολωνούς. Σε ορισμένα χωριά που είχαν κατοικηθεί ήδη από πληθυσμούς που είχαν εκτοπιστεί παλαιότερα υπήρχαν μαγαζιά που πουλούσαν μόνο ψωμί το οποίο προμηθεύονταν με κουπόνια και δεν μπορούσαν να αγοράσουν στην ποσότητα που ήθελαν. Το πρώτο διάστημα με τους ήδη εγκατεστημένους πληθυσμούς έκαναν ανταλλαγές αντικειμένων και ρούχων που είχαν πάρει μαζί τους για να λάβουν τρόφιμα και κυρίως πατάτες. Την άνοιξη του '42 τους έδωσαν οικόπεδα για να καλλιεργήσουν πατάτες και λαχανικά που άντεχαν στις χαμηλές θερμοκρασίες της Σιβηρίας. Επιπλέον για τις διατροφικές τους ανάγκες μάζευαν από το δάσος μανιτάρια και τσουκνίδες. Η μετακίνησή τους ήταν περιορισμένη και μόνο με άδεια μπορούσαν να επισκεφτούν τα μεγαλύτερα χωριά της ευρύτερης περιοχής για να αγοράσουν ρούχα ή να επισκεφτούν γιατρό. Τα παπούτσια τους άρχισαν να τα κατασκευάζουν σύμφωνα με τις μεθόδους των ντόπιων από κλαδιά δέντρων. Η εργασία τους ήταν να κόβουν και να μεταφέρουν δέντρα από το δάσος. Η μεταφορά της ξυλείας γινόταν με τη βοήθεια ενός ποταμού. Οι εκτοπισμένοι από την άνοιξη μέχρι και τις αρχές του φθινοπώρου πετούσαν τα ξύλα μέσα στον ποταμό κι εκείνα ακολουθώντας της ροή του μεταφέρονταν υπό τη συνοδεία τους στο μέρος της τελικής συγκέντρωσης, ενώ όταν ο ποταμός πάγωνε τα κουβαλούσαν στην πλάτη. Η αμοιβή τους ήταν καλή σύμφωνα με την πληροφορήτρια. Πληρώνονταν μια φορά το μήνα αλλά δεν μπορούσαν να αγοράσουν κάτι με αυτά τα λεφτά, αφού δεν υπήρχαν μαγαζιά. Στο χωριό που εγκαταστάθηκε η Τσόφα είχαν σχολείο μέχρι και την τετάρτη δημοτικού και για μεγαλύτερες τάξεις έπρεπε τα παιδιά να μετακινηθούν σε άλλο μεγαλύτερο χωριό. Επίσης υπήρχε εκκλησία αρκετά μακριά από το χωριό αλλά δεν μπορούσαν να κάνουν βαφτίσια ή γάμους.

Η συνέντευξη με την Τσόφα έγινε κατά κύριο λόγο στη ρώσικη γλώσσα με τη βοήθεια του ανιψιού της ως μεταφραστή. Οι λίγες κουβέντες της Τσόφας στα ποντιακά είχαν σαν περιεχόμενο είτε την περιγραφή ενός αισθήματος πόνου είτε την έκφραση μιας αγανάκτησης για όσα πέρασε. Η πληροφορήτρια καταλάβαινε τις ερωτήσεις μου στα νέα ελληνικά ή στα ποντιακά. Η μετάφραση

αφορούσε κυρίως αυτά που εκείνη έλεγε σε εμένα. Οι εκφράσεις της στα ποντιακά ήταν μπερδεμένες και έμοιαζε σαν να προσπαθούσε να μου μεταφέρει τα αισθήματά της στη γλώσσα που εγώ καταλάβαινα καλύτερα, ώστε αυτή η επικοινωνία συναισθημάτων να γίνει άμεσα ανάμεσά μας χωρίς την παρέμβαση του ανιψιού της. Όταν ο ανιψιός της κατά τη διάρκεια της συνέντευξης σχολίασε ότι η οικογένειά του που εξορίστηκε το '49 στο Καζακστάν πέρασε καλύτερα από αυτούς που εξορίστηκαν στη Σιβηρία, η Τσόφα αναστέναξε και για πρώτη φορά κοιτώντας με είπε «Οι... δε θέλω να ενθυμούμαι αυτό τη ζωή τη... άμον τώρα έρτε σο νουμ'... (= Δε θέλω να θυμάμαι αυτή τη ζωή, σαν τώρα έρχεται στο νού μου)».

Σε αντίθεση με την Ανάστα η Τσόφα θέλει να ξεχάσει όσα έζησε. Οι μνήμες της από τις ταλαιπωρίες που πέρασε είναι βαθιά χαραγμένες και η διαδικασία της συνέντευξης που την έκανε να ξαναθυμηθεί και να εξωτερικεύσει μνημονικές εμπειρίες ήταν μια μάλλον επώδυνη διαδικασία για αυτή. Η Ανάστα μέσα από την αφήγηση της ζωής της ξαναζούσε το τραύμα του εκτοπισμού της αλλά για εκείνη ήταν λυτρωτική η εξωτερίκευση αυτών των μνημονικών αναφορών. Για την Τσόφα η επώδυνη διαδικασία αυτής της εξωτερίκευσης εμπόδιζε την αυθόρμητη αφήγηση και συχνά δεν προχωρούσε πριν εγώ να κάνω την επόμενη ερώτηση.

Η δεύτερη φράση της πληροφορήτριας στα ποντιακά αφορούσε ένα πλαστό έγγραφο που απέκτησε στην ΕΣΣΔ, του οποίου η επίδειξη ήταν απαραίτητη για τη μετανάστευσή της στην Ελλάδα και το οποίο πιστοποιούσε τη διεξαγωγή θρησκευτικού γάμου, ενώ η ίδια είχε κάνει πολιτικό. Η πληροφορήτρια συνόδευσε αυτή την αφήγηση με την παρακάτω φράση: «Ε Χριστε μ' είπα... Να συγχωράς με! Έδωσαν με ένα τέτοιο χαρτίν... όι όι όι...». Αυτή η δεύτερη εξωτερίκευση συναισθημάτων της, στη γλώσσα της οποίας και οι δύο ήμασταν μέτοχοι, εκφράστηκε με εξομολογητικό ύφος, μοιάζοντας να στόχευε στην επιζήτηση μιας λυτρωτικής συγχώρεσης. Έστω και αν το «θρησκευτικό ατόπημα», όπως η ίδια το αντιλαμβάνονταν, δεν ήταν επιλογή της, και το «ποινικό ατόπημα», και πάλι όπως η ίδια το είχε εκλάβει, ήταν μια πράξη εξαναγκασμού ενός παράλογου νομικού πλαισίου, της είχε προκαλέσει αισθήματα ενοχής, τα οποία την ώρα της συνέντευξης ένιωσε την ανάγκη να εκφράσει.

Ο Μήτias αναφέρει στην αφήγησή του: «Ήτανε ήτανε εγώ θυμάμαι αυτή τη... μέρα. Πρώτα απ' όλα ήτανε νύχτα. Ήτανε η τρίτη νύχτα που περιμέναμε να μας να μας να 'ρθουνε να μας εξορίσουνε. Γιατί ήδη ήμασταν έτοιμοι δεμένα με τα... γνωρίζαμε ότι αυτές τις μέρες θα μας πάρουνε. [...] Έρχεται ένας αξιωματικός και δύο φαντάροι με τα όπλα. Και παρεξηγήθηκε δηλαδή... λέει πως τι είσαστε έτοιμοι να φύγετε; [...] Λοιπόν λύστε τα όλα για να δω τι παίρνετε μαζί σας. Γιατί ψάχνανε κάτι που... δε έπρεπε να έχει η κόσμος και μάλιστα βρήκανε ένα βιβλίο της γιαγιάς στα στα στη ελληνική γλώσσα που ήτανε τραγούδια τα αντάρτικα, τα κλέφτικα της εποχής του 19^{ου} αιώνα. Και λέει αυτό τι είναι; Αυτό απαγορεύεται. Και το δίνει το βιβλίο στο φαντάρο. Ο πατέρας μου λέει ε κυ σύντροφε [...] είναι ελληνικά τραγούδια δεν είναι κάτι που... Ο φαντάρος το κατάλαβε ότι είναι ένα ασήμαντο πράμα που το θέλουν οι άνθρωποι είναι δικό τους, το αίμα τους

και το δίνει πίσω και βλέπει ο άλλος. Του κάνει παρατηρήσεις το παίρνει το βιβλίο και από τότε πάει το βιβλίο.» Τα δίκτυα ενημέρωσης των οικογενειών που προορίζονταν να εκτοπιστούν λειτούργησαν στους εκτοπισμούς του '40 όπως και την περίοδο των διώξεων του '37 – '39.

Από την αφήγηση του Μήτια είναι πολύ ενδιαφέρουσα η ιστορία με το ελληνικό βιβλίο της γιαγιάς του. Η κατάσχεση ενός βιβλίου στη μητρική γλώσσα των ατόμων που θα εξορίζονταν αποδεικνύει αίσθηση καχυποψίας για το περιεχόμενο των νοημάτων που μπορεί να περιείχε, ο αξιωματικός δεν θα μπορούσε να κατανοήσει τη γλώσσα ώστε να κρίνει το βιβλίο ως ακίνδυνο ή επικίνδυνο, αλλά ίσως και την εφαρμογή μιας πολιτικής καταστροφής αντικειμένων που παρέπεμπαν σε μια γλώσσα που από τα τέλη του '30 έχει απαγορευτεί η διδασκαλία της ως μητρικής και έχουν καταστραφεί τα κέντρα διατήρησής και ανάπτυξης της όπως οι εφημερίδες, τα θέατρα κτλ. Επίσης για μια ακόμα φορά βλέπουμε πόσο σημαντικός ήταν ο ρόλος του υποκειμένου στον τρόπο με τον οποίο θα διαχειρίζονταν μια κατάσταση. Ο φαντάρος δεν θεώρησε επικίνδυνη ή παράνομη την κατοχή ενός τέτοιου αντικειμένου. Ο τρόπος με τον οποίο βίωσαν οι πληροφορητές τον εκτοπισμό εξαρτάται και από τα υποκείμενα που κλήθηκαν να τον επιβάλουν.

Η οικογένεια του Μήτια ανάμεσα στα αναγκαία και πολύτιμα που είχε πακετάρει για να διατηρήσει υπό την κατοχή της ήταν και αυτό το βιβλίο.²⁰⁷ Ο Μήτιας σήμερα θεωρεί ότι αυτό το αντικείμενο ήταν μέρος της υπόστασής του, ήταν «το αίμα» του και έτσι ερμηνεύει και την κατανόηση του φαντάρου. Ο βίαιος τρόπος απόσπασης του αντικειμένου από την οικογένεια έχει μείνει χαραγμένος στη μνήμη του πληροφορητή και συμπληρώνει το μνημονικό του αφήγημα με ακόμα ένα στοιχείο που ενδυναμώνει την καταπίεση που ένιωθε στην ΕΣΣΔ αναφορικά με την καχυποψία που επικρατούσε για την εθνική του καταγωγή.

Ο Μήτιας αναφέρει ένα ακόμα περιστατικό στην αφήγησή του σχετικά με την καχυποψία που επικρατούσε. Ως φοιτητής στη Μόσχα πήγαινε συχνά στη λέσχη πολιτικών προσφύγων για να διατηρεί την επαφή του με την ελληνική γλώσσα και να συναναστρέφεται με Έλληνες. Την Πρωτοχρονιά του '70 βρέθηκε στη Σότσια και μαζί με ορισμένους φίλους του συζήτησαν την πιθανότητα δημιουργίας μιας αντίστοιχης λέσχης με την επωνυμία «Ένωση Ελλήνων του Καυκάσου» ως χώρο συγκέντρωσης για τον οποίο θα ζητούσαν άδεια να τους παραχωρηθεί κάποιο διαμέρισμα ή οίκημα. Την επόμενη μέρα ο Μήτιας έφυγε για την Γκουνταούτα, όπου η οικογένειά του είχε επιστρέψει μετά το θάνατο του Στάλιν, και σε μία εβδομάδα έφυγε για τη Μόσχα, όπου σπούδαζε. Οι φίλοι του που παρέμειναν στη Σότσια συνελήφθησαν και ανακρίθηκαν για αυτή τη συζήτηση από την KGB επειδή η πρόθεσή τους φάνηκε ύποπτη. Ο Μήτιας τελειώνει την εξιστόρισή του λέγοντας «Βρε πήγαινες να κάνεις κάτι καλό κι έβρισκες το μελά σου», δηλώνοντας την αγανάκτησή του για αυτή την καχυποψία.

---

²⁰⁷ Από τους πληροφορητές μαθαίνουμε ότι οι οικογένειες έπαιρναν μαζί τους βασικά αντικείμενα πρώτων αναγκών, σκεπάσματα, μαξιλάρια, στρώματα, ρούχα, ελάχιστα κουζινικά, φαγώσιμα μακράς διάρκειας και αντικείμενα κάποιας αξίας, ώστε να μπορέσουν να τα πουλήσουν σε περίπτωση ανάγκης. Ανάμεσα στα αντικείμενα που πήραν αρκετοί πληροφορητές ανέφεραν και φωτογραφίες.

Ας επιστρέψουμε στον εκτοπισμό της οικογένειας του πληροφορητή με την περιγραφή της πρώτης εικόνας που αντίκρισε στον τόπο εγκατάστασης: «Και εκεί μας ήρθαμε το βράδυ θυμάμαι, ε... ήτανε καλοκαίρι. Μας ξεφορτώσανε. Τίποτα. Ουρανός και γη. Τίποτε άλλο. [...] Σ' αυτό το μικρό χωριό, το οποίο από τη... επόμενη μέρα αρχίσαμε να χτίζουνε σπίτια να... συναρμολογούνε κάτι σπίτια Φινλανδίας λεγότανε, ενώ αυτά δε φτάνανε με τίποτα.» Η αρχική εικόνα του πληροφορητή ήταν ένα μέρος χωρίς σπίτια, ανθρώπους ή την όποια ένδειξη ανθρώπινης παρέμβασης. Αρκετοί από τους εκτοπισμένους βρέθηκαν σε ακατοίκητες μέχρι τότε περιοχές που μπορεί να γειτόνευαν με χωριά ντόπιων. Οι πρώτες κατοικίες που συναρμολογήθηκαν με υλικά που τους έφεραν από την επόμενη μέρα δεν έφταναν και έτσι οι εκτοπισμένοι χρησιμοποίησαν σανίδες που τους δόθηκαν και κατασκεύασαν παράγκες. Όταν ήρθε ο χειμώνας για να προφυλαχτούν από τη βροχή τοποθέτησαν ανάμεσα στις πλάκες από σανίδι υαλοβάμβακες. Ο οικισμός τους σιγά – σιγά αναπτύχθηκε και η κύρια απασχόληση των κατοίκων ήταν τα ορυχεία, κυρίως μολύβδου, της περιοχής.

Η συνέντευξη με τον Άννιο αποκαλύπτει έναν διαφορετικό τρόπο διαχείρισης του μνημονικού τραύματος από αυτούς που συναντήσαμε στους προηγούμενους πληροφορητές. Απέφευγε να μιλήσει με λεπτομέρειες για ό,τι του ήταν επώδυνο και όταν οι ερωτήσεις μου γίνονταν πιο διερευνητικές αντιδρούσε με αναστεναγμούς και με φράσεις όπως «έχω περάσει πολλά» και «Γιατί το πας εκεί πες μου, αφού καταλαβαίνεις;» Αρχικά πίστευα ότι αν και συγγενής μου δεν είχαν στηθεί σχέσεις εμπιστοσύνης ανάμεσά μας, οι οποίες θα τον παρότρυναν σε μια πιο λεπτομερειακή και σε βάθος αφήγηση ζωής. Ωστόσο στην πορεία κατάλαβα ότι επρόκειτο για μια μορφή ψυχολογικής άμυνας του ίδιου απέναντι σε μνήμες που υπήρξαν τραυματικές για τον ίδιο. Η αφήγηση της προσωπικής του εμπειρίας από τον εκτοπισμό του '49 υπήρξε σύντομη. Είχε χαθεί για ένα χρόνο από την οικογένειά του αφού έλειπε από το σπίτι του την ημέρα του εκτοπισμού, βρισκόμενος στο χωριό που είχε εγκατασταθεί η αδερφή του μετά το γάμο της. Η αφήγησή του για εκείνη την περίοδο περιορίζεται στα εξής: «Φου! ... Μετά από ένα χρόνο (έμαθε που είχαν εγκατασταθεί οι δικοί του)... Η μάνα μου εκεί ήτανε τρελή, τρελαμένη ήτανε... [...μεσολαβεί μια πληροφορία για τον αδερφό του που νοσηλεύονταν και γι αυτό δεν εκτοπίστηκε] Και μετά σε ένα χρόνο άρχισαν να γράφουν γράμματα και τα λοιπά και τα λοιπά... ». Η αυθόρμητη αφήγηση του Άννιου σταματάει στην περιγραφή, θα έλεγα αναφορά, των απολύτως απαραίτητων. Η διαδικασία της επανασύνδεσης με την οικογένειά του, αρκετά επώδυνη για τον ίδιο, εντάσσεται στα «λοιπά», που ο πληροφορητής επιλέγει να μη μοιραστεί. Αντίστοιχες περιγραφές πολύ προσωπικών και συγκινησιακά φορτισμένων περιόδων απουσιάζουν αισθητά από την αφήγηση του Άννιου και κατά τη γνώμη μου αυτό σχετίζεται με την επιθυμία του να αποφύγει την αναβίωση των τραυμάτων του και λιγότερο με το φόβο της δημόσιας έκφρασης και καταγραφής αυτών

Ο Βαλέρικ εκτοπίστηκε με την οικογένειά του στο Καζακστάν το '49. Το ταξίδι του κράτησε επτά ημέρες. Στις 03.00 το πρωί τους χτύπησαν την πόρτα και τους είπαν ότι θα φεύγανε. Ο πατέρας

του είχε μάθει ότι επρόκειτο να τους εκτοπίσουν και είχε προλάβει να πουλήσει λίγα ζώα για να έχουν χρήματα μαζί τους. Αφού κατέγραψαν οι σοβιετικές αρχές τα περιουσιακά τους στοιχεία και σφράγισαν το σπίτι, τους οδήγησαν στα τραίνα που θα τους μετέφεραν στο Καζακστάν. Περιγράφει τον πρώτο καιρό στο Καζακστάν σαν την πιο δύσκολη περίοδο της ζωής του, λόγω των κακών συνθηκών διαβίωσης. Τα σπίτια τους ήταν πολύ πρόχειρα και κινδύνευαν από φίδια που εισχωρούσαν από τα ανοίγματα των ξύλινων τοίχων. Σε αυτά τα μικρά κτίσματα τοποθετήθηκαν οι οικογένειες ανά τρεις. Στην πορεία τους έδωσαν κρατική βοήθεια και έχτισε η κάθε οικογένεια το δικό της σπίτι. Αυτό που του έκανε μεγαλύτερη εντύπωση ήταν οι ίδιοι οι Καζάχοι. Τους περιγράφει σαν «άγριους», με την έννοια των πολιτισμικών τους χαρακτηριστικών, πολύ καλούς και αγαθούς ανθρώπους. Του έκανε εντύπωση η κατασκευή των σπιτιών τους που ήταν υπόγεια με ένα άνοιγμα στην επιφάνεια της γης, το οποίο λειτουργούσε σαν πόρτα καθόδου στο σπίτι και σαν σκεπή.

Είναι ενδιαφέρουσα η παρακάτω πληροφορία που δίνει: ««Ε... οι Καζάχοι πριν εφτάσαμε εκεί τους έλεγαν θα έρτει ένας λα κόσμος λαγός (= λαός), τρώει ανθρώπους (γελώντας) Να προσέχεις! Δεν έβγαιναν κι ασ' οσπίτια. Φοούσανε (= Φοβόντουσαν). Ε, ύστερα σιγά – σιγά συνηθίσανε». Η ίδια πληροφορία δίνεται και από Καλμούκους εκτοπισμένους το 1943 στη Σιβηρία. Αναφέρεται ότι οι ντόπιοι κάτοικοι της Σιβηρίας, λόγω της φήμης περί κανιβαλισμού των εκτοπισμένων επιτίθονταν στους αρχικούς καταυλισμούς σφραγίζοντας τις εξόδους και πυρπολώνοντας τους, για να μην πέσουν θύματα των εκτοπισμένων.²⁰⁸ Στην παρούσα εργασία δεν ενδιαφέρει η επιβεβαίωση της πληροφορίας αλλά η ύπαρξη και μόνο μιας τέτοιας περιγραφής από δύο διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες εκτοπισμένων, στο βαθμό που ενισχύει την εικόνα του ψυχικού συγκλονισμού που επέφερε η βίαιη απώλεια του οικείου κόσμου από την πλευρά των εκτοπισμένων και η βίαιη αρχική συνάντησή τους και διαβίωσή τους με τους ντόπιους πληθυσμούς των τόπων μετεγκατάστασης, εκατέρωθεν.

Τελευταία πληροφορήτρια της οποίας την αφήγηση, ως προς την εμπειρία του εκτοπισμού, θα συζητήσω είναι αυτή της Γκάλιας. Οι γονείς της γνώριζαν ότι επρόκειτο να εκτοπιστεί η οικογένειά της. Ο πατέρας της δεν πίστευε στην εγκυρότητα αυτής της πληροφορίας αλλά η μητέρα της επέμενε να προετοιμαστεί η οικογένεια και ενημέρωσε και όσους άλλους μπορούσε. Έτσι πούλησαν όλα τα έπιπλα και είχαν χρήματα τον πρώτο καιρό. Η μητέρα της έσφαξε το βόδι και έκανε καβουρμά που πήραν στο ταξίδι μαζί τους και από αυτό το φαγητό τροφοδότησαν και άλλους εκτοπισμένους που δεν είχαν προλάβει να ετοιμαστούν για ένα τέτοιο ταξίδι. «Περικύκλωσαν ήμασταν α... κάτι τρομοκράτες. Περικυκλώσανε το σπιτ' από τέσσερα... γωνίας και γρήγορα να μαζευτείτε με το τουφέκ.». Η οικογένεια της Γκάλιας ενημερώσε με τη σειρά της και άλλες οικογένειες για τον επικείμενο εκτοπισμό.

Οι υπόλοιποι πληροφορητές που εκτοπίστηκαν τη δεκαετία του '40 δεν αναφέρουν ως προς τη διαδικασία εκτοπισμού τους κάτι διαφορετικό από τα όσα έχουν ήδη ειπωθεί. Στρατιώτες με

²⁰⁸ Guchinova, Elza – Bair, 2006, *The Kalmyks*, London: Routledge, σελ. 28, 39

όπλα κύκλωσαν τα σπίτια τους, πάντα τις πρώτες πρωινές ώρες και τους είπαν ότι φεύγουν χωρίς να αναφέρουν το που τους πηγαίνουν. Στις αφηγήσεις τους επαναλαμβάνονται εικόνες πείνας κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, όπως και τον πρώτο καιρό μετά την εγκατάστασή τους, καθώς και εικόνες θανάτων από αρρώστιες και εξάντληση των πιο ευάλωτων σε κακουχίες ηλικιακών ομάδων των οποίων τα νεκρά σώματα θάβονταν σε ομαδικούς τάφους δέκα – δεκαπέντε ατόμων.²⁰⁹

Μέσα από τις συνεντεύξεις μαθαίνουμε ότι οι σοβιετικές αρχές πολλές φορές την ώρα του εκτοπισμού έλεγαν στους εκτοπιζόμενους ότι θα τους μεταφέρουν στην Ελλάδα. Η επανάληψη της περιγραφής ενός ενθουσιασμού στο άκουσμα του προορισμού επιβάλλει ένα σχολιασμό. Η Όλγα Πετριδής αναφέρει «Εμείς είχαμε τα ρωσικά τα διαβατήρια. [...] και λέει (ο παππούς της) αχ θα κάνω μία... πως είπεν ο μπαμπός μας θα κάνω, θα φιλώ το Στάλιν γιατί από εν Ελλάδας πας ημα παιδιά (= αυτό είναι στην Ελλάδα μας πάνε παιδιά), αυτό εν». Η επιθυμία της έλευσης στην Ελλάδα παρουσιάζεται μέσα από αυτό το απόσπασμα τόσο ισχυρή, ώστε η αναστάτωση της υποχρεωτικής μετεγκατάστασης εξατιμίζεται μπροστά στην «επιστροφή» στην «αρχική κοιτίδα». Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι μια τόσο ριζική αλλαγή, όπως η μετεγκατάσταση σε μια χώρα που ποτέ δεν είχαν δει οι μετακινηθέντες και οι πρόγονοί τους, όσες γενιές πίσω και αν πάει κανείς, και που μάλιστα ερχόταν με υποχρεωτικό τρόπο, δεν προκαλούσε σοβαρή αναστάτωση και αντιδράσεις, αντίθετα συνοδεύονταν από ενθουσιασμό. Μπορούμε να καταλάβουμε ότι ως ένα βαθμό ο περιγραφόμενος ενθουσιασμός εντάσσεται στα πλαίσια της παροντικής ρητορικής της επιθυμίας της «επιστροφής», ως απόδειξης της ελληνικότητας και της αγάπης προς την Ελλάδα. Ωστόσο η προοπτική μετεγκατάστασης των υποκειμένων στην Ελλάδα φαίνεται να αποτέλεσε ένα υπαρκτό φαινόμενο, χωρίς να είμαστε σε θέση να μιλήσουμε για το βαθμό της μαζικότητάς του. Μια πιθανή ερμηνεία αυτού του φαινομένου θα μπορούσε να είναι η αίσθηση των υποκειμένων ότι είχαν αρχίσει ήδη από το '37 να βιώνουν περιορισμούς στη γλωσσική και θρησκευτική έκφραση ως εθνότητα και άρα ένιωθαν ανεπιθύμητοι στην χώρα διαμονής τους.²¹⁰

²⁰⁹ Η πληροφορία για τους ομαδικούς τάφους προέρχεται από τη συνέντευξη των ερευνητών του ΙΑΠΕ με την πληροφορήτρια Όλγα Πετριδής.

²¹⁰ Ο Βαλέρικ αναφέρει αντίστοιχα ότι οι πιο μορφωμένοι, και ίσως εδώ να εννοεί αυτοί που είχαν στενότερες σχέσεις με τις σοβιετικές αρχές, αφού το '49 εκτοπίστηκαν και όσοι είχαν σοβιετικά διαβατήρια, υπέθεσαν ότι θα τους στείλουν στην Ελλάδα: «Που θα πάμε δεν ξέρουμε οι... που ήξεραν πέντε γράμματα έλεαν στην Ελλάδα θα μας εξορίσουν. Και όλοι τα μάτια μας στην Ελλάδα. Εμείς μικροί ήμαστε, λέμε τώρα οι οι γονέοι. Και άμα τα τραίνα γύρσανε στο Καζακστάν, αυτοί οι γραμματισμέν έξεραν (= ήξεραν) είχαν την κάρτα (= χάρτη) εκοίταζα, έλεαν όχι Ελλάδα εμείς πάμε χαμός. Επήαμε εκεί που επήαμε εκεί... υπόφερναν κι άλλο τίποτα». Η Ανάστα αναφέρει «Και ολ' ολ' εφεκανε (= αφήσανε) όλα τα σπίτια. Και όλα εχάρουντα να να ερχότανε στην Ελλάδα. Και επήγαν εμάς και πήγαν στο Καζακστάν εμ... τη σα γουβίαν εμέσα (= μέσα στις γούβες, εννοεί τα σπίτια των Καζάχων) [...] Οι Καζάχ που που έμνανε και εμάς πα εκεί μέσα... (= Οι Καζάχοι που μένανε και εμάς εκεί μέσα...)» Και οι δύο αυτές αφηγήσεις παραπέμπουν σε ένα αίσθημα προδοσίας και απογοήτευσης, να θυμηθούμε ότι η Ανάστα χρησιμοποιεί τη λέξη «Κόμπωσαν εμάς (= μας κορόιδεψαν)» στο απόσπασμα που έχουμε δει πιο πάνω για την ημέρα του εκτοπισμού και απογοήτευσης των υποκειμένων. Αυτό το αίσθημα προδοσίας θυμίζει το αντίστοιχο της Ταμάρας Ξανθοπούλου, της οποίας ο πατέρας συλλαμβάνεται με την ανακοίνωση ότι θα τον στείλουν στην Ελλάδα.

Η πρώτη αντίφαση που συναντά κάποιος σε όλες τις μνημονικές αφηγήσεις αυτής της ομάδας είναι η έμφαση στην ισότητα²¹¹ που υπήρχε ανάμεσα στις εθνότητες της ΕΣΣΔ ταυτόχρονα με την ερμηνεία του ότι εκτοπίστηκαν επειδή ήταν Έλληνες, όπως και άλλες εθνότητες επειδή ήταν ολιγάριθμες και απροστάτευτες από τις κρατικές τους οντότητες εκτός συνόρων της ΕΣΣΔ, στην περίπτωση που αυτές υπήρχαν. Το τραυματικό συλλογικό μνημονικό αφήγημα γύρω από τους εκτοπισμούς συγκροτείται μεν στη βάση του εθνικού ανήκειν αυτής της κοινότητας μνήμης, αδυνατώντας δε να διαγράψει το αφηγηματικό μοτίβο της ίσης μεταχείρισης των εθνοτήτων από τη σοβιετική εξουσία. Αυτή η αντιφατική σε πρώτο πλάνο συνύπαρξη νομίζω ότι γίνεται κατανοητή αν λάβουμε υπ' όψη τρεις παράγοντες που παίζουν καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωσή της.

1. Η εφαρμογή του μέτρου των εκτοπισμών σε άλλους πληθυσμούς, ανάμεσα στους οποίους σε Ρώσους και Γεωργιανούς για διαφορετικούς από την εθνικότητα λόγους, σε συνδυασμό με τη μνήμη μιας σοβιετικής ρητορικής περί άρσης των εθνικών διαμαχών, αυτοδιάθεσης των εθνοτήτων, που σε μεγάλο βαθμό μέχρι και τα μέσα του '30 έχοντας και πρακτική εφαρμογή, και η ρητορική της ισότητας όλων των σοβιετικών πολιτών στη βάση της εξάλειψης των κοινωνικών τάξεων, προβάλλουν ως αναχώματα στη συγκρότηση ενός μνημονικού αφηγήματος που θα περιλαμβάνει μονόπλευρα και θα προβάλλει μονοδιάστατα μια επιθετική πολιτική στις εθνότητες από την σοβιετική εξουσία. Η σύγχυση στη συγκρότηση του μνημονικού αφηγήματος αυτής της κοινότητας μνήμης, αναφορικά με το ζήτημα της ισότητας των εθνικών ομάδων, αντικατοπτρίζει τη σύγχυση σε επίπεδο ιδεολογίας και άσκησης εσωτερικής πολιτικής της ίδιας της σταλινικής περιόδου.

2. Η ιστορική τομή της περεστρόικα για την ΕΣΣΔ και η κατάρρευση που επακολούθησε με τις τραυματικές εμπειρίες των εμπόλεμων συρράξεων παίζουν καταλυτικό ρόλο στη συγκρότηση του αφηγηματικού μοτίβου της ειρηνικής και ισότιμης συνύπαρξης των εθνοτήτων. Αρκετοί από τους πληροφορητές κατηγορούν την περεστρόικα σαν την αρχή του τέλους της ειρηνικής και ισότιμης συνύπαρξης των εθνοτήτων και την καταγγέλλουν σαν την περίοδο εκκίνησης του εδαφικού ανταγωνισμού στη βάση της εθνικότητας ανάμεσα στους πληθυσμούς. Η ξεκάθαρα εθνικιστική πολιτικοκοινωνική κατάσταση που επακολούθησε με την κατάρρευση, και σε επίπεδο ρητορικής και σε επίπεδο έμπρακτης διεκδίκησης, βιωμένη πιο πρόσφατα από τα υποκείμενα, υποβαθμίζει την όποια εμπειρία εθνικής καταπίεσης βιώθηκε κατά τη σταλινική περίοδο, όπου το τοπίο αναφορικά με την πολιτική των εθνοτήτων στη σοβιετική φιλοσοφία ήταν θολό.

3. Η εμπειρία της κατάρρευσης και η ταυτόχρονη ανάδυση των εθνικισμών στην πρώην ΕΣΣΔ, ακολουθείται από την εμπειρία της μετανάστευσης στην Ελλάδα και την εμπειρία της ξενοφοβίας, του ρατσισμού και της περιθωριοποίησης από το κοινωνικό σώμα «εδώ» και από την απουσία της

---

²¹¹ Η έμφαση στην ισότητα και την ισονομία ανάμεσα στις διαφορετικές εθνότητες έχει δύο πτυχές στις συνεντεύξεις: Πρώτον τις αναφορές στις καλές σχέσεις ανάμεσα τους στην καθημερινή συναναστροφή, όπου οι πληροφορητές τονίζουν πόσο αγαπούσαν τους άλλους πληθυσμούς και ότι γνώριζαν τη γλώσσα τους και εκείνοι με τη σειρά τους γνώριζαν τη γλώσσα των πληροφορητών κτλ. Δεύτερον την ίση αντιμετώπισή τους από το σοβιετικό κράτος. Χαρακτηριστικά ο Άννιος αναφέρει: «Κανένας δε θα ρώταε τι έθνος είσαι εσύ; Κανένα! Ήτανε πολύ βολικό αυτό γιατί εκεί δεν ήτανε αν είσαι εσύ Έλληνας και τα λοιπά πρέπει να έχεις ε...[...] Α! Έλληνας είσαι φύγε από 'δω! Τίποτα!»

κρατικής μέριμνας του ελληνικού κράτους. Η σύγκριση ανάμεσα σε ένα παρελθόν με κακές στιγμές που ξεπεράστηκαν και ένα παρόν που ακόμα δεν έχει διορθωθεί, σε συνδυασμό με την απομυθοποίηση του ονείρου της «πατρίδας» και τις κοινωνικές ανισότητες που αποτελούν δομικό χαρακτηριστικό της ελεύθερης αγοράς, λειτουργούν διαμεσολαβητικά στη μνημονική συγκρότηση. Τα υποκείμενα ξαναβλέπουν το παρελθόν τους με πιο ευνοϊκούς γι αυτό όρους, επαναδιαπραγματεύονται το που έζησαν καλύτερα και επαναπροσδιορίζουν το τραύμα, το οποίο συνεχίζει να είναι υπαρκτό ωστόσο μοιάζει πλέον λιγότερο επώδυνο. Πρόκειται για μια διαδικασία που συντελείται εντός των πλαισίων της «επανασοβιετοποίησης» των Ποντίων μεταναστών στην Ελλάδα μετά το 1990, όπως συζητήθηκε στο θεωρητικό πλαίσιο.

Είναι χαρακτηριστικό ότι όλοι οι πληροφορητές αυτής της εργασίας, ανεξάρτητα από το πότε ήρθαν στην Ελλάδα,²¹² παρουσιάζουν ως αιτία αυτής της μετακίνησης την επιθυμία της «επιστροφής» τους στην «πατρίδα». Αυτό το επαναλαμβανόμενο μοτίβο της ρητορικής της «επιστροφής» για τους μετανάστες και πρόσφυγες Πόντιους του '90 σχετίζεται άμεσα με την ανάδυση των εθνικισμών μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ και με την αμφισβήτηση της ελληνικότητάς τους στην Ελλάδα. Θα αναφέρω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ρητορικής γιατί ενισχύει τον τελευταίο ισχυρισμό μου στην ερμηνεία της αφηγηματικής αντίφασης γύρω από την ισονομία των εθνικών ομάδων στην ΕΣΣΔ και γιατί εκτιμώ ότι συμβάλει καταλυτικά στην δικαίωση του Στάλιν στη μνήμη των υποκειμένων, που θα δούμε αμέσως μετά.

Ο Αναστάσιος Σεχλίδης αναφέρει «Εμείς λέουμε (στους Καζάχους) εσείς έχετε πατρίδα, εμείς εκεί θέλουμε (εννοεί στην Ελλάδα)», ενώ η κόρη του έχει ήδη περιγράψει το κοινωνικό πλαίσιο της περιθωριοποίησης στην Ελλάδα, μέσα στο οποίο αρθρώνεται η ρητορική της «επιστροφής» προσπαθώντας να αποτινάξει το στίγμα του «αλλοδαπού - κακοποιού»: «Έλληνας κακό δεν κάνει για το κράτος μόνο καλό έκαναν. Εμείς Πόντιοι όλα καθαροί, όλα δουλεύει, δεν κλέβει, δεν τίποτα, καθαροί Πόντιοι δε μιλάμε για τα... αυτή άλλη ράτσα ποίος ήρθε Ρώσος». Η ίδια λέει επίσης ότι τα ήξεραν όλα για την ανεργία και για τις δυσκολίες που θα συναντούσαν στην Ελλάδα αλλά ήρθαν «για την πατρίδα», αναπαράγοντας την ίδια ρητορική για άλλη μια φορά.

Παίρνοντας τη σκυτάλη από την ανάλυση του τελευταίου παράγοντα που επιδρά στη μνημονική συγκρότηση αυτής της κοινότητας μνήμης, θα προχωρήσω στη διαπραγμάτευση του τελευταίου ερωτήματος αυτής της ενότητας, όπως τίθεται στον τίτλο της. Η συνύπαρξη του ατομικού και συλλογικού τραύματος γύρω από τις εκτοπίσεις του '40 και η κεντρική θέση που αυτό λαμβάνει στη μνημονική συγκρότηση των υποκειμένων, παράλληλα με μία ρητορική δικαίωσης του Στάλιν είναι μια ακόμα μνημονική αντίφαση;

---

²¹² Αναφορικά με τους πληροφορητές που ήρθαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του '30 η ρητορική της «επιστροφής» ενδυναμώνεται και πάλι σε μια περίοδο κοινωνικής κρίσης, την περίοδο της σταλινικής τρομοκρατίας. Ενδεικτικά αναφέρω το απόσπασμα της Ποινής «Και τι να κανα λέει (ο πατέρας της που είχε μάθει ότι θα εκτοπίζονταν οι Έλληνες ως ύποπτοι για τη δολοφονία του Λακόμπα) [...] Είμαστε Έλληνες και δε μας χωράνε πουθενά. Να πάμε στην Ελλάδα που είναι η πατρίδα μας [...] αλλά αφού είμαστε Έλληνες δεν μας θέλουν σε ξένα κράτη».

Η Vieda Skultans στη δουλειά της για τη μνήμη των συλλήψεων στη Λετονία παρατηρεί ότι οι πληροφορητές της δεν ήθελαν να μιλήσουν για το παρόν αλλά για συλλήψεις, φυλακίσεις, εκτοπίσεις και εξαναγκαστική κολλεκτιβοποίηση αγροκτημάτων. Περιγράφουν επίσης μια βία τόσο στο επίπεδο των σωματικών βλαβών όσο και στο επίπεδο καταστροφής των δομών της καθημερινότητας.²¹³ Στις αφηγήσεις των Ποντίων εκτοπισμένων, με εξαίρεση την περίπτωση της Ανάστας, οι πληροφορητές δεν παρουσιάζουν μια επαναληπτική εμμονή στην περιγραφή του εκτοπισμού και η βία που απεικονίζεται μέσα από τις αφηγήσεις εμφανίζεται να τους έχει ασκηθεί κυρίως σε ψυχολογικό επίπεδο. Η μνήμη επώδυνων περιγραφών περιστρέφεται γύρω από την εμπειρία του εκτοπισμού, σταδιακά ξεθωριάζει και για τους περισσότερους πληροφορητές, εξαιρούνται εδώ οι Μήτιας και Άννιος, οι μνήμες καταπίεσης και πόνου εξαφανίζονται με το θάνατο του Στάλιν, για να επανεμφανιστούν δυναμικά στις αναφορές τους για την εμπειρία της μετανάστευσης στην Ελλάδα και τη ζωή τους «εδώ» στη συγχρονία. Αυτή ακριβώς η επανεμφάνιση περιγραφών πόνου και καταπίεσης στην Ελλάδα του παρόντος, είναι κατά τη γνώμη μου, ο πιο σημαντικός παράγοντας ενεργοποίησης της επανασοβιετοποίησης. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση που εξετάζουμε είναι ότι η επανασοβιετοποίηση ενσωματώνει και τη σταλινική περίοδο σε αυτή τη θετική θεώρηση του παρελθόντος.

Θα ξεκινήσω το σχολιασμό των αποσπασμάτων παραθέτοντας τη φράση μιας εκτοπισμένης Πόντιας, όπως αυτή αποδίδεται σε ηλεκτρονική συζήτηση της ιστοσελίδας «Πόντος και αριστερά»: «Ας είναι καλά ο Στάλιν, χάρις σε αυτόν οι Πόντιοι εσέβεν (= κύλισαν, έφτασαν) ασα σύνορα της Κίνας». Η φράση αυτή μας κατευθύνει σε δύο σημαντικές παρατηρήσεις. Η πρώτη αφορά στη δυναμική της διανοητικής συγκρότησης του εαυτού ως ατόμου και ως εθνικού συνόλου. Σε όλες σχεδόν τις συνεντεύξεις οι πληροφορητές και οι παρευρισκόμενοι, όπου υπήρχαν, τόνιζαν ότι ο Στάλιν ήξερε ότι οι Πόντιοι είναι δυνατός και εργατικός λαός και θα τα καταφέρει να αντεπεξέλθει στις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης που τους επέβαλε. Οι πληροφορητές έδειχναν να νιώθουν περήφανοι που ορθοπόδησαν και έχτισαν μεγάλες πόλεις στις παρθένες εκτάσεις της κεντρικής Ασίας.

Αυτό το επαναλαμβανόμενο αφηγηματικό μοτίβο, στηριζόμενο στην υπερηφάνεια της υπερκέρασης των δυσκολιών και της εξάπλωσης μέχρι τα σύνορα της Κίνας, λειτουργεί με ένα τρόπο και απενοχοποιητικά για τον πιο σημαντικό από τους επιβάλλοντες της πολιτικής των εκτοπισμών, για έναν από τους δημιουργούς του πόνου που βίωσαν, τον ίδιο το Στάλιν. Και αυτή είναι η δεύτερη παρατήρηση, στην οποία μας κατευθύνει η φράση. Η προβολή του στοιχείου της ψυχικής δύναμης και της εργατικότητας, ως συλλογικού χαρακτηριστικού του εαυτού είναι ίσως ένας τρόπος να απαλυνθεί ο πόνος του τραύματος. Σίγουρα πάντως λειτουργεί ως μηχανισμός

---

²¹³ Skultans, Vieda 2007, Θεωρητικοποιώντας τις ζωές των Λετονών: Η αναζήτηση ταυτότητας, στο *Ανάμεσα σε Παρελθόν και Παρόν. Εθνογραφίες του μετασοσιαλιστικού κόσμου*, (επιμ.) Ευτυχία Βουτυρά, Riki Van Boeschoten, Αθήνα: Κριτική σελ. 203, 207

διάνοιξης για την απενοχοποίηση του υπαίτιου για την εμπειρία του πόνου, αποσφραγίζοντας τα στεγανά μιας αδιαπραγμάτευτης έγκλησης της σταλινικής περιόδου. Το ίδιο αφηγηματικό μοτίβο της εργατικότητας ως συλλογικής εθνικής αξίας παρατηρεί η Skultans στην περίπτωση των Λετονών,²¹⁴ χωρίς ωστόσο οι τελευταίοι να προχωρούν και σε μία μορφή απενοχοποίησης των υπαίτιων για την πρόκληση του δικού τους πόνου.

Στην ίδια κατεύθυνση απενοχοποίησης του Στάλιν οδηγεί και η θεώρηση ορισμένων πληροφορητών που εκτοπίστηκαν μέσα στα χρόνια του πολέμου, ότι αν παρέμεναν στον Καύκασο θα βίωναν χειρότερες καταστάσεις από αυτές που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν κατά τον εκτοπισμό τους. Ένας μάλιστα από τους πληροφορητές με τον οποίο δεν έγινε συνέντευξη αλλά η φράση του συλλέχθηκε στα πλαίσια της επιτόπιας έρευνας, υποστήριξε ότι ο Στάλιν, τον οποίο μέχρι εκείνη την ώρα κατηγορούσε ως αυταρχικό ηγέτη και υπαίτιο των δεινών που βίωσε, τους γλίτωσε από τους Γερμανούς μεταφέροντάς τους από τον Καύκασο στο Καζακστάν. Ο στόχος του Στάλιν μέσω της επιβολής των μετεγκαταστάσεων θεωρείται από τον εν λόγω πληροφορητή διπλός. Σύμφωνα με τον ίδιο ο Στάλιν πρώτον ήθελε να διαφυλάξει τα σύνορα από πληθυσμούς που άδικα για την περίπτωση των Ποντίων θεωρούσε επικίνδυνους να συνεργαστούν με τους Γερμανούς, ωστόσο για άλλους πληθυσμούς όπως Τατάροι και Τσετσένοι αν και απάνθρωπο ήταν δίκαιο το μέτρο, πάντα κατά τη γνώμη του πληροφορητή, γιατί είχαν δώσει αντίστοιχα δείγματα γραφής, και δεύτερον ήθελε να προφυλάξει αυτούς τους πληθυσμούς που έκρινε ως επιρρεπείς στη φασιστική προπαγάνδα από μια άγρια γερμανική κατοχή. Έτσι ο μέχρι τότε αυταρχικός ηγέτης μετατράπηκε σε στοργικό «πατέρα». Ακριβώς την ίδια θεώρηση για τον εκτοπισμό τους εκφράζουν και ορισμένοι Καλμούκοι, υποστηρίζοντας ότι ο σκοπός του Στάλιν ήταν να τους σώσει από τη φασιστική κατοχή.²¹⁵ Αν και είναι πιθανόν και στις δύο περιπτώσεις τα υποκείμενα να υπήρξαν δέκτες ενός επίσημου σοβιετικού «μετασταλινικού» λόγου που να προέβαλε αυτή τη θεώρηση ως ερμηνεία των εκτοπισμών, το ενδιαφέρον είναι ότι τα υποκείμενα είναι έτοιμα να την αποδεχτούν.

Όμοια και η κόρη της Ανάστας, πιθανότητα αναπαράγοντας τη ρητορική της σοβιετικής προπαγάνδας ή κάποιους μύθους που κυκλοφόρησαν, αναφέρει ότι στις πιο κρίσιμες στιγμές του πολέμου ο Στάλιν δεν εγκατέλειψε το κέντρο λήψης των αποφάσεων και ότι δεν δέχτηκε να ανταλλάξει τον ίδιο του το γιο που ήταν αιχμάλωτος των Γερμανών με γερμανούς αιχμαλώτους. «Τόσο σκληρός ήταν. Μπράβο του!». Σύμφωνα με την Kollontai η αστική ηθική απαιτεί τα πάντα για το αγαπημένο πρόσωπο και η προλεταριακή ηθική απαιτεί τα πάντα για τη συλλογικότητα.²¹⁶ Είναι ακριβώς αυτή η προλεταριακή ηθική που κάνει το Στάλιν να μεταμορφώνεται σε προστάτη όλου του κόσμου θυσιάζοντας τον ίδιο του το γιο. Νομίζω ότι αυτή η σύγχυση αναφορικά με την

---

²¹⁴ Skultans, 2007, ό.π. σελ. 208

²¹⁵ Guchinova, 2006, ό.π. σελ. 36

²¹⁶ Kukhterin, Sergei, 2007, «Πατέρες και «Πατριάρχες» στην κομμουνιστική και μετακομμουνιστική Ρωσία», Ανάμεσα σε Παρελθόν και Παρόν. Εθνογραφίες του μετασοσιαλιστικού κόσμου, (επιμ.) Ευτυχία Βουτυρά, Riki Van Boeschoten, Αθήνα: Κριτική σελ. 77

εικόνα του Στάλιν προκαλείται από την ίδια σύγχυση της δομής του σταλινικού σοβιετικού συστήματος, που έχει περιγραφεί και πρωτότερα.

Η πιο ξεκάθαρη εικόνα επανασοβιετοποίησης προβάλλεται ωστόσο στα επόμενα αποσπάσματα. Σε αυτά η εικόνα του «κακού» Στάλιν μετασχηματίζεται σε μια δυναμική ηγετική φυσιογνωμία, η οποία αν δεν ασκούσε κατασταλτικές πολιτικές, η ΕΣΣΔ θα παρουσίαζε μια χαοτική εικόνα από την οποία δεν θα μπορούσε να ξεφύγει για πολύ καιρό. Η χαοτική εικόνα όμως για τους πληροφορητές ταυτίζεται με την εικόνα της ελλαδικής πραγματικότητας σήμερα. Και είναι πιστεύω αυτός ο παράγοντας που επιδρά διαμεσολαβητικά στη μνημονική συγκρότηση περισσότερο από τους προηγούμενους. Η απενοχοποίηση του Στάλιν σε αυτό το σημείο γιγαντώνεται περνώντας πια στην πιο εξόφθαλμη δικαίωση του.

Η παραπάνω διαπίστωση φαίνεται έντονα στο λόγο του γιου της Γκάλιας ο οποίος αναρωτιέται: «Ντάξει με ο Στάλιν βέβαια δεν ήτανε, ήτανε άδικα πες να παίρνεις λαό και το στείλεις εκεί που πρέπει... Όμως πάλι αυτό με το Στάλιν ήτανε ο Στάλιν ότι ήτανε δικτάτορος ήτανε... καλό ότι... σε πέντε χρόνια ανέβηκε η Ρωσία μετά από το πόλεμο. Επειδή ο Στάλιν ήταν αυστηρός δεν ήταν πες να αργήσεις στη δουλειά. Μια φορά θα αργήσεις, δύο φορές θα αργήσεις, τρίτη φορά πας Σιβηρία». Ο συγκεντρωτισμός και οι κατασταλτικές πολιτικές του Στάλιν εδώ δικαιώνονται. Η Ρωσία για τον πληροφορητή δεν θα συνέρχονταν καθόλου εύκολα από την καταστροφή που είχε προκαλέσει ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος, αν ο Στάλιν δεν ήταν τόσο αυταρχικός. Ο πληροφορητής αφήνει εδώ τις πρώτες του αιχμές για την Ελλάδα αναφορικά με την ατιμωρησία που θεωρεί ότι επικρατεί σε όσους δεν εργάζονται όπως υποχρεούνται. Στη συνέχεια αυτές οι αιχμές γίνονται ξεκάθαρη εικόνα καταγγελίας όχι της ελλαδικής πραγματικότητας αλλά ολόκληρου του καπιταλιστικού συστήματος και των δομών του δικαιώνοντας τις παραγωγικές και κοινωνικές δομές του υπαρκτού σοσιαλισμού: «Καλύτερα τι; Να πίνεις coca – cola ή σκέτο νεράκι; Coca – cola θα πίνεις όμως να έχεις το πονοκέφαλο απλώς από στεναχώρια α ου όμως πίνεις coca – cola και κάθεσαι σε καλό τραπέζι. [...] Ή να κάθεσαι σε ένα τραπέζακι απλό και να πίνεις νεράκι, όμως πονοκέφαλο δεν έχεις τα παιδιά σ' μια χαρά, πάνε σχολείο... ξέρεις ότι θα μεγαλώσουν. Δε χρειάζεται να... βγαίνεις από τα ρούχα σου για να... να μπορούνε να σπουδάσουν». Η δυνατότητα των πολλαπλών επιλογών και της ελπίδας για μια πλουσιοπάροχη ζωή εκλαμβάνεται από τον πληροφορητή ως ψευδαίσθηση ελευθερίας την ώρα που βασικές ανάγκες παραμένουν ακάλυπτες. Η Γκάλια που μέχρι τότε μαζί με το γιο της καταριόταν το Στάλιν έγνεφε καταφατικά, δείχνοντας να συμφωνεί.

Το παραπάνω απόσπασμα αποδίδεται στο γιο της Γκάλιας, που γεννήθηκε στο Καζακστάν και δε βίωσε τον εκτοπισμό. Ωστόσο όπως θα δούμε και αυτοί που βίωσαν τις εκτοπίσεις, η αμέσως μεγαλύτερη γενιά, δεν παρεκκλίνουν από την κεντρική ιδέα αυτού του μνημονικού αφηγήματος.

Το απόσπασμα από τη συνέντευξη με την Όλγα Πετρίδη είναι ενδεικτικό: «Ο σταλινικός παιδί μου... τραβάσται το νόμο, νόμο. Αυτός αν ίσως έτονε αώρα ση Ρουσίαν αυτού η

περεστρόικα δε θα ήταν Αν θα θά ινετονε με τα τι ποίον νόμον ότι κάποιος κι όσο θα βγαλεν ατς τα δόντια έξω, έτονε νόμος παιδί μου. Αδά όμπως κάνουνε αυτά τα περιλίγια (δεν ακούγεται καθαρά η λέξη) στηνε και θέλνε και κάβουνε τα εργοστάσια [...] Άμα θέλνε οι γιατροί θα πεθάν' ο άνθρωπος σο δρόμον και κι μπορεί να πάει. Παιδί μου δεν εν' δεν είχαμε αυτό. Ο γιατρόν πας σο γιατρόν, ο γιατρός θα 'ναι σο μέρος ατούν. Ούτε καφεδάκι ούτε τσιγαράκι, ούτε τίποτα.»²¹⁷ Η περεστρόικα η οποία για την πληροφορήτρια επέφερε την αρχή του τέλους της αδελφικής συνύπαρξης των εθνοτήτων της ΕΣΣΔ, η εργοδοτική αυθαιρεσία και η ατιμωρησία όσων δεν εργάζονται μεριμνώντας για τον πολίτη σε νευραλγικούς τομείς κοινωνικής πρόληψης, όπως η υγεία, προκαλούν τα υποκείμενα να επαναδιαπραγματευτούν το παρελθόν και να επαναπροσδιορίσουν τη μνημονική τους συγκρότηση αναφορικά με αυτό. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πληροφορήτρια λίγο πιο πριν έχει αναφέρει ότι στο πρώτο κολχόζ που εγκαταστάθηκαν με τον εκτοπισμό τους δεν είχαν γιατρό και αυτό αποτελούσε εκείνη την ώρα επιχείρημα των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης που τους προκάλεσε η κατασταλτική σταλινική πολιτική. Είναι η σύγκριση ανάμεσα στο σοβιετικό παρελθόν και την Ελλάδα της ελεύθερης αγοράς που κάνει την πληροφορήτρια σήμερα να αναπολεί τη σταλινική σταθερότητα και πειθαρχία.

Η Skultans χρησιμοποιεί τις έννοιες μνήμη φλάς (flash – bulb memory) και μνήμη αναδρομής στο παρελθόν (flash - back). Η μνήμη φλάς έχει υποστηριχθεί από ψυχολόγους ότι αφορά στιγμές τρόμου και επανέρχεται σαν εικόνα. Η Skultans αναφέρει ότι η στιγμή της σύλληψης περιγράφονταν σαν μια εικόνα δίνοντας την αίσθηση μιας αντικειμενικής διανοητικής καταγραφής. Οι πληροφορητές της όπως και οι πληροφορητές αυτής της εργασίας μιλούσαν σε χρόνο ενεστώτα θυμόντουσαν πρόσωπα, την ώρα και την ημερομηνία της σύλληψης και όλα αυτά έμοιαζαν να επικυρώνουν τη μαρτυρία. Οι πληροφορητές θυμόντουσαν τον αριθμό των στρατιωτών που κύκλωσαν το σπίτι τους, καθώς και στιχομυθίες ανάμεσα σε αυτούς και τους στρατιώτες. Ωστόσο η Skultans υποστηρίζει ότι η μνήμη φλας δεν παρέχει την αντικειμενικότητα που ισχυρίζεται, αφού η ίδια η διαδικασία της αφήγησης περιλαμβάνει επιλεκτικές περιγραφές και καθιστά αυτή τη μνήμη μια μνήμη αναδρομής στο παρελθόν.²¹⁸ Τα υποκείμενα αυτής της εργασίας μοιάζει σαν να θυμούνται με δύο τρόπους. Ο ένας είναι η μνήμη αναδρομής στο παρελθόν, όπως η Skultans τον περιγράφει, όπου τα υποκείμενα θυμούνται στιγμές ξαναζώντας τες και ο δεύτερος είναι μια πιο αποστασιοποιημένη θύμηση των ίδιων γεγονότων φιλτραρισμένα αυτή τη φορά από τις εμπειρίες που μέχρι σήμερα έχουν μεσολαβήσει. Στην πρώτη περίπτωση οι πληροφορητές ξαναβιώνουν τον πόνο και αποδίδουν τα γεγονότα φορτισμένοι σαν αυτά τα συνέβαιναν στο παρόν και εδώ ο Στάλιν παίρνει το ρόλο του θύτη. Στη δεύτερη περίπτωση η προηγούμενη μνήμη

²¹⁷ Ο σταλινικής παιδί μου βάσταγε το νόμο, νόμο. Αυτός αν ίσως ήτανε τώρα στη Ρωσία αυτού η περεστρόικα δε θα ήταν. Αν θα γινόταν (κάτι), με κάποιο νόμο, ότι κάποιος (έφταιγε) θα τους έβγαζε τα δόντια έξω. Ήτανε νόμος παιδί μου. Εδώ όπως κάνουνε αυτά τα (;) στήνουνε και θέλουνε και κόβουνε τα εργοστάσια [...]. Άμα θέλουν οι γιατροί θα πεθάνει ο άνθρωπος στο δρόμο, δεν μπορεί να πάει. Παιδί μου δεν είχαμε αυτό. Ο γιατρός, πας στο γιατρό, ο γιατρός θα είναι στο μέρος του. Ούτε καφεδάκι ούτε τσιγαράκι, ούτε τίποτα

²¹⁸ Skultans, 2007, ό.π. σελ. 213 - 215

επαναδιαπραγματεύεται υπό την επήρεια του παρόντος και επαναποδίδεται με τη φόρτιση αυτή τη φορά να βαραίνει το παρόν, αμβλύνοντας το βιωμένο πόνο του παρελθόντος και εδώ ο Στάλιν μεταμορφώνεται σε προστάτη των αδυνάτων, τους οποίους αναγκάστηκε να τιμωρήσει για λίγο, ώστε να επιτύχει την κοινωνική δικαιοσύνη και ισορροπία.

Η Τσόφα αναφέρει ότι η μητέρα της, όταν πέθανε ο Στάλιν, είπε: «καλά να πάθει το σκυλί», και φαινόταν και η ίδια να υποστηρίζει μια τέτοια άποψη για το Στάλιν. Όμως προς το τέλος της συνέντευξης κατηγόρησε το Μπέρια για τους εκτοπισμούς λέγοντας «Ο Στάλιν δεν ήξερε, ο Στάλιν γκλαβά το κεφάλι τ' για όλη Ρωσία. Ω!!! τ' εκείνού (του Μπέρια) τα δουλείας ήτανε» Ο Στάλιν απενοχοποιείται και πάλι επειδή έπρεπε να εποπτεύει ολόκληρη την ΕΣΣΔ και έτσι δεν μπορούσε να φροντίζει για όλα. Όταν αυτό ειπώθηκε είχαμε φτάσει προς το τέλος της συνέντευξης και είχε ήδη αναφερθεί στην ζωή της στην Ελλάδα. Η πληροφορήτρια λίγα λεπτά αργότερα ολοκλήρωσε την αφήγησή της λέγοντας ότι πρέπει να συνεχίσει να ζει γιατί αν πεθάνει, η κόρη της, που εργάζεται ως καθαρίστρια χωρίς ένσημα, δεν θα έχει βοήθεια από τη σύνταξή της.

Ο Κωνσταντίνος Σεμπελίδης όταν ρωτάται από τους ερευνητές γιατί ήρθε στην Ελλάδα λέει: «Γιατί ήρθαμε στην Ελλάδα; Επειδής το... ζαντόν (= χαζό) κεφάλιν πα είναι [...]... εκεί θέλεις να δουλεύεις θα 'ναι γρήγορα δουλειά (= εκεί αν θέλεις δουλειά θα τη βρεις εύκολα). [...] Εκεί είχα οσπίτ' εκεί κα είχα το κήπον εμούν [...] Εδώ πα όπως ξένοι είμες (= εδώ είμαστε όπως οι ξένοι)»

Τέλος ο Βαλέρικ προς το τέλος της συνέντευξης λέει: «Δε μου αρέσει κανένας να πει κάτι κάτι για τη Ρουσίαν άσκημον. Εγώ εκεί την ψυχή μου όλον έδωσα ση δουλειά [...] ήρθα ση Ελλάδαν και τι ακούω, ακούω... Ρωσοπόντιος». Για τους συνεκτοπισμένους του Γεωργιανούς λέει ότι αναφερόντουσαν στο Στάλιν ως εξής: «ο γάιδαρον εξόρτσε κι εμάς. Φοβόντουσαν! Όχι σαν κι ατώρα κράτος είμαστε; [...] όποιος έχει λεφτά πορεί να σκοτών τον άλλον και πάει. Ατό εκεί σον καιρόν δεν μπόρνεν κανένας κανένας αδερφός τον αδερφόν εσκότωνε έτσι (δείχνει με το πόδι του ότι τους πατούσε κάτω) έκανε ο Στάλιντς. Ε, νουνίζω(= σκέφτομαι) κι αυτό δεν ήταν καλά μήπως αλλά έτσι άμα δεν έκανεν αυτός δε μπόρνεν τόσον μεγάλον Ρουσίαν να εμάζευν...»

Τα δύο τελευταία αποσπάσματα επιβεβαιώνουν τα όσα ειπώθηκαν για τις δύο διαδικασίες μνημονικής συγκρότησης γύρω από το σταλινικό σοβιετικό παρελθόν. Το παρόν και το παρελθόν βρίσκονται σε μία συνεχή σχέση αλληλεπίδρασης και έτσι η αντίφαση της συνύπαρξης του τραύματος με τη δικαίωση του «θύτη» γίνεται κατανοητή. Ίσως αυτή η συνύπαρξη να μην είναι τελικά και τόσο αντιφατική όσο αρχικά φαίνεται.

9. Οι μνήμες τις σταλινικής περιόδου στους ποντιακούς πληθυσμούς της Τσάλκας. Μια ακόμα κοινότητα επιλεκτικής αμνησίας

Η Τσάλκα βρίσκεται νοτιοανατολικά της Τιφλίδας, στο οροπέδιο Τριαλέτη, περίπου 100 χλμ. από τη γεωργιανή πρωτεύουσα. Οι πρώτες μαζικές εγκαταστάσεις Ποντίων στην ευρύτερη περιοχή παρατηρούνται ήδη από το 1829 και στη συντριπτική τους πλειοψηφία αφορούν σε τουρκόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς από τον ανατολικό Πόντο.²¹⁹ Ωστόσο μέσα από τις συνεντεύξεις φαίνεται να υπήρχαν ελληνικά σχολεία στην περιοχή τα οποία έκλεισαν το '37. Σύμφωνα με την Eioeva κατά την απογραφή του 1897 υιοθετήθηκαν τα επίθετα, τα οποία μέχρι τότε δεν υπήρχαν. Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι σύμφωνα με τις επισημάνσεις της ίδιας οι ελάχιστες ποντιόφωνες οικογένειες διάλεξαν επίθετα που τελείωναν σε – ίδης ενώ οι τουρκόφωνες σε – οφ.²²⁰

Ίσως εδώ να κρύβεται μια ερμηνεία σχετικά με το γιατί δεν συμπεριληφθήκαν οι ποντιακοί πληθυσμοί της Τσάλκας στο σχέδιο των αναγκαστικών μεταγκαταστάσεων επί Στάλιν. Μεταναστευτικά ρεύματα χριστιανών από την τουρκική Μαύρη Θάλασσα στον Καύκασο και τη νότια Ρωσία εμφανίζονται κατά τα νεότερα χρόνια ήδη από τα τέλη της δεκαετία του 1820. Θεωρητικά το μεγαλύτερο μέρος αυτών των πληθυσμών έχοντας ήδη περισσότερο από έναν αιώνα διαμονής στα εδάφη της Γεωργίας πιθανόν να μην προκαλούσε στις σοβιετικές αρχές καχυποψία σχετικά με υποθέσεις προδοσίας και συνεργασίας με εχθρικό στρατό σε περίπτωση πολέμου. Στο βαθμό που οι περισσότεροι κάτοικοι της Τσάλκας, ήδη κατοικημένης από χριστιανούς Πόντιους από το 1828, ήταν τουρκόφωνοι και είχαν εκρωσισμένα επίθετα μπορεί να μην συγκαταλέγονταν καν στην κατηγορία της ελληνικής παρουσίας στον Καύκασο, πάντα κατά την πρόσληψη των αρχών. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η πληροφορήτρια Όλγα Σαλιγγαρίδου, γεννημένη στην Τσάλκα υποστηρίζει με θέρμη ότι αν και είχαν σοβιετικά διαβατήρια αυτά έγραφαν «Γκρετσάνκα» - Ελληνίδα. Δεν ξέρουμε ωστόσο κατά πόσο αυτή η πληροφορία είναι αληθής ή κατά πόσο στοχεύει στην απόδειξη της αμφισβητούμενης ταυτότητάς της στην Ελλάδα του σήμερα. Όπως και να έχει, η συντριπτική πλειοψηφία των Ποντίων της Τσάλκας και της ευρύτερης περιοχής είχαν εκρωσισμένα επίθετα. Ίσως αυτή η συγκέντρωση των εκρωσισμένων επιθέτων των Ποντίων, αντίστοιχη της οποίας δε φαίνεται να υπήρχε σε άλλες περιοχές του Καυκάσου, να καθυσήχασε τις αρχές, οι οποίες ακόμα και αν τοποθετούσαν αυτούς τους πληθυσμούς στην εθνική κατηγορία των Ελλήνων, ζήτημα προς διερεύνηση, δεν τους θεώρησαν «επικίνδυνους», ως εγκατεστημένους ήδη έναν αιώνα στα εδάφη της Τσάλκας.

²¹⁹ Αγτζίδης, 1997, ό.π. σελ. 48 – 50, Τσατσανίδης, Παναγιώτης 2000, «Οι ελληνικοί πληθυσμοί της Γεωργίας: 19^{ος} – 20^{ος} αιώνας», Η διασπορά του ποντιακού ελληνισμού, (επιμ.) Michel Bruneau, Ηρόδοτος: Θεσσαλονίκη, σελ. 165 – 166, Eioeva, Fatima 2000, Οι τουρκόφωνοι Έλληνες της Γεωργίας: Περιοχές και προφορική παράδοση σε Τσάλκα και Τετριτσαρό, (διευθυνση) Michel Bruneau ό.π. σελ. 183 - 188

²²⁰ Eioeva ό.π. σελ. 187

Η Βεργέτη υποστηρίζει ότι εξαιρέθηκαν από το μέτρο των αναγκαστικών μετακινήσεων και οι ποντιακοί πληθυσμοί της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν.²²¹ Ωστόσο, σε ότι αφορά το Αζερμπαϊτζάν, ο Αγτζίδης διαφωνεί τουλάχιστον για το 1949,²²² ενώ δεν αναφέρει την περίπτωση των Ποντίων της Αρμενίας ούτε στους εξαιρεθέντες ούτε στους συμπεριληφθέντες στο σχέδιο των μετοικεσιών. Όμοια ο Φωτιάδης δεν εξαιρεί τους ποντιακούς πληθυσμούς ούτε της Αρμενίας ούτε του Αζερμπαϊτζάν από τις υποχρεωτικές μετεγκαταστάσεις.²²³ Η θεωρία που συναντάται στις αφηγήσεις των πληροφορητών κατά την επιτόπια έρευνα αλλά και σε συζητήσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας με ιστορικούς που έχουν ασχοληθεί με το θέμα, σχετικά με την ερμηνεία της απουσίας υποχρεωτικών μετεγκαταστάσεων από την Τσάλκα, υποστηρίζει ότι η άγονη και δυσπρόσιτη περιοχή της Τσάλκας δεν κινδύνευε από εισβολή του χιτλερικού στρατού και συνεπώς δεν υπήρχε λόγος μετακίνησης των «ύποπτων» πληθυσμών, ενώ για τις μετοικεσίες του '44 και του '49 υποστηρίζεται ότι δεν συμπεριλήφθηκαν γιατί οι εκεί πληθυσμοί ήταν απομακρυσμένοι και έτσι δεν «ασχολήθηκαν» μαζί τους οι σοβιετικές αρχές. Αν και στα πλαίσια αυτής της εργασίας δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα, θα επιχειρήσω τη διατύπωση μιας υπόθεσης σχετικά με το ζήτημα. Είναι πολύ πιθανό να αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα για να μετακινηθούν οι ποντιακοί πληθυσμοί της Τσάλκας το απόμακρο και δύσβατο της περιοχής. Ωστόσο αν και μπορούμε να υποθέσουμε ότι εν καιρώ πολέμου δεν πραγματοποιήθηκαν μετοικεσίες λόγω του ότι οι Πόντιοι της Τσάλκας είχαν σοβιετικά διαβατήρια και άρα είχαν κληθεί να πολεμήσουν – να σημειωθεί ότι οι μετοικεσίες του '42 αφορούσαν ελληνοϋπήκοους αφού οι σοβιετικοί υπήκοοι πολεμούσαν – παραμένει ερώτημα το γιατί δεν εκτοπίστηκαν το '44 ή το '49, οπότε και εκτοπίστηκαν Πόντιοι του Καυκάσου ανεξαρτήτως υπηκοότητας. Πιθανόν η επιλογή των Ποντίων της Τσάλκας να έχουν από νωρίς εκρωσισμένα επίθετα και σοβιετικά διαβατήρια στη συντριπτική τους πλειοψηφία σε συνδυασμό και με το δυσπρόσιτο της περιοχής, να έπαιξε το δικό της ρόλο στην εξαίρεση των εκεί Ποντίων από το μέτρο των μετεγκαταστάσεων στο επίπεδο του κεντρικού κρατικού σχεδιασμού.

Οι προερχόμενοι από την Τσάλκα και την ευρύτερη περιοχή πληροφορητές είναι έξι, τέσσερις γυναίκες και δύο άντρες και όλοι τους είχαν σοβιετικά διαβατήρια. Τρεις γυναίκες ήταν εκπαιδευτικοί, μία εργάτρια στην Τιφλίδα, ενώ οι δύο άντρες δεν αναφέρονται στο επάγγελμα τους εκεί και δεν ερωτώνται και από τους ερευνητές του ΙΑΠΕ. Μόνο μία πληροφορήτρια παρουσιάστηκε με το εκρωσισμένο επίθετο που είχε εκεί και είναι η μόνη που μιλάει μια τουρκογενή γλώσσα κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Οι υπόλοιποι είτε το αναφέρουν ξεκάθαρα είτε το υπονοούν ότι άλλαξαν τα επίθετά τους πριν έρθουν στην Ελλάδα και αν και αναφέρονται

²²¹ Βεργέτη, Μαρία 2003, Παλιννόστηση και κοινωνικός αποκλεισμός, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη (κεφάλαιο II ενότητα 2 στο <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/vergeti/text/5.htm>)

²²² Αγτζίδης, 1997, ό.π. σελ. 513

²²³ Φωτιάδης, Κωνσταντίνος, 1995, Οι Έλληνες στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, σελ.

στην τουρκική βάση της γλώσσας που μιλούσαν, είναι σε θέση να συνομιλήσουν και στα ελληνικά για τις ανάγκες της συνέντευξης.

Οι κάτοικοι της Τσάλκας βίωσαν τις διώξεις της ιδιαίτερης διετίας '37 – '39, οπότε και έκλεισαν τα ελληνικά σχολεία και οι εκκλησίες της περιοχής τους. Οι διώξεις αυτής της περιόδου είναι οι μόνες που θυμούνται να έγιναν στον τόπο τους, ενώ για τις αναγκαστικές μετοικεσίες του '40 γνωρίζουν ή θυμούνται πολύ συγκεκριμένα τι συνέβη. Η θρησκεία στην περίπτωση των Ποντίων της Τσάλκας αποτέλεσε το πιο βασικό χαρακτηριστικό απόδειξης της ελληνικότητάς τους, όπως και στην περίπτωση των τουρκόφωνων Ποντίων που είχαν φτάσει στην Ελλάδα τη δεκαετία του '20.²²⁴ Η θρησκευτική συμπεριφορά των Ποντίων της Τσάλκας φαίνεται έντονη ακόμα και στα δύσκολα χρόνια '37 – '39. Πρακτικές τέλεσης θρησκευτικών καθηκόντων κρυφά στα σπίτια αλλά και η διατήρηση κάποιων δημόσιων θρησκευτικών τελετών όπως οι επιτάφιοι, εμφανίζονται και σε άλλες περιοχές του Καυκάσου. Στην Τσάλκα όμως είναι πολύ ενδιαφέρον ότι η θρησκεία χρησιμοποιείται σήμερα ως απόδειξη ελληνικότητας περισσότερο από ότι σε προερχόμενους από άλλες περιοχές Πόντιους, που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα το '90. Η πληροφορήτρια Μαρία Γκεζιμπέκοβα, ομιλούσα μια τουρκογενή διάλεκτο, αναφέρει ότι ξέρει ότι η γλώσσα δεν είναι δικιά τους και πως κράτησαν την πίστη τους και αυτό είναι που τους «κρατάει Έλληνες».

Σχετικά με τις σχέσεις των Ποντίων της Τσάλκας με τη θρησκεία είναι πολύ ενδιαφέρον το απόσπασμα της Όλγας Σαλιγγαρίδου, η οποία προς το τέλος της συνέντευξης εξιλεώνει τα δεινά που επέφερε η πτώση της ΕΣΣΔ στο πολυπολιτισμικό μωσαϊκό της περιοχής της, καθώς και τις ταλαιπωρίες της μετανάστευσης της ίδιας και των δικών της στην Ελλάδα, ερμηνεύοντας ό,τι συνέβη υπό το πρίσμα μιας θρησκευτικής οπτικής, αναφέροντας ότι το Ευαγγέλιο που διάβαζε η μητέρα της έλεγε ότι «... θα έρθει ο καιρός που κάθε έθνος – έθνος ξες τι είναι; (ρωτάει την ερευνήτρια) – θα πάει στον τόπο του». Η αρχική έκπληξη που προκαλεί το ερώτημα της πληροφορήτριας προς την ερευνήτρια του ΙΑΠΕ διαδέχεται την επιβεβαίωση της ανάγκης μιας εννοιολογικής «μετάφρασης» σε όρους που αρχικά μοιάζουν σχεδόν αυτονόητα οικείοι. Νομίζω ότι η λέξη «έθνος» μετά την εμπειρία των πολέμων μεταξύ των εθνοτήτων του Καυκάσου αποκτά άλλο περιεχόμενο στο διανοητικό σύμπαν της πληροφορήτριας, η οποία ζώντας ανάμεσα σε μουσουλμανικούς πληθυσμούς είχε μάθει να διαχωρίζει τις εθνότητες κυρίως με βάση τη θρησκεία και λιγότερο με βάση άλλα πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Η ίδια αναφέρει ότι οι μεγάλες θρησκευτικές γιορτές δεν τελούνταν δημόσια όταν ερχόταν κάποιος απ' την πόλη, ίσως εδώ να εννοεί κάποιο διοικητικό στέλεχος, και ότι όσοι δεν ήταν δάσκαλοι ή δεν κατείχαν υψηλές θέσεις πήγαιναν στην εκκλησία και τη λειτουργούσαν χωρίς την παρουσία ιερέα. Ο θείος της που ήταν κομμουνιστής δεν πήγαινε εκκλησία αλλά στο σπίτι του πίστευε. Οι αφηγήσεις όλων των πληροφορητών από την Τσάλκα αναφέρουν ότι οι εκκλησίες αν και σπάνια είχαν ιερείς, οι οποίοι συνήθως περιφέρονταν από χωριό σε χωριό, λειτουργούσαν από τους κατοίκους. Η Όλγα

²²⁴ Μαραντζίδης, 2001, ό.π. σελ. 141 - 146

Σαλιγγαρίδου, η Μαρία Γκεζιμπέκοβα, η Αβραμίδου Βέρα και ο Μιχαήλ Καρασίδης αναφέρουν ότι για λίγα χρόνια τη δεκαετία του '40 η εκκλησία του χωριού τους έγινε αποθήκη και μετά ξανάγινε εκκλησία.

Οι πληροφορητές της Τσάλκας αν και αναφέρονται στις δυσκολίες της ζωής τους κατά τη διάρκεια του πολέμου και λίγο μετά τη λήξη αυτού μιλούν με ενθουσιασμό για το Στάλιν και τη σοβιετική περίοδο μέχρι και την περεστρόικα, χρονική στιγμή κατά την οποία εκτιμούν ότι άρχισαν τα δεινά για τους λαούς που κατοικούσαν στην περιοχή και κυρίως αναφέρονται στις εθνικές διαμάχες που κατά αυτούς η τελευταία πυροδότησε. Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι στο άκουσμα κάποιας ερώτησης για εκτοπίσεις, οι πληροφορητές παραπέμπουν στην περίοδο του '37 – '39. Όταν οι ερωτήσεις γίνονται πιο συγκεκριμένες για τη δεκαετία του '40 και τις μαζικές μετοικεσίες των Ποντίων τότε, οι πληροφορητές μοιάζει άλλοτε να αγνοούν πραγματικά και άλλοτε με επιλεκτική διάθεση και δισταγμό είτε να προφασίζονται άγνοια είτε να μιλούν για εξορίες μπερδεύοντας τα λόγια τους σαν να γνωρίζουν – αν όχι τότε, σήμερα πια μέσω της συναναστροφής τους στην Ελλάδα με Πόντιους που είχαν εκτοπιστεί – και να προσπαθούν να συμβιβάσουν αυτό που για χρόνια άκουγαν και πίστευαν εκεί με αυτό που σήμερα ακούν και δύσκολα μπορούν να αμφισβητήσουν εδώ. Πρόκειται γι αυτό που πιο πάνω χαρακτήρισα «κοινότητες αμνησίας» και η περίπτωση των Ποντίων της Τσάλκας είναι μία από αυτές, χωρίς να είναι η μοναδική.

Η Βέρα Αβραμίδου γεννημένη το 1914 εργάστηκε σαν δασκάλα για ένα χρόνο, ενώ με το κλείσιμο των ελληνικών σχολείων το '37 εργάστηκε σε παιδικό σταθμό για μια εικοσαετία. Το 1937 είναι αρκετά μεγάλη και σε θέση να αντιλαμβάνεται πολλά πράγματα. Από τα λεγόμενά της μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν μέλος του κόμματος, η επαγγελματική της ιδιότητα άλλωστε ενισχύει την υπόθεση αυτή, αν και δεν το αναφέρει συγκεκριμένα στη συνέντευξη. Όταν ερωτάται για τις εξορίες του '40 απαντάει «Έδιωξε όταν ήταν πόλεμος με τη Γερμανία, τη Γερμανούς έδιωξε». Για Έλληνες λέει ότι δεν είχε ακούσει αλλά ότι στη λαϊκή αγορά, όπου εργαζόταν όταν έγινε η συνέντευξη, είχε μάθει από μια ομογενή που εργαζόταν σε διπλανό πάγκο και προέρχονταν από το Σοχούμ ότι είχε εξοριστεί μαζί με άλλους στο Καζακστάν:

Β.Α. ... έδιωξαν ατς σο Καζακστάν [...] Τεμόν οι συντρόφ' (προφανώς οι κομματικοί σύντροφοι) ελή ε... ελληνικά διαβατήρια είχανε.

Ερ. ΙΑΠΕ Και όσοι είχαν ελληνικά διαβατήρια τους έδιωξε;

Β.Α. Εδίωξεν στην Ελλάδα

Ερ. ΙΑΠΕ Τους έδιωξε;

Β.Α. Στην Ελλάδα

Ερ. ΙΑΠΕ Εσείς πως αμ... ε... τι νιώθατε γι αυτούς που τους έδιωχνε; Τους θεωρούσατε καλούς, κακούς... Γιατί τους έδιωχνε;

B.A. Έλληνε ήστου στην Ελλάδα συ ιλι (διαζευκτικό ή) Ελλάδα ποτομυστο (= επειδή) έτσι έδιωξε. Εκείνους σο Καζακστάν δεν ξέρω πλούσιοι έτανε, τι έτανε δεν ξέρω. Δεν ξέρω.

Είναι εμφανές ότι η πληροφορήτρια έρχεται σε αμηχανία. Χρησιμοποιεί ρώσικες οικείες στην ίδια λέξεις που ξέρει ότι η ερευνήτρια δεν καταλαβαίνει για να καταλήξει σε μία ερμηνεία που θα ελαφραίνει την επιλογή της σοβιετικής εξουσίας, πιθανότητα ταξικών αιτιών για τους εκτοπισμούς, επαναλαμβάνοντας ότι «δεν ξέρει». Αυτό το «δεν ξέρω» επαναλαμβάνεται με χαμόγελο και στη συνέχεια όσο την πιέζει η ερευνήτρια, υπενθυμίζοντάς της ότι δεν έκλεισαν γεωργιανά σχολεία για παράδειγμα όπως ελληνικά κτλ. Η πληροφορήτρια τότε δικαιολογεί το κλείσιμο των ελληνικών σχολείων λέγοντας ότι ήταν σε γεωργιανό έδαφος και αφού τα ελληνόφωνα χωριά ήταν μόνο τέσσερα έπρεπε να επικρατήσει η γεωργιανή γλώσσα, ενώ στη συνέχεια ο λαός απαίτησε να διδάσκεται ρώσικα και ο Στάλιν υπάκουσε στη λαϊκή επιθυμία: «Έπειτα ο λαός έκανε αυτό και ε... [...] θέλουμε ρούσικα (χτυπώντας το χέρι στο τραπέζι δυνατά θέλοντας να δείξει τη δύναμη της λαϊκής απαίτησης στην ΕΣΣΔ)». Είναι σαφές ότι ο όποιος περιορισμός γλωσσικής έκφρασης και πολύ περισσότερο η επιβολή της ρώσικης γλώσσας δεν ήταν καν λαϊκή επιθυμία πολύ περισσότερο απαίτηση και ότι η πληροφορήτρια στόχευε στην υποστήριξη των επιλογών της σοβιετικής εξουσίας. Το ίδιο και για τις εκκλησίες ενώ αρχικά υποστηρίζει ότι υπήρχε στο χωριό τους και την περιγράφει λεπτομερώς στη συνέχεια υποστηρίζει ότι τις καλές μέρες (μάλλον εννοεί τις λιγότερο δύσκολες ή τις μεγάλες γιορτές) δεν έμειναν χωρίς παπά για να καταλήξει: «Κλειστό ήτανε ε... αυτό ας λέω σε λησμόνησα... Εκλείδωσε τα σχο... εκκλησίας». Σε ότι αφορά την ίδια την προσωπικότητα του Στάλιν αναφέρει: «Εκείνος να μην έτονε οι Γερμανοί θα νίκαιαν εμάς. Ο Στάλιντς δεν έφηκε (= άφησε). Οι Γερμανοί έρθανε ση Μόσχαν εκείνος (λέει) γιοκ! Μπράβο του!».

Η Μαρία Γκεζιμπέκοβα δε θυμάται περιορισμούς στους Έλληνες επί Στάλιν, όσο για εξορίες θυμάται να έγιναν και στην περιοχή της αλλά αυτές αφορούσαν όσους έκαναν παρανομίες στα κολχόζ και πάντα άτομα και όχι οικογένειες. Είναι σαφές ότι η πληροφορήτρια αναφέρεται σε διώξεις που είτε έγιναν το '37 – '39 είτε αργότερα αλλά όχι για εκτοπισμούς τους οποίους φαίνεται να αγνοεί.

Η Ελένη Παγιαννίδου η οποία ήταν δασκάλα το 1938 και μέλος του κόμματος δεν αναφέρεται σε κλείσιμο σχολείων. Για το Στάλιν θυμάται: «Εγάπναμε το Στάλιν. Ε... ε... ετιμούμε ατόνε, και έλεγα όλα εποίαν καλά (όλα γίνονταν καλά), εάν κι αν εποίκεν και κακά πα (αν και έκανε και άσχημα πράγματα). Διότι έπρεπεν. Διότι θα κράτνεν την κυβέρνηση. Να μην έτον αυστηρός να ετέρνεν (κοιτούσε) τη δημοκρατίαν εμείς δε θα είχαμε τέτοια... ε... χτήρια και τέτοια εργοστάσια...». Η δικαίωση των επιλογών του Στάλιν που θα μπορούσαν να επιφορτίσουν αρνητικά την περίοδο της εξουσίας του και την εικόνα της ΕΣΣΔ προβάλλεται μέσα από ένα ερμηνευτικό πλαίσιο αναγκαστικής αυστηρότητας για τη διατήρηση της τάξης και την οικοδόμηση μιας ταξικά δίκαιας και οικονομικά δυνατής χώρας. Για τις εξορίες λέει μόνο ότι στο Μέγκιλς περίπου 60 χλμ.

από την Τιφλίδα έστελναν όσους καταδικάζονταν από όλες τις εθνότητες και ότι εκεί είχε καλό κλίμα και «дача (= βίλα)». Για τη μητέρα της που δούλευε πολύ σκληρά στο κολχόζ αναφέρει ότι επρόκειτο για αυστηρότητα του διευθυντή του κολχόζ, ο οποίος πίεζε το λαό αλλά φαίνεται αυτή την αυστηρότητα να τη χρεώνει καθαρά στο πρόσωπο του συγκεκριμένου ατόμου. Οι περιπτώσεις της Βέρας Αβραμίδου και της Ελένης Παγιαννίδου εμφανίζουν και την επιρροή της ταξικής – κοινωνικής θέσης και της πολιτικής τοποθέτησης στη διαμόρφωση της μνήμης, μιας και ήταν και οι δύο μέλη του κόμματος. Η πολιτική τοποθέτηση των υποκειμένων είτε στην ΕΣΣΔ είτε στην Ελλάδα, για όσους ήρθαν στη δεκαετία του '30 είναι ένας από τους πιο σημαντικούς παράγοντες επίδρασης στη μνημονική συγκρότηση.

Ο Καρασίδης Μιχαήλ αναφέρεται και αυτός στις διώξεις του '37 δίνοντας το στίγμα των κατηγοριών ποινικοποίησης της ζωής των υποκειμένων της εποχής. Στη συνέντευξη παρευρίσκονται και άλλοι οι οποίοι όταν η συζήτηση φτάνει στις εκτοπίσεις του '40 αναφέρουν περιστατικά του '37. Αναφέρονται σε άτομα που συνελήφθησαν με την κατηγορία του τροτσκιστή και την περίπτωση κάποιου, ο οποίος ευχήθηκε να «ψοφήσει ένα βόδι από το κολχόζ» για να το φάει η οικογένεια του και παρολίγο να σταλεί στη Σιβηρία. Παρόμοιες αφηγήσεις για λεκτικές αθώες επικρίσεις απέναντι στο πρόσωπο του Στάλιν είτε σε κάποιες συνθήκες ζωής ή σοβιετικά προϊόντα οι οποίες κατέληξαν σε διώξεις και καταδίκες των εκφραστών τους, εντοπίζονται και σε άλλους πληροφορητές. Να θυμίσουμε ότι ο Ηρακλής Κοκοζίδης μας αναφέρει για τον πατέρα του ότι σε κάποιο χώρο εργασίας είδε να κρεμούν πορτρέτο του Στάλιν και είπε «Κρίμας στο καρφί» και ότι εξορίστηκε γι αυτό στη Σιβηρία. Τέλος στην ταινία «Από τα Χριστούγεννα στην Ανάσταση», που έχει ήδη αναφερθεί, περιγράφεται το εξής σχετικό περιστατικό: Τον Απρίλιο του '45 Πόντιος που πολεμούσε στις τάξεις του Κόκκινου Στρατού κατηγορήθηκε για αντισοβιετική προπαγάνδα και καταδικάστηκε σε οχτώ χρόνια φυλάκιση και τρία στέρση πολιτικών δικαιωμάτων. Το κατηγορητήριο που του απαγγέλθηκε ήταν ότι υποστήριξε ότι τα ουγγρικά έπιπλα είναι καλύτερα από τα σοβιετικά.

Η Όλγα Σαλιγγαρίδου με τη σειρά της αναφέρει σχετικά με τους εκτοπισμούς ότι δεν έγιναν στο χωριό της αλλά ότι γνωρίζει γι αυτούς γιατί η αδελφή της πεθεράς της είχε εκτοπιστεί στο Καζακστάν. Χαρακτηρίζει τις εξορίες άδικες και αναφέρει ότι ο κόσμος φοβότανε το Στάλιν, τον οποίο όμως περιγράφει σαν δίκαιο και δυνατό και τονίζει ότι την περίοδο της εξουσίας του στο κόμμα ζούσανε πολύ καλά.

Τέλος ο Μπαλαμπανίδης Οδυσσέας δε θυμάται διώξεις και αναφέρει για το Στάλιν «Εμείς δηλαδή εκτίμαναμεν (= εκτιμούσαμε) το Στάλιν στο χωριόν», αν και υποστηρίζει ότι μετά το Στάλιν υπήρχε μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων και έκφρασης.

Η εκτίμηση ή ακόμα και θαυμασμός απέναντι στο πρόσωπο του Στάλιν συναντάται ακόμα και ανάμεσα στους πληροφορητές που εκτοπίστηκαν. Ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις, είτε πρόκειται για εκείνους που εκτοπίστηκαν είτε για όσους κατοικούσαν στην Τσάλκα και δε βίωσαν τις υποχρεωτικές βίαιες μετεγκαταστάσεις του '40, αυτός ο θαυμασμός εκφραζόταν ίσως δημόσια

μέσα στα πλαίσια του φόβου ότι η οποιαδήποτε έκφραση δυσαρέσκειας απέναντι στο πρόσωπο του Στάλιν θα μπορούσε να επιφέρει σοβαρές κυρώσεις. Από την άλλη μέσα από το πρίσμα του παρόντος τα θετικά του παρελθόντος μεγεθύνονται και τα αρνητικά εξωραϊζονται. Η όποια καταπίεση σε αντιπαράθεση με την «αταξία» και τα δεινά που επέφερε η κατάρρευση της ΕΣΣΔ,²²⁵ ανάμεσα στα οποία οι εμπόλεμες διαμάχες σε ολόκληρο τον Καύκασο και η εμπειρία της μετανάστευσης στην Ελλάδα, που αποτελούν και τα δύο τις πιο πρόσφατες τραυματικές μνήμες των υποκειμένων, σε συνδυασμό με το ότι αυτή η κοινότητα μνήμης δεν κουβαλάει την εμπειρία των εκτοπισμών αμβλύνουν τη σκληρότητα της σταλινικής περιόδου και δικαιώνουν την επιβολή πειθαρχίας και σκληρής διακυβέρνησης του Στάλιν.

Οι Πόντιοι της Τσάλκας φαίνεται να γνωρίζουν για τις εκτοπίσεις αλλά μοιάζει να μην έχουν λόγους να θυμούνται ή καλύτερα να έχουν λόγους για να στρογγυλοποιήσουν τις αιχμηρές γωνίες της μνήμης τους ή ακόμα και να απαλείψουν τις «κακές» μνήμες, συγκρίνοντας τη ζωή τους τότε και σήμερα. Ο Στάλιν ως στυλοβάτης και εγκαθιδρυτής ενός συστήματος οι κακές πτυχές του οποίου σταμάτησαν για τους Τσαλκούς το '39 και στα πλαίσια του οποίου έζησαν τα υποκείμενα μέχρι και την κατάρρευση, που αποτελεί την τελευταία τραυματική εμπειρία τους με τα όσα ακολούθησαν, δικαιώνεται στη μνήμη τους. Οι Πόντιοι της Τσάλκας διαμορφώνουν μια κοινότητα «αμνησίας» σε σχέση με τις εκτοπίσεις, παρόμοια της οποίας συναντάμε στους ανθρώπους που ήρθαν στην Ελλάδα το '39.

---

²²⁵ Αναφορικά με τις τραυματικές εμπειρίες των υποκειμένων αυτής της μνημονικής κοινότητας, που εντοπίζεται και στους Πόντιους μετανάστες και πρόσφυγες του '90 των υπόλοιπων μνημονικών κοινοτήτων: Η Ελένη Παγιαννίδου αναφέρει: «Ω! οι γονεΐ εμούν εδέβαζαν και τραγώδαν από βραδύς όνταν είχαν καιρόν μονάχον ελληνικά (σπάει η φωνή της δακρύζει). Αυτό έτον τα' εκείνοι τερον το όνειρον (= αυτό ήταν το όνειρό τους). Να έρθουνε εδώ. (κλαίγοντας). Άμα δεν ο Θεός εδέκινα τσ' (αλλά ο Θεός δεν τους του έδωσε), γιατί εγώ έρθα και εχάρουμαι (= εγώ ήρθα και χαίρομαι). Και ας είμαι και άσχημα. (με σπασμένη φωνή) Ας είμαι κι άσχημα. Ας και πεινώ δεν... δεν είναι τίποτα... Αλλά είμαι σην πατρίδα μου. Κανένας δεν ημπορεί να λείε εσύ τι ποίος είσαι εδώ; Ποίος είσαι κι εσύ ποίος αρωτά; (= Κανένας δεν μπορεί να μου πει εσύ τι είσαι, γιατί είσαι εδώ; Ποιος είσαι κι εσύ ποιος θα ρωτήσει;)». Η πληροφορήτρια έφυγε από την Τσάλκα λόγω του πολέμου Αμπχαζίας - Γεωργίας. Είναι πολύ σημαντικό να εστιάσει κάποιος στο τέλος του αποσπάσματος, σύμφωνα με το οποίο η πληροφορήτρια θεωρεί ότι με τον ερχομό της στην Ελλάδα δεν θα βρεθεί πια κανείς να τη ρωτήσει ποια είναι και από πού είναι, να τη θεωρήσει «ξένη». Η ίδια επαναλαμβάνει σε άλλο σημείο της συνέντευξης: «(κλαίγοντας) Και... ε πρώτη φοράν ίνταν έρθα, πρώτην φοράν όνταν έρθα, με τα ποία μάτια σο... α σο λεωφορείον απές ετέρνα τα χωράφια τη Ελλάδας (= με τι μάτια κοιτούσα μέσα από το λεωφορείο τα χωράφια της Ελλάδας.). Ατώρα κλαίω υζε (= ακόμα, ήδη) όνταν έβλεπα τη Ρωμαιοί τα χωράφια κι α δουλεύνε και έλεα κι υζε λείε δικοί μ' εν τεμόν το έθνος (= Ακόμα κλαίω όταν έβλεπα τα χωράφια των Ελλήνων και να δουλεύουνε κι έλεγα είναι δικοί μου, το δικό μου έθνος). Και... α ... δε θα λέγαν εμέν ντο εσύ... (= Και δε θα μου έλεγαν λέγαν τι εσύ... (εννοεί τι είσαι εσύ;))». Για ακόμα μια φορά η πληροφορήτρια τελειώνει τη φράση της λέγοντας ότι στην Ελλάδα δε θα βρεθεί κάποιος να τη ρωτήσει ποια είναι. Η τραυματική εμπειρία του πολέμου στη Γεωργία αποτέλεσε την αιτία της προσφυγής της στην Ελλάδα. Η εμπειρία της εκδίωξης της από τον τόπο που γεννήθηκε και μεγάλωσε δεν σχετίζεται με την σταλινική περίοδο αλλά με την μετασοβιετική εκδίωξή της από τα μέρη που γεννήθηκε. Για την πληροφορήτρια η κατάρρευση σηματοδοτεί την έναρξη του μίσους ανάμεσα στα έθνη και τις εθνότητες που μέχρι τότε συνυπήρχαν ειρηνικά κάτω από την προστασία του σοβιετικού κράτους.

10. Συμπεράσματα και προτάσεις για περαιτέρω έρευνα

Στόχος αυτής της εργασίας ήταν η διεξόδυση στα διακυβέματα της μνήμης των Ποντίων που έζησαν στην ΕΣΣΔ, έτσι όπως αυτά προβάλλονται μέσα από τις αφηγήσεις των υποκειμένων. Τα κεντρικά ερωτήματα που έγινε προσπάθεια να απαντηθούν ήταν το πότε, πως, μέσα σε ποια πλαίσια και με τι περιεχόμενο κάθε φορά τα υποκείμενα που ανήκουν στην ομάδα αναφοράς θυμούνται το σοβιετικό παρελθόν τους, με έμφαση στα μνημονικά αφηγήματα που διαμορφώνουν γύρω από την σταλινική περίοδο. Η ανάδειξη της πολυπλοκότητας που εντοπίστηκε, τόσο σε ότι αφορά τον τρόπο που διαπλέκεται ο αφηγηματικός λόγος ανάμεσα στις μνημονικές κοινότητες όσο και των πολλαπλών νοημάτων που φέρουν οι μνημονικές αφηγήσεις, ήταν ένας διαρκής στόχος, συνοδευόμενος από την επιθυμία μιας χαρτογράφησης των μνημονικών κοινοτήτων που συγκροτούνται στο εσωτερικό της ομάδας αναφοράς. Ζητήματα ερμηνείας αυτών των μνημονικών συμπεριφορών απασχόλησαν επίσης τις συζητήσεις που αναπτύχθηκαν στο κυρίως σώμα της εργασίας. Σημαντικό μέλημα αποτέλεσε η αναμέτρηση με το στοίχημα μιας αναλυτικής προσέγγισης που δε θα έπνιγε το λόγο των υποκειμένων, όπου δε θα ήταν σε θέση να δώσει απαντήσεις, και που δε θα εγκλώβιζε τα υποκείμενα σε απόλυτες αναλυτικές κατηγορίες. Φτάνοντας στο τέλος εκφράζεται η ελπίδα να έχουν αναδυθεί οι μνημονικές κοινότητες και να έχει σχηματοποιηθεί κάπως η εμβέλειά τους, τα σημεία που τέμνονται και οι διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται.

Μπορούμε να πούμε πως διαγράφονται τρεις πρώτες κοινότητες μνήμης ανάμεσα στα υποκείμενα: Η πρώτη διαμορφώνεται από τους Πόντιους που μετανάστευσαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του '30 και κυρίως την περίοδο '38 – '39, και σε μεγάλο βαθμό συγκροτείται στη βάση της μεταναστευτικής εμπειρίας στην προπολεμική Ελλάδα, και κυρίως στη βάση της πολιτικής ταυτότητας των υποκειμένων, έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε από τις εμπειρίες της κατοχής, του εμφυλίου και των μετεμφυλιακών κοινωνικοπολιτικών συνθηκών που ακολούθησαν μέχρι και τη μεταπολίτευση. Η πολιτική τοποθέτηση των υποκειμένων αυτής της μνημονικής κοινότητας στην αριστερά, και κυρίως στο ΚΚΕ, έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη θέση που έλαβαν οι μνήμες της ζωής στην ΕΣΣΔ, και κυρίως το μνημονικό αφήγημα γύρω από τις αιτίες της μετανάστευσης στην Ελλάδα, στο διανοητικό μνημονικό σύμπαν των υποκειμένων. Η δεύτερη κοινότητα μνήμης διαμορφώνεται από τους πληθυσμούς που συνέχισαν να κατοικούν στα εδάφη της πρώην ΕΣΣΔ και βίωσαν τις υποχρεωτικές μετεγκαταστάσεις του '40. Αυτή η δεύτερη μνημονική κοινότητα διαμορφώνεται κυρίαρχα στη βάση της εμπειρίας του εκτοπισμού και παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία στο εσωτερικό της. Το κοινό σημείο όλων των υποκειμένων αυτής της ομάδας είναι η ύπαρξη του μνημονικού τραύματος του εκτοπισμού. Οι μνήμες αυτού του συμβάντος, που αποτελεί συλλογικά βιωμένη εμπειρία, περιγράφονται με τέτοιο τρόπο που καταδεικνύουν την ύπαρξη του τραύματος της εμπειρίας του εκτοπισμού και την τοποθέτησή της σε γεγονός - σταθμό στη ζωή των

υποκειμένων. Έξω από την αφήγηση της εμπειρίας του εκτοπισμού, οι μνημονικές αναφορές για το πριν και το μετά διαφέρουν ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση των υποκειμένων, την κοινωνική τους θέση πριν την εμπειρία της μετεγκατάστασης, το αν κατοικούσαν σε αγροτικό ή αστικό περιβάλλον και την περίοδο μετανάστευσής τους στην Ελλάδα, συνθήκη που περιλαμβάνει το αν βίωσαν την ανάδυση των εθνικισμών και τους πολέμους που ακολούθησαν την κατάρρευση. Όπως έχει ειπωθεί ήδη τα υποκείμενα αυτής της ομάδας μοιάζει να θυμούνται με δύο τρόπους, ο ένας αφορά την εμπειρία του εκτοπισμού με την ανάκληση φαινομενικά να ενεργοποιεί μια απόσπαση της συγκεκριμένης εμπειρίας από προηγούμενες και επόμενες, λέω φαινομενικά αφού καμία ανάκληση δεν μπορεί να είναι πλήρως αποκομμένη από τις εμπειρίες του υποκειμένου μέχρι τη χρονική στιγμή της εκφοράς του μνημονικού λόγου, και ο δεύτερος πιο αποστασιοποιημένα από τη θύμηση του προκληθέντος πόνου να ανακαλεί το παρελθόν μέσα από τα φίλτρα των μέχρι σήμερα εμπειριών. Η τρίτη κοινότητα μνήμης συγκροτείται από τους πληθυσμούς που κατοικούσαν στην ΕΣΣΔ αλλά δε βίωσαν σε επίπεδο συνόλου μιας ευρύτερης περιοχής εγκατάστασης τους εκτοπισμούς της δεκαετίας του '40, κάτι που φαίνεται να συνέβη μόνο στην περιοχή της Τσάλκας. Η μνημονική συγκρότηση σε αυτή την περίπτωση φαίνεται να στηρίζεται στην απουσία της εμπειρίας του εκτοπισμού και στην πολιτική ταυτότητα των υποκειμένων, αρκετοί από τους οποίους τουλάχιστον στα πλαίσια της έρευνας αυτής της εργασίας ήταν μέλη του κομμουνιστικού κόμματος. Αυτή η κοινότητα μνήμης μοιράζεται κοινά σημεία με τις δύο προηγούμενες. Σε ότι αφορά την πρώτη παρουσιάζει την ίδια «απώλεια» μνήμης γύρω από τις αιτίες των εκτοπισμών και τις συνθήκες που αυτοί πραγματοποιήθηκαν. Σε ότι αφορά τη δεύτερη κοινότητα μνήμης, μοιράζεται το κοινό παρελθόν των διώξεων του '37 – '39, των εθνικών διαμαχών και των πολέμων που ξέσπασαν στον Καύκασο κυρίως αλλά και αλλού μετά την κατάρρευση, παρουσιάζοντας κοινά αφηγηματικά μοτίβα και μνημονικές αναφορές με αυτή. Σε ένα δεύτερο επίπεδο προσέγγισης έγινε προσπάθεια να αναδειχθούν και να μελετηθούν οι μνημονικές αφηγήσεις σε επίπεδο ατομικής πρόσληψης των βιωμένων εμπειριών και ατομικής μνημονικής συγκρότησης των υποκειμένων.

Τα όρια και ο χαρακτήρας της εργασίας αυτής επέβαλε περιορισμούς, έτσι ώστε να μη συμπεριληφθούν κρίσιμες πτυχές που θα πρόσφεραν μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση. Η προσπάθειά για μια σε βάθος επεξεργασία των μνημονικών αφηγήσεων, για την ανάδειξη και τις ερμηνείες των αντιφάσεων που αυτές εμπεριέχουν, καθώς και η διαχείριση της πολυπλοκότητας της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στις ατομικές και συλλογικές προσλήψεις, ανάμεσα στα ιστορικά γεγονότα που πλαισιώνουν τις βιωμένες εμπειρίες και τη μνημονική συγκρότηση, όπως και ανάμεσα στις μνημονικές κοινότητες μεταξύ τους, επισκίασε τις αναφορές από πλευράς μου σε δύο πολύ σημαντικούς μνημονικούς λόγους που αρθρώνονται αναφορικά με το ζήτημα των διώξεων και των υποχρεωτικών μετεγκαταστάσεων των Ποντίων κατά τη σταλινική περίοδο. Πρόκειται για τις θεσμικές μνήμες που παράγονται στην Ελλάδα και για την ανάδυση μιας πολύ ενδιαφέρουσας μνημονικής εκφοράς από ελληνικές ιστοσελίδες.

Σε ότι αφορά τις θεσμικές μνήμες αναφέρομαι σε δύο περιπτώσεις θεσμικού μνημονικού λόγου. Πρώτον στο λόγο του ΚΚΕ, το οποίο πρόσφατα ανέπτυξε μια ρητορική για το ζήτημα. Η περίπτωση του ΚΚΕ έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφενός γιατί μετά το 1990 καλείται να διαχειριστεί το δικό του μνημονικό αφήγημα σε σχέση με τη μνήμη των σταλινικών διώξεων γενικώς και των Ποντίων ιδιαιτέρως, και αφετέρου για τον λόγο περί διώξεων που εκφράζουν τα μέλη του ποντιακής καταγωγής. Ως προς το λόγο που αρθρώνει το ΚΚΕ ενδεικτικό είναι το άρθρο του Αναστάση Γκίκα στο περιοδικό Κομμουνιστική Επιθεώρηση το 2006 «Ο ποντιακός ελληνισμός στη Σοβιετική Ένωση. Μύθος και πραγματικότητα»,²²⁶ καθώς και η δουλειά του ίδιου «Οι Έλληνες στη διαδικασία οικοδόμησης του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ», από τις εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή το 2007.²²⁷ Μια γενική αίσθηση που προκαλείται από την ανάγνωση των άρθρων και του βιβλίου του Γκίκα είναι ότι προσπαθεί να αποδείξει πως τα όποια κατασταλτικά μέτρα χρησιμοποιήθηκαν αφορούσαν τους εύπορους πληθυσμούς και πως δεν εντοπίζονται πουθενά εθνικά χαρακτηριστικά στις διώξεις και τα μέτρα των υποχρεωτικών μετεγκαταστάσεων. Ο συγγραφέας επιτίθεται στην υπάρχουσα βιβλιογραφία υποστηρίζοντας ότι αυτή κινείται στα πλαίσια μιας «... μαύρης προπαγάνδας» στρατευμένης στην υπόθεση της απόδειξης της σταλινικής γενοκτονίας απέναντι στους Πόντιους, ενώ γίνεται παραδεκτό πως υπήρξαν από την πλευρά του σοβιετικού κράτους «παρατυπίες, αυθαιρεσίες και λάθη».²²⁸

Είναι ενδιαφέρον να παραθέσω σε αυτό το σημείο ότι ορισμένα από τα στοιχεία που παραθέτει ο συγγραφέας φαίνονται ιδιαίτερα χρήσιμα σε μια έρευνα που δεν επιδιώκει να αποδείξει τη θυματοποίηση των Ποντίων και την θεώρησή τους ως μιας ενιαίας πληθυσμιακής κοινότητας με κοινή μοίρα στην πορεία της ζωής τους στην ΕΣΣΔ. Από την άλλη η ξεκάθαρη στόχευσή του να αντικρούσει κάθε επιχείρημα γύρω από τον εθνικό χαρακτήρα διώξεων και εκτοπισμών, καθώς και κάθε υπόνοια άσκησης τρομοκρατίας κατά την περίοδο των διώξεων του '30, κάνει την ανάλυσή του ιδιαιτέρως μονομερή. Για παράδειγμα αναφέρω ότι για τη συνέντευξη του Ηρακλή Κοκκοζίδη, την οποία είδαμε πολύ αναλυτικά και ο Γκίκας χρησιμοποιεί, δεν αναφέρεται ότι ο πατέρας του πληροφορητή είχε φυλακισθεί και δεν αναφέρεται ότι ο ίδιος δηλώνει αριστερός, παρά μόνο η άρνησή του σχετικά με την ύπαρξη διώξεων ή όχι.²²⁹ Επίσης παραθέτει φωτογραφίες από θεατρικές παραστάσεις σε φυλακές, καθώς και φωτογραφίες κάποιου «εξορισμένου», όπως το βρήκε στην έρευνά του, που απεικονίζουν παρέες γύρω από τραπέζια με φαγητά και ποτά, για να αποδείξει ότι στις φυλακές οι συνθήκες διαβίωσης δεν ήταν απάνθρωπες και στη δεύτερη περίπτωση για να πει ότι στα Gulag, δεν υποσιτίζονταν οι κρατούμενοι, χωρίς να αναφέρει αν οι φωτογραφίες προέρχονται από τους τόπους εκτοπισμού ή από κάποιο Gulag – η λέξη εξορία εδώ όπως την βρήκε

²²⁶ Γκίκας, Αναστάσης 2006, «Ο ποντιακός ελληνισμός στη Σοβιετική Ένωση. Μύθος και πραγματικότητα», Κομμουνιστική Επιθεώρηση, τεύχ. 4-5, Ιούλιος-Οκτώβριος, σελ. 173-232.

²²⁷ Γκίκας, 2007, ό.π.

²²⁸ ό.π. σελ. 7, σελ. 241

²²⁹ ό.π. σελ. 201

κατά τη έρευνά του είναι αμφίσημη – λαμβάνοντας αυτές τις φωτογραφίες, όπως και τις αφηγήσεις ως αντικειμενικά τεκμήρια.²³⁰

Θα ήταν λοιπόν πολύ ενδιαφέρον κάποιος να μελετήσει σε βάθος τις ρητορικές του ΚΚΕ γύρω από το ζήτημα και να δει πως αυτές μπορεί να συνδιαλέγονται με μέλη του κόμματος ποντιακής καταγωγής και ιδιαίτερα με εκείνους που βίωσαν τις μετεγκαταστάσεις του '40. Επίσης θα ήταν ενδιαφέρον κάποιος να μελετήσει τους διαλόγους που αναπτύσσονται σε θεσμικό επίπεδο ανάμεσα στο ΚΚΕ ή τα μέλη του ποντιακής καταγωγής και τις αποφάσεις των Παγκόσμιων Ποντιακών Συνεδρίων. Η ημέρα της 13^{ης} Ιουνίου, για παράδειγμα, έχει ανακηρυχθεί από το 4^ο Παγκόσμιο Συνέδριο Ποντιακού Ελληνισμού το 1997, ως μέρα μνήμης για τα θύματα των σταλινικών διώξεων της ΕΣΣΔ. Η ημέρα αυτή επελέγη ως ημέρα μνήμης φέροντας το συμβολισμό της ημερομηνίας εκκίνησης των εκτοπισμών των ποντιακών πληθυσμών το 1949 από τον Καύκασο στο εσωτερικά γεωγραφικά τμήματα της ΕΣΣΔ. Σε όλα τα συνέδρια το ΚΚΕ, όπως και όλα τα κοινοβουλευτικά κόμματα, χαιρέτιζαν την έναρξη των συνεδριακών εργασιών. Ωστόσο δώδεκα χρόνια αργότερα κύκλοι του οργανωμένου ποντιακού χώρου, που φαίνεται να πρόσκεινται στο ΚΚΕ, αντέδρασαν στην πραγματοποίηση εκδήλωσης τον Ιούνιο του 2009 με τίτλο: «Εκδήλωση για τα 60 χρόνια από την εκτόπιση των ελληνικών πληθυσμών του Καυκάσου στην Κεντρική Ασία», στέλνοντας μια επιστολή στον Σύνδεσμο Ποντιακών Σωματείων (ΣΠΟΣ) Νοτίου Ελλάδας και Νήσων της Παμποντιακής Ομοσπονδίας Ελλάδας (ΠΟΕ), η οποία μεταξύ άλλων ανέφερε: «Σχετικά με το απαράδεκτο περιεχόμενο της εκδήλωσης.... σας καλούμε να μην προχωρήσετε στην πραγματοποίησή της... Αποτελεί συνέχεια των ενεργειών ορισμένων γνωστών παραγόντων στα πλαίσια μιας επιχείρησης αναβίωσης στην Ελλάδα της χρεωκοπημένης ψυχροπολεμικής φιλολογίας περί «εθνοκαθάρσεων επί Στάλιν». Δεν περιλαμβάνει μόνο ιστορικές ανακρίβειες και μεθοδολογικές παρατυπίες, αλλά ξεπερνά τα όρια της αντιεπιστημονικότητας, αγγίζοντας τα όρια της μαύρης προπαγάνδας. Τέτοιες αντιεπιστημονικές ως προς το περιεχόμενό τους εκδηλώσεις, που παραχαράσσουν τη σύγχρονη ιστορία, της οποίας κομμάτι είναι η ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού.... δεν υπηρετούν τους σκοπούς των συλλόγων μας και της Ομοσπονδίας. Υπηρετούν προφανείς προπαγανδιστικούς στόχους και πολιτικές ιδεολογικές σκοπιμότητες. Εκτιμούμε ότι το Δ.Σ. του ΣΠΟΣ σε περίπτωση που προχωρήσει στην πραγματοποίηση αυτής της εκδήλωσης, θα έχει την ευθύνη της υπόθαλψης ή της συγκάλυψης της επιχείρησης ορισμένων για την αναθεώρηση και παραχάραξη της ιστορίας, καθώς και την παραπλάνηση των μελών ή των φορέων μας.....».²³¹ Μέσα από μια τέτοια συζήτηση θα εξάγονταν χρήσιμα συμπεράσματα για την αλληλεπίδραση

²³⁰ ό.π. σελ. 231 – 237.

²³¹ Εκδήλωση για σταλινικές εκτοπίσεις, στο Πόντος και Αριστερά, <http://pontosandaristera.wordpress.com> 15/09/09

ανάμεσα σε δύο θεσμικούς μνημονικούς λόγους, του ΚΚΕ και της Ομοσπονδίας, και το μνημονικό λόγο των υποκειμένων μελών και των δύο αυτών θεσμικών φορέων.²³²

Το δεύτερο σκέλος της θεσμικής μνήμης στο οποίο αναφέρομαι αφορά το λόγο των ποντιακών σωματείων. Αυτή η μνήμη στην περίπτωση μας εκφράζεται μέσα από επίσημες ομιλίες, πρακτικά συνεδρίων, ανάδειξη ημερομηνιών μνήμης και μια σειρά από επιτελεστικές μνημονικές πρακτικές, οι οποίες επιλέγουν να εμφανίσουν και να αποκρύψουν νοήματα και γεγονότα. Δεν μπορούμε να μιλήσουμε για μια ενιαία ρητορική ούτε σε αυτή την περίπτωση. Σε γενικές γραμμές πρέπει να πούμε ότι οι ποντιακοί σύλλογοι σπάνια αναφέρονται στα ζητήματα που αφορούν τους ποντιακούς πληθυσμούς που έζησαν στην ΕΣΣΔ. Μια πρώτη ερευνητική πρόταση θα μπορούσε να ξεκινάει από τη μελέτη των αποφάσεων των Παμποντιακών Συνεδρίων με σκοπό τη διερεύνηση της συχνότητας και του τρόπου που η επίσημη θεσμική φωνή της κοινότητας αρθρώνει μνημονικό λόγο γύρω από το ζήτημα. Ένα ερώτημα που προκύπτει αφορά τη θέση που καταλαμβάνει η ιστορία των ποντιακών πληθυσμών της ΕΣΣΔ στο συλλογικό αφήγημα της ποντιακής κοινότητας των νεότερων γενεών. Ποια κομμάτια της ποντιακής ιστορίας συγκροτούν αυτό το συλλογικό αφήγημα και πως οι νεότερες γενιές διαμορφώνουν τη δική τους μνημονική συγκρότηση γύρω από το παρελθόν της κοινότητας. Ενδιαφέρουσα επίσης πτυχή αυτού του θεσμικού λόγου αποτελεί και η χρήση του όρου «σταλινική γενοκτονία των Ποντίων της ΕΣΣΔ» ως προς το πότε και από ποιους εγκαινιάζεται και γιατί εγκαταλείπεται περίπου στα μέσα της δεκαετίας του '90.

Μια ενδιαφέρουσα συζήτηση ως πτυχή της σχέσης ανάμεσα στη μνήμη και τη λήθη είναι και η μνήμη του κυβερνοχώρου. Πότε, ποιοι και πως θυμούνται ή αποσιωπούν στα πλαίσια του κυβερνοχώρου μνημονικές ρητορικές για το ζήτημα των διώξεων και των εκτοπισμών των Ποντίων επί Στάλιν; Ποιες είναι οι διαδρομές συγκρότησης του διαδικτυακού δυνητικού (virtual) υποκειμένου και πως συνομιλεί με το πραγματικό υποκείμενο; Στο βαθμό που τα υποκείμενα αυτής της μνημονικής εκφοράς ανήκουν στις επόμενες γενιές πως μεταβιβάζεται η μνήμη και τελικά μπορούμε να κάνουμε λόγο για την εμφάνιση μιας δυνητικής κοινότητας μνήμης; Δύο ενδιαφέροντα παραδείγματα ιστοσελίδων που ασχολούνται με το ζήτημα είναι οι ιστοσελίδες «Πόντος και Αριστερά» και «Μπολσεβικίδης»²³³, η πρώτη, η οποία κινείται πολιτικά στο χώρο της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς, αναδεικνύοντας το ζήτημα και η δεύτερη, που φαίνεται να κινείται πολιτικά στο χώρο του ΚΚΕ, προβάλλοντας μια υποστηρικτική θεώρηση απέναντι στη σοβιετική σταλινική εξουσία και αντικρούοντας τους ισχυρισμούς για τη βίαιη επιβολή των μετεγκαταστάσεων. Και οι δύο ιστοσελίδες παρουσιάζουν ενδιαφέρον αναφορικά με τη σύνδεση της

---

²³² Δύο καταγγελτικά προς την εκδήλωση άρθρα που δημοσιεύθηκαν στο ριζοσπάστη: <http://www1.rizospastis.gr/story.do?id=5151429&publDate=28/6/2009>, <http://www1.rizospastis.gr/story.do?id=5151280&publDate=27/6/2009> και η σχετική απάντηση της ΣΠΟΣ Ν. Ελλάδας και Νήσων της ΠΟΕ: <http://pontosandaristera.wordpress.com/2009/09/11> 11-9-2009

²³³ <http://mpolsevikidis.blogspot.com> 1/7/08

πολιτισμικής καταγωγής και της πολιτικής ιδεολογικής τοποθέτησης και συμπεριφοράς των υποκειμένων που εμφανίζονται ως δημιουργοί και διαχειριστές τους. Πέρα από το έκδηλο της συνύπαρξης των δύο αυτών ταυτοτήτων στις επωνυμίες των ιστοσελίδων, ενδεικτικά να αναφέρω ότι στην κεντρική σελίδα του «Πόντος και αριστερά» υπάρχει μόνιμα στην δεξιά στήλη αναρτημένη η πρόταση «Γιατί ο Πόντος αποτελεί μια υπόγεια διεργασία ανατρεπτική -και γι αυτό αριστερή- για τις μέχρι τώρα εικόνες μας», ενώ στην ιστοσελίδα «Μπολσεβικίδης» υπάρχει ο υπότιτλος «Και στην επανάσταση και όταν θα έρθουν να μας την πέσουν στο λόχο που θα είμαι θα χορεύουμε τον πυρίχιο, σέρα, πριν τη μάχη! Να λελέβω σε!».

Υπάρχουν φορές που οι διαμορφωμένοι πόλοι, με πιο έκδηλα τα δίπολα, γύρω από την ανάδειξη και την αποσιώπηση, τη θεσμική μνήμη και τη θεσμική λήθη, των σημαντικών ιστορικών γεγονότων προκαλούν το επιστημονικό ενδιαφέρον εστιάζοντας την ενασχόληση γύρω από αυτούς. Υπάρχουν όμως και οι ενδιάμεσες ζώνες. Κάπου εκεί βρίσκονται τα υποκείμενα που ερήμην τους αρθρώνονται οι θεσμικοί λόγοι και διαμορφώνονται οι ολιστικές προσεγγίσεις είτε της θυματοποίησης είτε της ωραιοποίησης των βιωμάτων και των εμπειριών τους. Τα υποκείμενα αυτής της εργασίας άλλωστε το απέδειξαν απορρίπτοντας και τη μία και την άλλη ολιστική θεώρηση. Είναι ίσως πιο δύσκολο να εντοπιστούν γιατί δεν φωνάζουν την άποψή τους μέσα από βιβλία, εφημερίδες και συνέδρια αλλά τη συζητούν στο μυαλό τους, την κρατούν στα συρτάρια τους, την κρεμούν στους τοίχους των σπιτιών τους και ίσως καμιά φορά την επικοινωνούν με τους «δικούς τους» στις γειτονιές τους. Αυτός είναι ίσως και ο λόγος που ξαφνιάζουν με τις αφηγήσεις τους και που κάνουν όσους είναι έξω από την «ιστορία τους» να βλέπουν αντιφάσεις. Σαν τελικό συμπέρασμα καμιά από τις αντιφάσεις που αρχικά εντοπίστηκαν δεν είναι αντίφαση, αφού αν κάποιος προσπαθήσει να ακούσει αυτές τις ιστορίες και τις διαβάσει μέσα από το πρίσμα των ιστορικών συγκυριών που αυτές βιώθηκαν αλλά και εκφέρονται την ώρα της αφήγησης, βρίσκει τις απαντήσεις που δίνουν συνοχή στο φαινομενικά ασυνεχές, αποσπασματικό, αντιφατικό και καμιά φορά χαοτικό της αφηγηματικής ροής τους. Εξάλλου η «αλήθεια» τόσο στην κοινωνία όσο και σε επίπεδο ανάλυσης, δεν υπάρχει «αυτούσια» ούτε ως τέτοια μπορεί να βρεθεί. Σκοπός αυτής εργασίας υπήρξε η όσο το δυνατόν καλύτερη διείσδυση σε ορισμένες πτυχές της βιωμένης εμπειρίας και της μνημονικής συγκρότησης των υποκειμένων γύρω από αυτή και το πεδίο της προφορικής ιστορίας προσέφερε τα εργαλεία, τις μεθόδους και τις θεωρητικές αποσκευές για τη προσέγγισή τους.

Βιβλιογραφία

- Alcock, M., 2003, Refugee Trauma- The Assault on Meaning, *Psychodynamic Practice* 9.3: 291-300
- Amit, Vered (ed), 2000 *Constructing the Field. Ethnographic Fieldwork in the Contemporary World*. London/New York: Routledge
- Asan, Omar 1996, *Pontos Kültürü*, Istanbul: Belge
- Basch Linda, Schiller Nina, Szanton Blanc Christina, 1994, «Nations Unbound, Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States», Gordon and Breach, New York
- Benezer, G., 1999, «Trauma Signals in Life Stories», *Trauma and Life Stories, International Perspectives* (eds) Rogers, K, Leydesdorff, S & Dawson, G. London & New York: Routledge: 29 – 44
- Branderbergen, David 2002, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931 – 1956*, Cambridge: Harvard University Press
- Connerton, Paul 2007, *How Societies Remember*, Cambridge: Cambridge University Press
- Elias N. 1997, *Σχεδιάσμα για μια θεωρία του πολιτισμού*, Αθήνα: Νεφέλη: 261 – 279
- Eloeva, Fatima 2000, «Οι τουρκόφωνοι Έλληνες της Γεωργίας: Περιοχές και προφορική παράδοση σε Τσάλκα και Τετριτσκάρό», *Η Διασπορά του Ποντιακού ελληνισμού*, (επιμ.) Michel Bruneau, Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος: 183 - 188
- Farge, Arlette 2005, *Η γεύση του αρχείου*, Αθήνα: Νεφέλη
- Featherstone M., 1995, «Personality, Unity and the Ordered Life», *Undoing Culture. Globalization, Postmodernism and Identity*, London: Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications: 34 – 53
- Feuchtwang, S., 2002, *Grievous Loss*, LSE Magazine: 10
- Figes, Orlando 2007, *The Whisperers. Private life in Stalin's Russia*, Penguin Books
- Fitzpatrick, Sheila 1999, *Everyday Stalinism: Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford: Oxford University Press
- Fleischer, Hagen 2003 – 2004, «The past beneath the present. The resurgence of world war II public history after the collapse of communism. A stroll through the international press», *Historiein* τ. 4: 45 – 130.
- Gelb, Michael 1995, «An Early Soviet Ethnic Deportation: The Far-Eastern Koreans», *Russian Review*, vol. 54, no. 3, , Blackwell Publishing: 389-412, <http://www.jstor.org/stable/131438>
- Getty Arch, Naumov Oleg *The road to terror: Stalin and the Self - Destruction of the Bolsheviks 1932 – 1939*, Yale University Press

- Ginzburg, Carlo 1994, Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16^{ου} αιώνα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Green, Anna 2004, «Individual remembering and “collective memory”»: Theoretical presuppositions and contemporary debates», *Oral History*, vol.32 No 2: 35 – 44
- Guchinova, Elza – Bair, 2006, *The Kalmyks*, London: Routledge
- Halbwachs, Maurice 1992, *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press
- Hastrup, Kristen 1998, «Ιθαγενής ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους;» *Ανθρωπολογική θεωρία και Εθνογραφία*, (επιμ.) Δημήτρα Γκέφου Μαδιανού, Αθήνα *Ελληνικά Γράμματα*: 337 – 364
- Hobsbawm, Eric 1998, *Για την Ιστορία*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Kouki, Hara 2003 – 2004, «The politics of history and the history of politics: The rewriting of past during perestroika (1985 -1990)», *Historein* τ. 4: 131 – 160
- Kreindler, Isabelle 1986, «The Soviet Deported Nationalities: A Summary and an Update», *Soviet Studies*, vol. 38, no. 3, Taylor & amp: σελ.387-405 <http://www.jstor.org/stable/151700>
- Kukhterin, Sergei 2007, «Πατέρες και «Πατριάρχες» στην κομμουνιστική και μετακομμουνιστική Ρωσία», *Ανάμεσα σε Παρελθόν και Παρόν. Εθνογραφίες του μετασοσιαλιστικού κόσμου*, (επιμ.) Ευτυχία Βουτυρά, Riki Van Boeschoten, Αθήνα: Κριτική: 77 – 103
- Louis Dumont, 2000, «Μια τροποποιημένη άποψη για την καταγωγή μας: Η χριστιανική καταβολή του νεωτέρου ατομικισμού», *Πανόραμα του Προσώπου*, (επιμ.) Σαμοθράκη Ντ., Αθήνα: Αρμός: 272 – 312
- Martin, Terry 1998, «The origins of the Soviet Ethnic cleansing», *The Journal of Modern History*, vol. 70, no. 4, The University of Chicago Press: 813 – 861, <http://www.jstor.org/stable/2990684>
- Mauss, Marcel 2000, «Μια κατηγορία του ανθρώπινου νου: Η έννοια του προσώπου», *Πανόραμα του Προσώπου*, (επιμ.) Σαμοθράκη Ντ., Αθήνα: Αρμός: 186 – 219
- Merritt, Steven 2001, «Ethnic Cleansing in the USSR, 1937 – 1949», *The historian*, vol. 63, issue 4
- Morris, James 2004, «The Polish Terror: Spy Mania and Ethnic Cleansing in the Great Terror», *Europe-Asia Studies*, Vol. 56, no. 5, Taylor & amp: 751-766, <http://www.jstor.org/stable/4147481>
- Olick J., Robbins J., 1998, «Social memory studies: “collective memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices», *Annual Review of Sociology* vol. 24: 105 – 140.
- Passerini, Luisa 1998, *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα. Η Ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Αθήνα: Νεφέλη
- Passerini, Luisa 2000, *Becoming a Subject in the time of the Death of the Subject*, 2 – 16 <http://www.women.it/cyberarchive/files/passerine.htm>
- Pohl, Otto 1999, *Ethnic cleansing in the USSR, 1937 – 1949*, Westport: Greenwood Press
- Pollian, Pavel 2004, *Against their will. The history and geography of forced migrations in the USSR*, Budapest: Central European University Press

Popov, A. 2007, «Crossing Borders, Shifting Identities: Transnationalisation, "Materialisation", and Commoditisation of Greek Ethnicity in Post-Soviet Russia», *Anthropology of East Europe Review*, vol. 25, No. 1: 29 – 41

Portelli, Alessandro 1997, *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press

Rittersporn, Gabor, 2001, «Η τρομοκρατία», *Ο Αιώνας των Κομμουνισμών*, (επίμ.) Dreyfus Michel, Groppo Bruno, Ingerflom Claudio, Lew Roland, Pennetier Claude, Pudal Bernard, Wolikow Serge, Αθήνα: Πόλις: 206 – 219

Sherbakova, Irina 1992, «The Gulag in memory», *Memory and totalitarianism*, special edition Luisa Passerini, New York: Oxford University Press: 103 – 115

Sideri, Eleni 2006, *The Greeks of the former Soviet Republic of Georgia. Memories and practices of diaspora.*, Ph.D Disertation. London: School of Oriental and African Studies/University of London: Unpublished

Skultans, Vieda 1998, *The testimony of lives. Narrative and Memory in post – soviet Latvia*, New York: Routledge

Skultans, Vieda 2007, «Θεωρητικοποιώντας τις ζωές των Λετονών: Η αναζήτηση ταυτότητας», *Ανάμεσα σε Παρελθόν και Παρόν. Εθνογραφίες του μετασοσιαλιστικού κόσμου*, (επιμ.) Βουτυρά Ευτυχία, Van Boeschoten Riki, Αθήνα: Κριτική: 199 – 232

Smith, Kathleen 1996, *Remembering Stalin's victims: popular memory and the End of the USSR*, Ithaca: Cornell University Press.

Taussig, Michael 2002, «Culture of Terror –Space of Death», *The Anthropology of Politics. A Reader in Ethnography, Theory and Critique*, (επιμ.) Vincent Joan Oxford: Blackwell Publishing: 172-186.

Van Boeschoten, Riki 1997, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900 - 1950)*, Αθήνα:Πλέθρον

Van Boeschoten Riki, Βερβενιώτη Τασούλα, Βουτυρά Ευτυχία, Δαλκαβούκης Βασίλης, Μπάδα Κωνσταντίνα, 2008, *Εισαγωγή στο Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, (επιμ.) Van Boeschoten Riki, Βερβενιώτη Τασούλα, Βουτυρά Ευτυχία, Δαλκαβούκης Βασίλης, Μπάδα Κωνσταντίνα, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο: 9 - 41

Van Boeschoten, Riki 2008, «Μνήμες, τραύματα και μετα – μνήμη: Το «παιδομάζωμα» και η επεξεργασία του παρελθόντος», *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, (επιμ.) Van Boeschoten Riki, Βερβενιώτη Τασούλα, Βουτυρά Ευτυχία, Δαλκαβούκης Βασίλης, Μπάδα Κωνσταντίνα, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο: 131 – 147

Vertovec, Steven 1999, «Conceiving and researching transnationalism», *Ethnic and Racial Studies*, vol. 22, n2, Routledge: 447 – 462

Vigreux, Jean, 2001, «Οι κομμουνιστές αγρότες», *Ο Αιώνας των Κομμουνισμών*, (επίμ.) Dreyfus Michel, Groppo Bruno, Ingerflom Claudio, Lew Roland, Pennetier Claude, Pudal Bernard, Wolikow Serge, Αθήνα: Πόλις: 543 – 561

Weitz, Eric 2000, «Racial politics, without a concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges», *Slavic Review*, vol 61: 1 – 29

Αγγελόπουλος, Γιώργος 2006, « 'Γηγενείς' και Ανθρωπολόγοι. Εθνογραφικές εμπειρίες από τη Δυτική Μακεδονία», *Περιπέτειες της ετερότητας*, (επιμ.) Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια: 159 – 180.

Αγτζίδης Βλάσης, 1996, «Ο Ελληνικός τύπος στη Σοβιετική Ένωση: Η περίπτωση της εφημερίδας Κόκκινος Καπνός (1932 - 1937)», διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Θεσσαλονίκη.

Αγτζίδης, Βλάσης, «Η ομάδα Χαραλαμπίδη – Φωτιάδη και το ποντιακό κίνημα» στο <http://pontosandaristera.wordpress.com/> 25/12/06

Αγτζίδης, Βλάσης 1991, Ποντιακός ελληνισμός. Από τη γενοκτονία και το σταλινισμό στην περεστρόικα, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη

Αγτζίδης, Βλάσης 1992, Η κατάρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Οι συνέπειες για τον ελληνισμό, Αθήνα: Ελλοπία

Αγτζίδης, Βλάσης 1995, Οι άγνωστοι Έλληνες του Πόντου, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας.

Αγτζίδης, Βλάσης 1996, Πόντος: Ένα ανοιχτό ζήτημα, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.

Αγτζίδης, Βλάσης 1997, Παρευξείνιος Διασπορά. Οι ελληνικές εγκαταστάσεις στις βορειοανατολικές περιοχές του Ευξείνου Πόντου, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη

Αγτζίδης, Βλάσης 2005, Έλληνες του Πόντου: Η γενοκτονία από τον τουρκικό εθνικισμό, Αθήνα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ανατολικής Αττικής

Αμπατζόγλου, Γρηγόρης 1999, «Αυτοβιογραφία, μνήμη, θεραπεία», *Διαδρομές και τόποι μνήμης Ιστορικές και Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, (επίμ) Μπενβενίστε Ρίκα, Παραδέλλης Θόδωρος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια: 65 – 87

Ανδριώτης, Ν.Π. 1976 [1955]. Χα λέω σε = Θα σου ειπώ. Αντιχάρισμα στον καθηγητή Νικόλαο Π. Ανδριώτη. Θεσσαλονίκη.

Αυγιτίδης Κ. Γ., 1998, Ο Ελληνικός εμπορικός κόσμος της Οδυσσού και η Ελλάδα, Αθήνα: Δωδώνη

Βαλαβάνης, Ι. 1934. Παραμύθια Άνω Αμισού. Αρχείον Πόντου 6: 228-239.
Βάρναλης, Κώστας, 1934 – 1935, Η σημερινή Σοβιετική Ρωσία, στην εφημερίδα Νέος Κόσμος (σειρά άρθρων)

Βεντούρα, Λίνα 2006, «Διασπορά, παγκοσμιοποίηση και Συλλογικότητες», *Σύγχρονα Θέματα*, (επιμ.) Λίνα Βεντούρα, Βασιλική Τρουμπέτα, τ. 92, Ιανουάριος – Φεβρουάριος: 31 - 39

Βεργέτη, Μαρία 1994, Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτικής ταυτότητας, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη

Βουτυρά, Ευτυχία 1997, «Βίαιες μετακινήσεις, μεταναστεύσεις και επαναπατριsmός. Διλήμματα ταυτότητας των Ελλήνων της Κεντρικής Ασίας», Η διασπορά των Ελλήνων στη Ρωσία από την

πτώση της Πόλης μέχρι σήμερα, Αθήνα: Μετσόβειο Πολυτεχνείο Πανεπιστήμιο Αθηνών: 171 – 207

Βουτυρά, Ευτυχία 2001, «Η κατεύθυνση της ιστορίας: Προφορική Ιστορία, συλλογική μνήμη και κοινωνική αλλαγή στον μετασοβιετικό χώρο», Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός, Λαογραφία και Ιστορία, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου Νέστορος, (επιμ.) Χρυσούλα Χατζητάκη – Καψωμένου, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής: 166 – 181

Βουτυρά, Ευτυχία 2003, «Refugees: whose term is it anyway? Emic and etic constructions of 'refugees' in Modern Greek», The Refugee Convention at fifty: a view from forced migration studies, (επιμ.) Joanne van Selm, Khoti Kamanga, John Morrison, Aninia Nadig, Sanja Spoljar Vrzina and Loes van Willigen, USA: Lexington Books: 65-80

Βουτυρά, Ευτυχία 2006α, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες. Ετερότητα και παλιννόστηση από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα: Η περίπτωση των «Ρωσοποντίων», Περιπέτειες της ετερότητας, (επιμ.) Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια: 267 – 295

Βουτυρά, Ευτυχία 2006β, «Post – Soviet Diaspora Politics: The case of the Soviet Greeks», Journal of Modern Greek studies, vol.24, n.2: 379 – 409

Βραΐλα, Ιω. Η. Κάλφογλου, 1918, Ιστορία της εν Βατούμ Ελληνικής Κοινότητας, Βατούμ

Γαβρά, Ελένη, 1998, Αγροτικός χώρος και κατοικία στον Πόντο από το 19^ο αιώνα έως τις αρχές του 20^{ου} : Ορεινοί οικισμοί στις περιοχές Αργυρούπολης και Τραπεζούντας, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη

Γαλανίδου – Μπαλαφούσια Έλσα, 1999, Ποντιακή Λαογραφία (οι τέσσερις εποχές και οι μήνες τους), Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών

Γεωργιάδης Θανάσης, 1991, Ο Πόντος: Ιστορία, Λαογραφία και πολιτισμός, Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης – Παιδεία

Γκέφου Μαδιανού, Δήμητρα 1999, Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κροτική, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Γκίκας, Αναστάσης 2006, Ο Ποντιακός Ελληνισμός στη Σοβιετική Ένωση. Μύθος και Πραγματικότητα, στην Κομμουνιστική Επιθεώρηση τ. 4 – 5.

Γκίκας, Αναστάσης 2007, Οι Έλληνες στη διαδικασία οικοδόμησης του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Γρηγόρης, Καλαντίδης 2005, Εξορισμένος λαός. Οι αναμνήσεις ενός ελληνοπόντιου από τη σταλινική εξορία 1949, Θεσσαλονίκη: Ερωδιός

Δάγκας Αλέξανδρος, Λεοντιάδης Γεώργιος, 2009, «Ο Στάλιν στην εξουσία», Οι νικητές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: 67 – 84 (ένθετο της Ελευθεροτυπίας Σάββατο 13/7/09)

Διαμαντόπουλος Α., 2001, «Η Ιστορία των Ελλήνων του Καυκάσου στο Καρς και στο Κιλκίς», Αθήνα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κιλκίς

Ελλενστέιν, 1977, Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης, τομ. Α και Β, Αθήνα: Θεμέλιο

Ζαπάντης, Ανδρέας 1989, Ελληνο – σοβιετικές Σχέσεις, 1917 – 1941, Αθήνα: Εστία

Θεοφάνης Μαλκίδης, 2008, Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου. Ιστορία, πολιτική και αναγνώριση, Αθήνα: Γόρδιος

Ιωακειμίδης, Σ. 1958. Λαογραφικά του χωριού Χαπέσ(ιν) Νικοπόλεως. Αρχείον Πόντου 22: 265-266.

Καραγιάννης, Βαγγέλης 2006, «Μετανάστευση – Διεθνικότητα – Κινητικότητα. Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα διεθνικής μετανάστευσης, Σύγχρονα Θέματα, τ. 92, Ιανουάριος – Φεβρουάριος: 23 – 30

Καραγιαννίδου Άντα, 2006, Παιδιά της νέας προσφυγιάς, Αθήνα: Γόρδιος

Καρπόζηλος, Απόστολος 1984, «Ρωσο – Ποντιακά», Α΄ Συμπόσιον ποντιακής λαογραφίας, (12 – 15.6.81) Αρχείον Πόντου, τ. 38, Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών: 153 - 176

Κασιμάτη, Κούλα 1992, Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: κοινωνική και οικονομική τους ένταξη, Αθήνα : Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής,

Κελεκίδης Δ., 2006, Το αντάρτικο του Πόντου, Αθήνα: Γόρδιος, Μιχάλης

Λα Φονταίν Σ.Ζ., 2002, «Πρόσωπο και άτομο: ανθρωπολογικές παρατηρήσεις» στο Πανόραμα του Προσώπου, (επιμ.) Σαμοθράκη Ντ., Αθήνα: Αρμός: 313 – 338

Λαπαρίδης Νίκος, 1996, Η Ματσούκα του Πόντου. Ιστορική διαδρομή, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.

Λασκαράτος, Διονύσιος Μεταξάς 1900, Ελληνικά παρικία Ρωσίας και Ρωμουνίας

Λαυρεντιάδου, Μαίρη 2006, Να φεύγεις και να ριζώνεις. Η εγκατάσταση των Ελλήνων Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση στη Θράκη και στην Αθήνα, Αθήνα: Παπαζήσης

Λαυρεντίδης, Ισαακ 1986, «Οι εκ Σοβιετικής Ενώσεως Έλληνες ποντιακής καταγωγής και τα εκ της συνθήκης της Λωζάνης δικαιώματά των», Αρχείον Πόντου παράρτημα 15, Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών

Λιανίδης, Σ. κ.ά. 1964. Λαογραφικά κείμενα Νικοπόλεως. Αρχείον Πόντου 26: 257-266.

Λοϊζίδου – Γαλληνού, Γλυκερία 2005, Ποντίων Πάθη. Όσα έζησα και άκουσα, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη

Μαραντζίδης, Νίκος 2001, Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος: εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του δυτικού Πόντου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Παναγιωτίδης, Θεολόγος 1919, Ο εν Ρωσσία Ελληνισμός, Αθήνα

Παπαηλία, Πηνελόπη, 2005, Genres of Recollection: Archival Poetics and Modern Greece, New York: Palgrave Macmillan

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, 2006, «Το καθεστώς της διαφορετικότητας στην ελληνική κοινωνία», Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα, (επιμ.) Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια: 407 – 469

Παραδέλλης, Θεόδωρος 1999, «Ανθρωπολογία της μνήμης», Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, (επιμ.) Ρίκα Μπεμβενίστε, Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια: 27 – 58

Παυλίδης, Ελευθέριος 1953, Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 χρόνια του εν Αθήναις Σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων, Αθήνα.

Πογκόσοβα, Γιούλια 2002, Οι Έλληνες στο σύστημα των εθνικών σχέσεων της ΕΣΣΔ, Αθήνα: Κυριακίδης.

Σαμαρά, Βασιλική 2005, Αναζητώντας τον παράδεισο [Πόντος, Κριμαία, Ουζμπεκιστάν, Ελλάδα], Αθήνα: Γόρδιος

Σιβρίδης, Γ.Α. 1938. Δεισιδαιμονία, προλήψεις και περίεργα των Οινοέων. Αρχείον Πόντου 8: 203-213

Στυλιανούδη, Λιλή 2002, «Η θεραπευτική διάσταση της συνέντευξης», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. τ. 107: 83 – 94

Τζουχά, Ιβάν 2006, Ελληνική υπόθεση. Ιστορία των μέτρων καταπίεσης εναντίων των Ελλήνων της ΕΣΣΔ, Αγία Πετρούπολη: Αλιτέγια. Πρωτότυπο: Джуха, Иван 2006, Греческая операция. История репрессий против греков в СССР, Санкт – Петербург: Алетея

Τηλικίδης Γ., 1937, «Ο εν Καυκάσω Ελληνισμός», Ποντιακά Φύλλα, τ. 21: σελ.358-361

«Τόποι μνήμης» Συνέντευξη του Πιέρ Νορα στην Χρυσάνθη Αυλάμη, 2005, στο Ίστωρ τ. 14, Αθήνα: 179 – 210

Τοπχαράς, Κώστας 1998, Η γραμματική της ποντιακής, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη. Φωτοτυπική επανέκδοση του Κ. Τοπχαράς, 1932, Η γραμματικι τι ρομεικου τι ποντεικου τι γλοζας, Ροστοβ – Ντον: Κομμουνιστις

Τσατσανίδης, Παναγιώτης 2000, «Οι ελληνικοί πληθυσμοί της Γεωργίας: 19^{ος} – 20^{ος} αιώνας», Η διασπορά του ποντιακού ελληνισμού, (επιμ.) Michel Bruneau, Ηρόδοτος: Θεσσαλονίκη: 165 – 166

Υπουργείο Μακεδονίας – Θράκης 2001, Τα κυριότερα χαρακτηριστικά των ομογενών από τις χώρες της Πρώην Σοβιετικής Ένωσης στους πολυπληθέστερους νομούς της Ελλάδας

Υπουργείο Μακεδονίας – Θράκης, 2000, Η ταυτότητα των παλινοστούντων ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ, Θεσσαλονίκη: Γενική Γραμματεία Παλινοστούντων Ομογενών

Φουκω, Μισέλ 1991, Η μικροφυσική της εξουσίας, Αθήνα: Ύψιλον/ βιβλία

Φωτιάδης, Κωνσταντίνος 2004, Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία.

Φωτιάδης, Κώστας (επιμ.), 1995, Οι Έλληνες στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ (Ιστορία - Παιδεία), Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη

Χαραλαμπίδης Μιχάλης, Φωτιάδης Κώστας, 1991, Πόντιοι : δικαίωμα στη μνήμη, Θεσσαλονίκη : Αφοί Κυριακίδη

Χαραλαμπίδης, 2000, Αγώνας σε δύο μέτωπα : η αναγνώριση της ποντιακής γενοκτονίας, Αθήνα: Γόρδιος

Χαραλαμπίδης, Μιχάλης 1996, Το Ποντιακό ζήτημα σήμερα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα: Γόρδιος

Χασιώτης Ι. Κ (επιμ.), 1997, Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί, οργάνωση και ιδεολογία, Θεσσαλονίκη: University Studio Press

Χρουτσώφ, Νικήτα 1989, Η «μυστική έκθεση» στο 20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ, Αθήνα: Θεμέλιο

Παράρτημα 1

Προφίλ αφηγητών

Γκάλια

Γεννήθηκε το 1937 στη Γκουνταούτα, κωμόπολη της σημερινής Αμπαζίας, όπου κατοικούσαν Αμπαζίοι, Γεωργιανοί, Εβραίοι και Πόντιοι, κατά κύριο λόγο οργανωμένοι ανά συνοικίες. Η οικογένειά της βρέθηκε εκεί από τον τουρκικό Πόντο το '23. Στο σπίτι μιλούσαν ποντιακά και η μητέρα της είχε πάει σε ελληνικό σχολείο. Ωστόσο με το πέρασμα των χρόνων η επικοινωνία επικράτησε να γίνεται στη Ρώσικη γλώσσα, αν και μπορούσαν να μιλούν και τις γλώσσες των εκάστοτε γειτόνων τους. Το '39 πολλοί συγγενείς της ήρθαν στην Ελλάδα, μεταξύ των οποίων και ο πατέρας της μάνας της, ωστόσο η γιαγιά της και οι γονείς της δεν ήθελαν να ακολουθήσουν. Ο πατέρας της ήταν επιλοποιός και η μητέρα της κεντήστρα. Στο σπίτι τους στη Γκουνταούτα μένανε επτά άτομα, τέσσερα παιδιά, δύο γονείς και η γιαγιά. Η οικογένεια συμπληρώθηκε από ακόμα ένα παιδί που γεννήθηκε στο Καζακστάν. Το 1949 τους εξόρισαν στο Καζακστάν. Πρώτα τους πήγαν στο κολχόζ ιντερνασιοναλ 5 χλμ. από την περιοχή Παχταράλ του Βόρειου Καζακστάν, μετά από δέκα μήνες περίπου μεταφέρθηκαν στην κωμόπολη Παχταράλ και μετά στο Κεντάου, όπου τελείωσε το σχολείο. Το '54 πήγε στο Τουρκεστάν και σπούδασε νοσηλεύτρια μέχρι το '57. Στη συνέχεια εργάστηκε σε ορυχεία ως νοσοκόμα. Το '89 ήρθε στην Ελλάδα, αφού πρώτα είχε έρθει η κόρη της και μετά από παρότρυνση των γιων της που ήθελαν να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα. Η ίδια δεν επιθυμούσε την μετεγκατάσταση στην Ελλάδα. Σήμερα ζει στην Πεντέλη και είναι 70 χρονών και δεν εργάζεται.

Βαλέρικ

Γεννήθηκε το 1933 στη Γεωργία στο χωριό Αλεξάνδρεια. Ο πατέρας του ήταν από την Τραπεζούντα, από όπου έφυγε στις αρχές τις δεκαετίας του '20 λόγω των διώξεων. Στην Αλεξάνδρεια ζούσαν μεταξύ άλλων Γεωργιανοί, Αρμένιοι και Πόντιοι, διασκορπισμένοι μέσα στο χωριό, έτσι ώστε τα παιδιά από διαφορετικές εθνότητες – εθνικότητες να παίζουν μαζί. Πήγε στο γεωργιανό σχολείο της Αλεξάνδρειας τρεις τάξεις. Τα μεγαλύτερα αδέρφια του πρόλαβαν να πάνε σε ελληνικό σχολείο. Στο σπίτι μιλούσαν Ποντιακά. Το σπίτι τους ήταν ξύλινο και σε αυτό ζούσαν εννέα άτομα, επτά αδέρφια και οι γονείς. Από την οικογένεια εργάζονταν οι γονείς και τα δύο μεγαλύτερα αδέρφια. Τους εξόρισαν το '49 στο Καζακστάν στην περιοχή Τσενγκένσκι όμπλαστ. Από το '49 μέχρι το '54 δούλευε στο Κολχόζ, μετά για 35 χρόνια εργάστηκε στο Βιν Σαβχόζ (εργοστάσιο κρασιού), όπου συνάντησε πολιτικούς πρόσφυγες του Δημοκρατικού Στρατού. Στην Ελλάδα ήρθε το '90, ενώ πρώτα είχε έρθει ο αδερφός του και εργάστηκε ως οικοδόμος. Σήμερα ζει στον Ασπρόπυργο και είναι 74 χρονών.

Άννιος (συγγενής γράφουσας)

Γεννήθηκε το στο Σοχούμι της σημερινής Αμπαζίας το 1939. Η οικογένειά του έφτασε εκεί διωκόμενη από τον τουρκικό Πόντο το 1924. Ο ίδιος πήγε σε γεωργιανό σχολείο. Ζούσαν σε ένα πολύ μεγάλο σπίτι με μεγάλη αυλή, όπου μένανε τρεις οικογένειες συγγενικές μεταξύ τους από το σόι του πατέρα του πληροφορητή. Ο πατέρας ήταν βιολιστής σε ορχήστρα και η μητέρα οικιακά. Ωστόσο λόγω οικονομικών αναγκών κάποια στιγμή ο πατέρας εργάστηκε και σαν κουρέας. Στο σπίτι μιλούσαν κυρίως ρώσικα. Το '49 εξορίστηκε η οικογένειά του. Ο ίδιος εκείνη την περίοδο είχε πάει διακοπές στη μεγαλύτερη αδερφή του, η οποία ήταν παντρεμένη στην πόλη Κλαρτσέλι. Όταν επέστρεψαν με την αδερφή του στο Σοχούμι το Σεπτέμβρη δεν βρήκαν κανέναν από τους συγγενείς και τους γνωστούς τους. Από τους Γεωργιανούς γείτονες έμαθαν ότι πριν λίγο καιρό οι οικογένειά τους εξορίστηκε μαζί με άλλους Πόντιους. Μετά από ένα χρόνο μάθανε ότι η οικογένειά τους είχε

μεταφερθεί στο Καζακστάν. Το '51 πηγαίνει και ο ίδιος στο Καζακστάν και ενώνεται ξανά με την οικογένειά του στην πόλη Τσιμκέντ. Εκεί ο πληροφορητής εργάζεται ως μαθητευόμενος μογιατζής σε οικοδομές. Η γυναίκα του και η οικογένειά της δεν εξορίστηκε επειδή ο πατέρας της ήταν στο κόμμα. Το '57 η οικογένεια του πληροφορητή επιστρέφει στο Σοχούμι μετά από έγκριση αίτησης επιστροφής της οικογένειας στο Χρουτσώφ. Σπουδάζει οδοντιατρική στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας. Στην Ελλάδα έρχεται με την οικογένειά του το '89. Σήμερα ζει στην Καλλιθέα και είναι 68 χρονών και ασκεί το επάγγελμα του οδοντιάτρου.

Μήτιας (συγγενής γράφουσας)

Γεννήθηκε στη Γκάγκρα το 1940. Όταν έγινε δύο χρονών υιοθετήθηκε από την αδερφή της μητέρας του στη Γκουνταούτα. Στην αφήγηση όταν αναφέρεται στην οικογένειά του αναφέρεται στην οικογένεια στην οποία μεγάλωσε. Στο σπίτι μένανε πέντε άτομα, ο πληροφορητής, οι γονείς του και οι παππούδες του από τον πατέρα του. Η οικογένεια του πατέρα του είχε μετακινηθεί νωρίς στη Ρωσία από τον τουρκικό Πόντο. Το σπίτι που έζησε ο πληροφορητής είχε χτιστεί από τον παππού του τον καιρό του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Ο παππούς του ήταν αρκετά ευκατάστατος. Πήγε σχολείο στη Γκουνταούτα το 1948. Στο σπίτι μιλούσαν ελληνικά, ποντιακά και ρώσικα. Τα ελληνικά οι γονείς του τα ήξεραν γιατί είχαν πάει σε ελληνικό σχολείο. Το '38 – '39 πολλοί συγγενείς του φεύγουν για την Ελλάδα. Το '49 η οικογένειά του εξορίζεται στο Τουρκεστάν στο Μιργκαλιμσάι, που το '55 μετονομάστηκε σε Κεντάου. Το '59 η οικογένειά του επιστρέφει στη Γκουνταούτα, ενώ ο ίδιος παραμένει για να ολοκληρώσει το σχολείο. Συνεχίζει τις σπουδές του στο Λένινγκραντ στην οικονομική σχολή του Πολυτεχνείου. Στη συνέχεια έζησε κάποια χρόνια στη Μόσχα, όπου ήρθε σε επαφή με τους πολιτικούς πρόσφυγες του Δημοκρατικού Στρατού, επισκεπτόμενος τη λέσχη Ελλήνων πολιτικών προσφύγων της Μόσχας. Το '77 έρχεται στην Ελλάδα με την οικογένειά του. Σήμερα είναι 67 χρονών και ζει στην Καλλιθέα, ενώ συνεχίζει και εργάζεται σε τουριστικές επιχειρήσεις.

Ανάστα

Γεννήθηκε το 1940 στην Αμπχαζία στο χωριό Μπεσκαρντάς. Το σπίτι τους ήτανε διώροφο. Στον κάτω όροφο είχανε τα ζώα και στον επάνω τρία δωμάτια, στα οποία ζούσε η οικογένεια. Η οικογένεια αποτελούταν από επτά γυναίκες, τη μητέρα και τις έξι κόρες της. Ο πατέρας της πληροφορήτριας πέθανε πριν η ίδια γεννηθεί. Η μητέρα της δούλευε στα κολχός της περιοχής και σε χωράφια εκτός των κολχόζ. Στο σπίτι μιλούσαν ποντιακά. Το 1949 εξορίστηκαν στο Καζακστάν. Εκεί πήγε σχολείο τις τρεις πρώτες τάξεις. Στην αρχή τους πήγαν στο κολχόζ Καρασαγκέλ, δύο φορές επιχειρήσαν να μετακινηθούν κρυφά στην πόλη Καρατάου αλλά τους έπιασαν και τους γύρισαν πίσω. Ωστόσο την τρίτη φορά το '52 τους επετράπη να μετακινηθούν στο Καρατάου. Εκεί εργαζόταν ως σοβατήρστρια, κυρίως κουβαλώντας λάσπη σε οικοδομές για να τη χρησιμοποιούν οι χτίστες. Το '96 ήρθε στην Ελλάδα, ενώ τα παιδιά της είχαν έρθει ήδη από το '92. Σήμερα είναι 67 χρονών και κατοικεί στον Ασπρόπυργο και δεν εργάζεται.

Τσόφα

Γεννήθηκε το 1924 στο Κρασνοντάρ, στο χωριό Ίλσκα. Εκεί ζούσαν μεταξύ άλλων Πόντιοι, Ουκρανοί και Τατάροι. Μέχρι και το '37 υπήρχε ελληνικό σχολείο, του οποίου παρακολούθησε μέχρι και την τετάρτη τάξη. Το '37 το σχολείο έκλεισε και ξεκίνησαν οι πρώτες διώξεις. Στο σπίτι έμεναν επτά άτομα, τέσσερα παιδιά, οι γονείς και η αδερφή του πατέρα. Ζούσαν μέσα σε κολχόζ και ο πατέρας εργαζόταν εκεί. Το '42 η οικογένειά της εξορίστηκε και αφού το τραίνο τους πέρασε από Καζακστάν και Ουζμπεκιστάν και δεν τους δέχτηκαν εκεί κατέληξαν στην ανατολική Σιβηρία, στην περιοχή Κρασναγιάρσκι Κράι, από όπου τους έστειλαν τελικά στο χωριό Τσιρόμουχα σε ένα δάσος με το όνομα Ταϊντά, 300 χιλιόμετρα από το Κρασναγιάρσκι Κράι, όπου υπήρχαν δεκατέσσερα σπίτια. Εκεί εργάστηκε στο δάσος κόβοντας ξύλα. Αν και είχε άδεια μετακίνησης από το '56, έφυγε από τη Σιβηρία το 1972 μετά το θάνατο του άντρα της. Πήγε στο Καζακστάν, στη Ζαμπούλ, όπου στο μεταξύ είχαν εξοριστεί κατά τη δεκαετία του '40 άλλοι συγγενείς της. Στο Καζακστάν συνέχισε να εργάζεται σε κολχόζ με καρπούζια. Στην Ελλάδα ήρθε το '98, ενώ είχε

προηγηθεί η έλευση όλων των συγγενών της, εκτός ενός γιού της που ζει ακόμα στο Καζακστάν. Είναι συνταξιούχος ΟΓΑ.

Φέντιας

Γεννήθηκε το 1928 στο Γρόσνι, όπου και παρακολούθησε τις τρεις πρώτες τάξεις ελληνικού σχολείου, διδασκόμενος το εικοσαγράμματο αλφάβητο. Στο σπίτι μιλούσαν ποντιακά αλλά μέχρι σήμερα μπορεί να επικοινωνήσει στη ρώσικη γλώσσα. Στο σπίτι κατοικούσαν έξι άτομα, οι γονείς και τρία παιδιά, και είχαν αρκετά ζώα και μεγάλο κήπο. Ο πατέρας του ήταν γενικός διευθυντής σε ένα μεγάλο κατάστημα της πόλης και η μητέρα του ασχολούταν με οικιακές εργασίες. Οι περισσότεροι Έλληνες της περιοχής ασχολούταν με το εμπόριο. Ήρθε με την οικογένειά του στην Αθήνα την άνοιξη του 1939. Το πρώτο εξάμηνο μετά τον ερχομό τους μέινανε στη Δραπετσώνα, και στη συνέχεια μετακινήθηκαν στο Βόλο, όπου αρχικά μέινανε στο Δημοτικό Θέατρο και αργότερα στη Νέα Ιωνία του Βόλου. Ερμηνεύει την απόφασή της οικογένειάς του να μετακινηθούν στην Ελλάδα ως αποτέλεσμα της ευρύτερης μαζικής φυγής Ποντίων από το Γρόσνι την ίδια περίοδο, θεωρώντας ότι ο ένας παράσερνε τον άλλο. Ωστόσο αναφέρει ότι όσοι πήραν το '37 ρώσικη υπηκοότητα έμειναν στο Γρόσνι. Στη διάρκεια της κατοχής εργάστηκε ως λούστρος, εφημεριδοπώλης και φωτογράφος. Ο πατέρας του εργαζόταν την ίδια περίοδο σε οικοδομές, ενώ η οικογένεια έκανε εμπόριο ανταλλαγής τροφίμων ανάμεσα σε Λάρισα και Βόλο. Στον εμφύλιο υπηρέτησε στα άρματα μάχης και ήταν μαυροσκούφης. Ωστόσο φανερώνει συμπάθεια προς τους αντάρτες, χαρακτηρίζοντας τους αντιπάλους τους ως προδότες. Η πλειοψηφία των Ποντίων της Νέας Ιωνίας λέει ότι υποστήριζαν το ΕΑΜ. Τρέφει μεγάλη εκτίμηση για τους ρώσους και περιγράφει τη ζωή των Ποντίων εκεί ως «παράδεισο». Εκτιμά ότι οι Έλληνες ήταν ανταγωνιστικοί μεταξύ τους και συχνά προσπαθούσαν να ξεπεράσουν ο ένας τον άλλο. Μετά την απόλυσή του εργάστηκε στην τσιμεντοβιομηχανία του Βόλου για τριανταπέντε χρόνια. Σήμερα είναι συνταξιούχος 80 χρονών και κατοικεί στη Νέα Ιωνία του Βόλου.

Δημήτρης Σεβαστίδης (πατέρας γράφουσας)

Γεννήθηκε το 1932 στη Γκουνταούτα της Αμπχαζίας. Στο σπίτι κατοικούσαν έντεκα άτομα, τέσσερα παιδιά, δύο γονείς, ο παππούς και η γιαγιά, η αδερφή της γιαγιάς, ο αδερφός και η αδερφή του πατέρα. Οι παππούδες και οι συγγενείς από την πλευρά της μητέρας ζούσαν πάλι όλοι μαζί σε άλλο σπίτι στη Γκουνταούτα. Ο πατέρας του πληροφορητή ήταν κουρέας και ήταν ο μόνος που εργαζόταν από το σπίτι, ενώ ο αδερφός του σπούδαζε γιατρός και ήταν στο κόμμα. Το σπίτι ήταν διώροφο, στο ισόγειο του οποίου δίνονταν θεατρικές παραστάσεις, με μεγάλο κήπο. Οι παππούδες μιλούσαν ποντιακά, ενώ οι γονείς και τα παιδιά κυρίως ελληνικά και περιστασιακά ρώσικα. Στην επικοινωνία τους με άλλους μιλούσαν ρώσικα. Στην Ελλάδα, εκτός από τον αδερφό που σπούδαζε, ήρθαν το 1939, όταν ο πατέρας του πληροφορητή έμαθε ότι επρόκειτο να εξοριστούν. Στην Ελλάδα είχαν έρθει το από το '38 η οικογένεια από την πλευρά της μητέρας. Φτάνουν στην Ελλάδα αρχικά στον Πειραιά και στη συνέχεια στη Νέα Ιωνία του Βόλου, όπου τους βρίσκει ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος. Ο πατέρας εργάζεται ως κουρέας και ως πλανόδιος μικροπωλητής τροφίμων. Τα παιδιά βοηθάνε ως μικροπωλητές και στην μεταποίηση των προϊόντων σε εμπορεύσιμη μορφή. Η μητέρα εργάζεται στα τσιμεντάδικα ενώ η αδερφή του πατέρα στο καπνεργοστάσιο Ματσάγγου. Ο πληροφορητής τελειώνει το δημοτικό της Νέας Ιωνίας και το 1947 πηγαίνει στη Δραπετσώνα σε σχολή τσαγκαράδων, επάγγελμα το οποίο ακολουθεί μέχρι και το 2000. Σήμερα είναι συνταξιούχος 76 χρονών, κάτοικος Μελισσίων Αττικής και περιστασιακά εργάζεται για υποβοήθηση εισοδήματος σε οικοδομές.

Ποινίκα Σεβαστίδου (αδερφή του πατέρα της γράφουσας)

Γεννήθηκε το 1930 στη Γκουνταούτα. Ήρθε στην Ελλάδα το 1939. Πήγε σε ελληνικό σχολείο της περιοχής αλλά ολοκλήρωσε το δημοτικό όταν ήρθε στη Νέα Ιωνία του Βόλου. Μετακινείται με την οικογένειά της στις αρχές τις δεκαετίας του '50 στον Πειραιά, πουλώντας το σπίτι στη Νέα Ιωνία.

Το '64 εγκαθίσταται στους Αμπελόκηπους, αναλαμβάνοντας το θυρωρείο μιας πολυκατοικίας. Το σπίτι της αποτελεί το κύριο δίκτυο επικοινωνίας και υποστήριξης των συγγενών που μεταναστεύουν τη δεκαετία του '90. Σήμερα είναι συνταξιούχος '78 χρονών, ενώ συνεχίζει να κρατάει τη διαχείριση της πολυκατοικίας για υποβοήθηση εισοδήματος.

Δημήτρης Ιβανίδης (από αρχείο Κώστα Μιγαλάκη, τη συνέντευξη πήρε ο ίδιος το 1998)

Γεννήθηκε το 1919 στον Καύκασο. Η οικογένειά του ήταν μια πλούσια οικογένεια. Ο ίδιος χαρακτηριστικά αναφέρει πως ήταν «κουλάκοι». Το 1933 εξορίστηκε στο Καζακστάν σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών. Μαζί τους εξορίστηκαν δεκατέσσερις ακόμα οικογένειες από τον Καύκασο. Ανάμεσα στους εξορισθέντες δεν υπήρχαν μόνο Πόντιοι. Όλοι τους ήταν «κουλάκοι». Πιο πριν είχε δημευθεί η περιουσία τους όχι όμως με την παρουσία στρατού. Κατά τη μεταφορά τους δεν υπήρχε επιτήρηση από στρατιώτες. Έφτασαν στο Καραγαντάν του Καζακστάν στο χωριό Ασακάλ. Εργαζόντουσαν σε χωράφια. Τότε χτίστηκαν πενήντα περίπου χωριά για εξόριστους. Το '42 βγήκε εντολή κατά τον πληροφορητή, όσους δεν εμπιστεύονταν για επιστράτευση να τους στείλουν στη Μογγολία. Έτσι ο πληροφορητής βρέθηκε στη Μογγολία, από όπου επιχείρησε να δραπετεύσει μαζί με έναν άλλο αλλά τους συνέλαβαν και τους έβαλαν φυλακή στο Τσελιαμπίνσκ, από όπου αφέθηκαν ελεύθεροι μετά τον πόλεμο. Η γυναίκα του πληροφορητή εξορίστηκε το 1942 σε ένα διπλανό χωριό και έτσι γνωρίστηκαν μετά τον πόλεμο.

Από αρχείο προφορικών μαρτυριών ΙΑΠΕ

Αραβίδου Ευτυχία P13 (η συνέντευξη έγινε 20/6/96)

Γεννήθηκε το 1914 στο Καρς. Ήρθε στην Ελλάδα το 1921. Ο πατέρας της ήταν ζαχαροπλάστης. Στο σπίτι μιλούσαν ρώσικα ή ελληνικά. Οι περισσότεροι Έλληνες στο Καρς ήταν εργολάβοι. Η οικογένειά της ήταν ευκατάστατη. Ο αδερφός του πατέρα της ήταν αξιωματικός επί Τσάρου. Με την επικράτηση των Μπολσεβίκων βγήκε διαταγή παράδοσης των αξιωματικών του τσαρικού στρατού. Ο πατέρας της φυγάδευσε τον αδερφό του αλλά συνέχισε να φοβάται μήπως τον ανακαλύψουν, ενώ παράλληλα φοβόταν μήπως ανακαλυφθεί και η δική του συμμετοχή στη φυγάδευση. Λίγο πριν φύγουν σύμφωνα με τις αναμνήσεις της πληροφορήτριας μπήκε μια φωτιά στην περιοχή. Αυτή ήταν και η αφορμή για την τελική απόφαση της οικογένειας να μεταναστεύσει στην Ελλάδα. Έφτασαν στην Καλαμαριά και μέχρι το '30 μένανε σε θάλαμο. Η οικογένειά της στο Καρς είχε ευρωπαϊκή ενδυμασία και διασκεδάζε με ευρωπαϊκή μουσική. Για όσους μένανε πίσω έμαθαν για τις διώξεις και τις εξορίες που υπέστησαν.

Όλγα Γεωργιάδου – Μυλοπούλου P1 (η συνέντευξη έγινε 16/3/95)

Γεννήθηκε το 1902 στο Σοχούμι. Στο σπίτι της μιλούσαν ποντιακά, ελληνικά και ρώσικα. Η ίδια πήγε σχολείο. Η κύρια οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων το εμπόριο καπνών στις πόλεις, ενώ στα χωριά απασχολούταν ως καπνεργάτες. Στις 5/5/17 θυμάται να τους λένε στο σχολείο να φύγουν και ότι έπεσε ο Τσάρος. Από το Σοχούμι φεύγει το 1921, όταν οι μπολσεβίκοι πλησίαζαν στον Καύκασο, φοβούμενοι ότι θα κυνηγηθούν ως ευκατάστατοι. Θυμάται ότι κάθε δέκα με δεκαπέντε μέρες ερχόταν κάποιο πλοίο για να μεταφέρει Καυκάσιους στην Ελλάδα.

Κοκοζίδης Ηρακλής, Κοκοζίδου Ευτυχία P17 (η συνέντευξη έγινε 29/5/96)

Ο Κοκοζίδης Ηρακλής γεννήθηκε το 1913 στο Κερτς της Κριμαίας. Στο σπίτι του μιλούσαν ελληνικά. Πήγε σε ελληνικό σχολείο. Στην Ελλάδα ήρθε το 1930. Ο πατέρας του είχε διωχθεί αλλά ο πληροφορητής αν και δεν το δικαιολογεί το ερμηνεύει επιδεικνύοντας κατανόηση. Αν και στην αρχή υποστηρίζει ότι δεν υπήρξαν εξορίες και μάλιστα σθεναρά, τονίζοντας ότι και ο ίδιος είναι αριστερός, τελικά υποχωρεί και αναφέρεται σε αυτές.

Η Κοκοζίδου Ευτυχία γεννήθηκε το 1916 στο Βατούμ. Πήγε σε ελληνικό σχολείο, το οποίο είχε επισκεφθεί ο Καζαντζάκης. Ο πατέρας της ήταν έμπορος. Αν και η ίδια στην αρχή αδιάφορα αρνείται τις εξορίες στο τέλος ξεσπάει λέγοντας ότι η οικογένειά της έφυγε από εκεί για να μην γίνουν κομμουνιστές και ήρθε στην Ελλάδα για να παντρευτεί έναν κομμουνιστή.

Βασίλης Παυλίδης Ρ19 (η συνέντευξη έγινε 6/6/96)

Γεννήθηκε το 1910 στο χωριό Γιερέβιτς στη Σότσια της επαρχίας Άντλερ. Υποστηρίζει ότι οι διωγμοί ξεκίνησαν από τον Μπέρια μετά την άνοδο του Μεταξά στην Ελλάδα. Ήρθε στην Ελλάδα στις αρχές τις δεκαετίς του '20. Η αφήγησή του αφορά περισσότερο το ταξίδι και την υποδοχή στην Ελλάδα.

Πετρίδη Όλγα Π.Α.5 (η συνέντευξη έγινε 21/6/98)

Γεννήθηκε το 1936 στην Κούμα του Καυκάσου. Η οικογένεια αποτελούνταν από έξι παιδιά, τους γονείς και τους δύο παππούδες. Το '45 πηγαίνουν σε μία πόλη του Καυκάσου που δεν αναφέρει ποια είναι. Εκεί πήγε σε γεωργιανό σχολείο. Το '49 εξορίζονται στο Καζακστάν. Ο πατέρας της εκεί δούλεψε στο διαχωρισμό σιτηρών. Ο άντρας της αντίστοιχα είχε εξοριστεί το '42 στη Σιβηρία. Τον γνώρισε το '73. Ήρθε στην Ελλάδα το '91 και όταν έγινε η συνέντευξη κατοικούσε στο Ζυγό Καβάλας.

Σεμπελίδης Κωνσταντίνος ΠΑ 6 (η συνέντευξη έγινε 22/6/98)

Γεννήθηκε το 1922 Στο Γιουρέβιτς της περιοχής Άντλερ Κρασνοντάρσκι Κράι. Οι οικογένειά του έφτασε στο Καύκασο από την Κερασούντα το 1882. Η οικογένεια είχε έξι παιδιά και τους δύο γονείς. Στον τόπο καταγωγής του υπήρχε ελληνικό σχολείο. Ο ίδιος πήγε μέχρι και την έκτη τάξη, στη συνέχεια όταν έκλεισε το ελληνικό σχολείο πήγε σε ρώσικο δύο χρόνια. Στο σπίτι μιλούσαν ποντιακά. Στο χωριό έμεινε μέχρι 27 χρονών. Ο πατέρας του ήταν χτίστης. Ο ίδιος εργαζόταν στο κολχόζ του χωριού που λεγόταν Πέρβαγια Μάγια (Πρώτη Μάη). Επίσης εργάστηκε και ως ταχυδρόμος. Παντρεύτηκε το 1944 στη Σότσια, όπου η εκκλησία δεν είχε κλείσει. Στο κολχόζ εργάστηκε μέχρι το '49, οπότε εξορίστηκε στη Τζαμπούλ του Καζακστάν στο κολχόζ Κοστ Τιουμπέ. Εκεί εργάστηκε ως χτίστης. Μια φορά πήγε χωρίς άδεια στο Χιλζαβάτ και φυλακίστηκε γι αυτό πέντε μέρες. Το '79 επέστρεψε στον Καύκασο. Στην Ελλάδα ήρθε το '91 και όταν έγινε η συνέντευξη κατοικούσε στο Ζυγό Καβάλας.

Σεγλίδης Αναστάσιος ΠΑ 7 (η συνέντευξη έγινε 21/6/92)

Γεννήθηκε το 1919 στο Χατζιζίνσκι του Καυκάσου στην περιοχή του Κρασνοντάρ. Οι δικοί του ήρθαν από Ερζερούμ και Σαμψούντα το 1918. Το '38 ο πατέρας του φυλακίστηκε για δέκα χρόνια και πέθανε στους δύο πρώτους μήνες. Μιλούσαν τούρκικα, ρώσικα και ποντιακά αλλά μέσα στο σπίτι ποντιακά, αν και ο πατέρας του ήταν τουρκόφωνος και έμαθε ποντιακά στον Καύκασο. Στο σπίτι μένανε έξι άτομα, τέσσερα παιδιά και δύο γονείς. Παρακολούθησε τέσσερις τάξεις του ελληνικού σχολείου. Το '42 εξορίστηκε στο Καζακστάν στο Ταμπάκ σοβχόζ στην Άλμα άτα, το οποίο αργότερα μετονομάστηκε σε Ταμαρόφσκι. Στο σοβχόζ ο πληροφορητής έμεινε μέχρι και το 1990, οπότε και ήρθε στην Ελλάδα. Όταν έγινε η συνέντευξη κατοικούσε στο Ζυγό Καβάλας.

Παγιανίδου Έλένη ΠΑ 4 (η συνέντευξη έγινε 6/7/98)

Γεννήθηκε το 1918 στο χωριό Ιβάνοφκα της Γεωργίας. Το επίθετο Παγιανίδου είναι το πατρικό της ενώ του άντρα της είναι Πουπουλίδης. Στο σπίτι της στην Ιβάνοφκα μένανε επτά παιδιά, οι δύο γονείς, ο παππούς και η γιαγιά και μία θεία. Στο χωριό δεν ζούσαν άλλες εθνότητες. Μιλούσαν μόνο ποντιακά. Στο χωριό υπήρχε το κολχόζ Εμπρός, στο οποίο εργαζόνταν οι γονείς της πληροφορήτριας και η ίδια σε ηλικία 10 – 12 χρονών. Ο πατέρας της στις αρχές του '30 έγινε φούρναρης. Πήγε σχολείο μέχρι και την τετάρτη τάξη. Μετά συνέχισε το σχολείο σε κοντινή πόλη το Τετρίσκαρο άλλα τέσσερα χρόνια. Γύρω στο '35 πήγε στο διδασκαλείο πεντουτσίλσι στην Τιφλίδα, από όπου αποφοίτησε ως δασκάλα το '38. Εργάστηκε ως δασκάλα από το '38 μέχρι το '41

στο Σεκιλί, σε ελληνικό σχολείο κοντά στην Ιβάνοφκα. Μετά πήγε με τον άντρα της στο Τετρίσκαρο και δίδαξε τρία χρόνια σε ρώσικο σχολείο. Το '43 – '49 εργάστηκε στο Μέγκλις. Το '49 δίδαξε στο Μερνεούλι. Η Ιβάνοφκα και το Μέγκλις πρέπει να είναι κοντά στην Τσάλκα. Η πληροφορήτρια δεν εξορίστηκε. Από τα σχόλια της ερευνήτριας που έκανε τη συνέντευξη μαθαίνουμε ότι η πληροφορήτρια ήταν μέλος του κόμματος, κάτι ου ωστόσο δεν αναφέρεται στη συνέντευξη από την ίδια. Το '94 ήρθε στην Ελλάδα και όταν έγινε η συνέντευξη κατοικούσε στο Ζυγό Καβάλας.

Γκετζιμπέκοβα Μαρία ΠΑ 2 (η συνέντευξη έγινε 14/7/98)

Γεννήθηκε το 1923 στο Τσιντσιναριό της Γεωργίας, στην Τσάλκα. Οι γονείς της γεννήθηκαν εκεί. Η οικογένεια αποτελούνταν από επτά παιδιά και δύο γονείς. Μιλούσαν τούρκικα. Πήγε μέχρι και την Τρίτη τάξη του ρώσικου σχολείου. Θυμάται φυλακίσεις, οι οποίες όμως σχετίζονταν με παρανομούντες. Δε θυμάται εξορίες οικογενειών ή ολόκληρων χωριών. Οι συγγενείς της που είχαν έρθει Ελλάδα το '21 στον εμφύλιο συντάχθηκαν με το Δημοκρατικό Στρατό και μετά έφυγαν πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη, τότε τους γνώρισε, όταν την επισκέφτηκαν στο Τσιντσιναριό, όπου και εγκαταστάθηκαν μέχρι το θάνατό τους. Δεν εκτοπίστηκε. Στην Ελλάδα ήρθε μετά το '92, όταν έγινε η συνέντευξη κατοικούσε στο Ζυγό Καβάλας.

Ξανθοπούλου Ταμάρα ΠΑ 1 (η συνέντευξη έγινε 21/6/98)

Γεννήθηκε στο Κρασνοντάρ στο χωριό Γιουρέβιτς το 1928. Ο πατέρας της πήγε εκεί από την Κερασούντα περίπου το 1914 – 1915. Η μητέρα της γεννήθηκε στον Καύκασο. Η οικογένεια αποτελούνταν από πέντε παιδιά και τους δύο γονείς. Το '37 ο πατέρας της φυλακίστηκε, επειδή σύμφωνα με την πληροφορήτρια είχε ελληνικό διαβατήριο. Ήταν εργαζόμενος σε κολχός. Η πληροφορήτρια πήγε σε ελληνικό σχολείο. Μιλούσαν ποντιακά. Το '41 εξορίστηκε στο Καζακστάν στο κολχός Ζαμπούν (ή Ζαμπούλ) και μετά τους μετέφεραν στο χωριό Ασακάρουφκα. Εκεί φυλακίστηκε επειδή μετακινήθηκε χωρίς άδεια από ένα χωριό σε ένα άλλο για δουλειά και μετά τον πόλεμο αφέθηκε ελεύθερη. Η αδερφή της δεν εκτοπίστηκε, γιατί όπως υποστηρίζει ο άντρας της είχε πεθάνει στον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο. Εργάστηκε σε νοσοκομείο και μετά σε θέατρο. Ήρθε στην Ελλάδα τη δεκαετία του '90. Όταν έγινε η συνέντευξη κατοικούσε στο Ζυγό Καβάλας.

Αβραμίδου Βέρα ΠΑ 3 (η συνέντευξη έγινε 2/7/98)

Γεννήθηκε στις 22/4/14 στο Κουμπάτ της Τσάλκας. Ο πατέρας της ο παππούς της και ο θείος της ήταν δάσκαλοι. Ο παππούς της ήταν παπάς και ο πατέρας της αν και ήθελε δεν χειροτονήθηκε. Στο χωριό της μιλούσαν ποντιακά αλλά στα περισσότερα γύρω χωριά μιλούσαν τούρκικα. Σπούδασε δασκάλα στο Σοχούμ εργάστηκε για ένα χρόνο και μετά έκλεισαν τα ελληνικά σχολεία και εργάστηκε για εικοσιτρία χρόνια σε παιδικό σταθμό. Από το χωριό της δεν εξορίστηκε κανένας. Είχε ρώσικο διαβατήριο. Χρησιμοποιεί τη λέξη «σύντροφου» συχνά, ίσως να ήταν σε κάποια οργάνωση του κόμματος. Πέφτει σε αντιφάσεις και όταν πιέζεται από την ερευνήτρια αποκαλύπτει πράγματα που μέχρι εκείνη την ώρα αρνούταν. Γι αυτούς που εξορίστηκαν η εντύπωση που έχει είναι ότι εξορίστηκαν στην Ελλάδα επειδή είχαν ελληνικά διαβατήρια και για όσους εξορίστηκαν στο Καζακστάν, κάτι που έμαθε στην Ελλάδα από μία Πόντια κυρία του διπλανού πάγκου στη λαϊκή αγορά που εργαζόταν, λέει πως δεν ξέρει το λόγο αλλά ίσως να ευθύνεται ότι ήταν πλούσιοι. Ο άντρας της πολέμησε στην Ουκρανία με το σοβιετικό στρατό και όταν καταλήφθηκε από τους Γερμανούς έγινε «παρτιζάνος». Στην Ελλάδα ήρθε το '93 και όταν έγινε η συνέντευξη κατοικούσε στο Ζυγό Καβάλας.

Συμεωνίδης Αλέξης ΠΑ 11 (η συνέντευξη έγινε 22/6/98)

Γεννήθηκε το 1916 στο Αμπίνσκοε του Κουμπάν. Μέχρι το '38 υπήρχε ελληνικό σχολείο. Ο πατέρας του πριν να γίνει κολχός την περιοχή είχε χωράφια με καπνά. Θυμάται τις διώξεις του '37 – '39. Το '42 εξορίστηκαν στο Καζακστάν, όπου έμεινε μέχρι το '78. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης γίνεται ανάγνωση και μετάφραση του εντύπου αποκατάστασης του παππού του πληροφορητή, ο οποίος φυλακίστηκε το '37. Δεν αναφέρεται χρονολογία έλευσης στην Ελλάδα,

ωστόσο μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ήρθε στη δεκαετία του '90. Όταν έγινε η συνέντευξη κατοικούσε στο Ζυγό Καβάλας.

Καρασιδής Μιχαήλ ΠΑ 10 (η συνέντευξη έγινε 9/7 μάλλον του '98. Στη συνέντευξη παραβρίσκονται και άλλοι που παρεμβαίνουν με δικές τους αφηγήσεις)

Γεννήθηκε το 1944 στο Τσινσκαρό της περιοχής του Τετρίσκρο, κοντά στην Τσάλκα. Το χωριό κατά βάση είναι τουρκόφωνο και υπάρχει μια ιδιαίτερη διάλεκτος με βάση της την τουρκική γλώσσα με ελληνικές, γεωργιανές και ρωσικές λέξεις. Στο χωριό του γνωρίζει τις διώξεις του '37 – '39. Ήρθε στην Ελλάδα το 1996 και όταν έγινε η συνέντευξη κατοικούσε στο Ζυγό Καβάλας.

Σαλιγκαρίδου Όλγα ΠΑ8 (η συνέντευξη έγινε 22/6/98)

Γεννήθηκε το 1933 στο χωριό Μπουζούμ της περιοχής Τσιχριστβάρι. Οι δικό της έφυγαν από τουρκικό Πόντο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η οικογένεια αποτελούνταν από έξι παιδιά και τους δύο γονείς. Η μητέρα της είχε πάει σε ελληνικό σχολείο. Η πληροφορήτρια πήγε σε ρώσικο σχολείο το '45. Σπούδασε δασκάλα. Είχε ρώσικο διαβατήριο. Γνωρίζει για τις εξορίες της δεκαετίας του '40, αν και από το χωριό της δεν εξορίστηκε κάποιος. Ήρθε στην Ελλάδα το 1995 και όταν έγινε η συνέντευξη κατοικούσε στο Ζυγό Καβάλας.

Μπαλαμπανίδης Οδυσσέας ΠΑ 9 (η συνέντευξη έγινε 26/7/96)

Γεννήθηκε το 1946 στο Ταρσούτ της Τσάλκας. Δεν γνωρίζει να διώχθηκε κάποιος από το χωριό του την περίοδο '37 – '39 ούτε για εξορίες τη δεκαετία του '40, κάτι που αποδίδει στο ότι το χωριό ήταν μακριά από τα αστικά κέντρα και έτσι κανείς δεν ασχολούταν μαζί τους. Η αφήγησή του αφορά περισσότερο τον τρόπο ζωής στη μετά Στάλιν εποχή. Ήρθε στην Ελλάδα το '93. Όταν έγινε η συνέντευξη κατοικούσε στο Ζυγό Καβάλας.

Παράρτημα 2 Εντυπο αρχειακό υλικό

Ιστορικό Αρχείο προσφυγικού Ελληνισμού (ΙΑΠΕ) δήμου Καλαμαριάς²³⁴

Αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης ΑΒΕ:26, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 01.01

Ν.Κ./Δ1 Αριθμός φακέλου 1 «Αλληλογραφία σχετικά με τον επαναπατρισμό προσφύγων από τη Σοβιετική Ένωση» (1929 - 1939)

Αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης ΑΒΕ:64, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 01.02

Ν.Κ./Δ4 Ατομικό δελτίο της οικογένειας Κοτάνου Παρθένας από τη Ρωσία

Αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης ΑΒΕ:215, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 01.06

Ν.Κ./Δ8 Φάκελος με κοινοποίηση προς το γραφείο Ειδικής Ασφάλειας από τον υποδιοικητή Χωροφυλακής Εορδαίας, η οποία αφορά την κατάθεση Έλληνα πρόσφυγα από Κριμαία σχετικά με την κατάσταση στη Ρωσία.

Αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης ΑΒΕ:310, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 01.07

Ν.Κ./Δ9 Κοινοποίηση σε όλες τις Νομαρχίες του Κράτους εγγράφου του Υπουργικού Συμβουλίου προς τον Υπουργό Εργασίας. Αφορά στον ορισμό επιτροπής που θα ρυθμίζει ζητήματα σχετικά με

²³⁴ Στο αρχείο σχετικά με τον ελληνισμό της Ρωσίας φιλοξενείται οπτικοακουστικό υλικό συνεντεύξεων που έγιναν από την ΕΡΤ3, πλήθος δημοσιευμάτων και αρχείο προσφυγικών εφημερίδων, τα οποία δε μελέτησα διεξοδικά και γι αυτό δεν τα αναφέρω αναλυτικά. Επίσης στο Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών του ίδιου φορέα υπάρχουν 97 συνεντεύξεις προσφύγων από Ρωσία με ταξινομικό κωδικό να ξεκινάει από Ρ, εκ των οποίων άκουσα ενδεικτικά τρεις και 11 συνεντεύξεις παλινοστούτων με ταξινομικό κωδικό να ξεκινάει από ΠΑ, το σύνολο των οποίων άκουσα και περιλαμβάνονται στην παρούσα εργασία.

την εργασία παλιννοστούντων από Ρωσία (1938) (Περιλαμβάνονται επιστολές και εντολές που αφορούν τη χρήση γης από πρόσφυγες και τις διαφορές τους με ντόπιους ως προς τη χρήση γης)

Αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης ΑΒΕ:507, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 01.09
Ν.Κ. Δ/11 Ανακοίνωση σχετικά με τη μετακίνηση πρόσφυγα (1939)

Αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης ΑΒΕ:521, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 01.10
Ν.Κ./Δ12 Έγγραφο Διοίκησης Χωροφυλακής Κοζάνης σχετικά με παρακολούθηση του πρόσφυγα Κυριάκου Δελιγιάννη

Αρχείο Γενικής Διοίκησης Κοζάνης - Φλώρινας ΑΒΕ:508, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 05.03
Ν.Κ./Δ13 Διοικητική εκτόπιση πρόσφυγα 1946 – 1947

Φάκελοι προσφυγικών Σωματείων ΑΒΕ: 259, ΑΕΕ:ΔΙΟΙΚ. 08.01
Αριθμός φακέλου 12 (Καυκάσου 1919 - 1928) Α.Μ. 232
» 15 (Εκ Ρωσίας Προσφύγων 1920) Α.Μ. 257
» 36 (Μέρμνα Ποντίων Κυριών) Α.Μ. 464
» 64 (Νεολαίας Καυκάσιων Καλαμαριάς) Α.Μ. 551

Ιδιωτικές Συλλογές:

Συλλογή Μυλοπούλου – Γεωργιάδη Όλγας. ΑΒΕ: 14, ΑΕΕ: ΙΔ.07.01 Καταγωγή Σοχούμ. Φωτογραφίες από Σοχούμ, Θεσσαλονίκη και Ορντού 1890 – 1966. Ντοσιέ 1 σελ. 5-21

Συλλογή Ανδρεάδου Λευκή ΑΒΕ: 16, ΑΕΕ: ΙΔ.08.01
Έφυγε από Βατούμ το 1919. Φωτογραφίες από Βατούμ Ντοσιέ 1 σελ. 21

Συλλογή Φωτιάδου – Καζαντίδου Ιουλίας ΑΒΕ:279 ΑΕΕ: ΙΔ. 128.01
Φάκελος 1 Φωτογραφίες από Πόντο, Γεωργία, Θεσσαλονίκη 1904 – 1941. Ντοσιέ 2 σελ. 69 – 73
Φάκελος 2 Κουτί 3/Δ23 πιστοποιητικά βάφτισης, εργασίας, κοινωνικών φρονημάτων.

Από το αρχείο προφορικών μαρτυριών του ίδιου φορέα προέρχονται οι συνεντεύξεις με κωδικούς: Ρ19, Ρ13, Ρ1, Ρ17, ΠΑ 1 – 11.(αναλυτικότερα βλέπε Παράρτημα 1 Προφίλ αφηγητών)

Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο Αθήνας

Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου. Φάκελος 9, υποφάκελος Ε.Β. 9/5. Εκθέσεις και υπομνήματα επί διαφόρων θεμάτων (1912 – 1919)

Έκθεση Ι. Σταυριδάκη προς υπ. Εξωτερικών Ν. Πολίτη «Περί της καταστάσεως εν Ρωσία» (Σεβαστούπολις 7 Μαρτίου – Αθήναι 15 Μαΐου 1919)

Αρχείο Ιωάννη Χίντζογλου: Αρχηγός αντάρτικων σωμάτων του Πόντου έως το 1919, με την έλευση στην Ελλάδα συμμετοχή σε πολλά σωματεία, συμμετοχή στο αγγλικό δίκτυο κατασκοπείας Oriental matoring, στου οποίου την ηγεσία υπήρξε από το 1939 – 1947.

Αρχείο Αγγελικής Φικιώρη Δημάκου: Νοσηλεύτρια, το 1919 αποσπάστηκε στην Υγειονομική Υπηρεσία της εκστρατευτικής αποστολής στην Ουκρανία, υπηρέτησε στο στρατιωτικό νοσοκομείο της Οδυσσού. Το αρχείο περιλαμβάνει αλληλογραφία με οικογένεια και φίλους.

Αρχείο Ιωάννη Παπαδήμα: Απόφοιτος σχολής Ευελπίδων έλαβε μέρος στην Ουκρανική εκστρατεία. Το αρχείο περιλαμβάνει ημερολόγια από Οδυσσό με περιγραφές πολεμικών επιχειρήσεων.

Μηνιαίο περιοδικό Ποντιακά φύλα, τεύχη:

τ. 4 – 5 Ιούνιος – Ιούλιος 1936, τ. 7 – 8 Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1936, τ. 16 Ιούνιος 1937, τ. 19 Σεπτεμβρίου 1937, τ. 21 Νοέμβριος 1937, τ. 22, τ. 25 Μάρτιος 1938, τ. 24 Φεβρουάριος 1938, Δεκέμβριος 1937.

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών

Αρχείο χειρόγραφων μαρτυριών:

Χειρόγραφο 1 Ιωάννη Καλτσίδα, «Αυτοβιογραφία», Κ.Μ.Σ. ΘΕΣ.

Χειρόγραφο 2 Ιωάννης Καλτσίδα, «Οι Έλληνες του Καυκάσου», Κ.Μ.Σ. ΘΕΣ. 1963.

Χειρόγραφο 5 Ιωακείμης Αλέξανδρος «Ο Ελληνισμός του Καρς», Κ.Μ.Σ. Αθήνα 1949

Χειρόγραφο 6 Γεωργ. Ι. Μιχαηλίδης «Μνημεία λόγου απ' το Αζάτ» Κ.Μ.Σ. Φλώρινα 1930

Χειρόγραφο 7 Θεμιστοκλής Τσαχιρίδης Αζατ Κ.Μ.Σ. Φλώρινα 1930.

Χειρόγραφο 8, Ευθύμιος Παυλίδης «Το χωριό Άρτος του Καρς», Κ.Μ.Σ. ΘΕΣ. 1960

Χειρόγραφο 9, Στυλιανός Σαμουηλίδης, «Το χωριό Βεζινκιοί του Καρς», Κ.Μ.Σ. ΘΕΣ. 1960

Χειρόγραφο 12, Θεόδωρου Μωυσίδα, «Το Καρακίλισε», Κ.Μ.Σ. ΘΕΣ. 1959

Χειρόγραφο 13 Γιάννη Χρυσοχοίδα «Η Λαλαγλή», Κ.Μ.Σ. Φλώρινα 1930

Χειρόγραφο 18 Σάββας Παπαδόπουλος, «Ιστορικών της καταστροφής των χωριών Τοροσκόφ και Μπεμπέρκι του Αρταχάν», Κ.Μ.Σ 1961 Πολίχνη

Χειρόγραφο 21 Τάσος Κατκαρίδου «Άγιος Βαρθολομαίος» (Τιφλίσ) Κ.Μ.Σ. Φλώρινα 1930

Ένωση Ποντίων Μελισσίων Αττικής

Πρακτικά Ποντιακών Συνεδρίων.

Ιδιωτικά μη ταξινομημένα αρχεία που βρέθηκαν κατά την έρευνα:

Αντιγόνης Ιωαννίδου: Παραχώρηση του προσωπικού της αρχείου, το οποίο περιλαμβάνει άρθρα ποντιακών εφημερίδων, υλικό του Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε. (Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Απόδημων και Παλινοστούντων Ομογενών Ελλήνων), της ΟΠΣΝΕ (Ομοσπονδία Ποντιακών Σωματείων Νοτίου Ελλάδας), του συλλόγου ΑΡΓΩ, καθώς και φωτογραφικό υλικό από ΕΣΣΔ και αλληλογραφία των σωματείων παλινοστούντων με τις κυβερνήσεις για ζητήματα εγκατάστασης, διατήρησης μνήμης και διαφόρων διεκδικήσεων.

Κώστα Μιχαλάκη: Μία συνέντευξη από έρευνα του ίδιου με τον πληροφορητή Δημήτρη Ιβανίδη.

Ποινίκας Σεβαστίδου (πληροφορήτρια): Φωτογραφικό υλικό από Γκουνταούτα, Δραπετσώνα, Βόλο, Ν. Ιωνία νομού Μαγνησίας.

Πληροφορήτρια Ανάστα: Έγγραφο πιστοποίησης υποχρεωτικής μετεγκατάστασης της οικογένειας της πληροφορήτριας κατά το έτος 1949 από την ελληνική πρεσβεία της Μόσχας.

5. Παραρτημα 3 Πίνακας συγκεντρωτικών στοιχείων των πληροφορητών

ΨΕΥΔΟΝΥΜΑ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΤΥ ΕΠΩΝΥΜΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ	ΕΤΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΝΗΣ ΠΡΙΝ ΤΙΣ ΜΕΤΟΙΚΕΣΙ ΕΣ	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΓΟΝΙΩΝ	ΔΙΑΒΑΤΗΡΙΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΣ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗΣ ΜΕΤΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
Γκάλια	1937	Γκουνταουτα (κωμ/πολη, Αμπχαζία) Αλεξάνδρεια (χωριό, Γεωργία)	Επαγγελματίες βλ. προφίλ αφηγητών	ελληνικά	1949 Καζακιστάν	1989
Βαλέρικ	1933	Σοχούμ (πόλη, Αμπχαζία) Γκουνταουτα (κωμ/πολη, Αμπχαζία)	Αγρότες σε κολχόζ Επαγγελματίες/ οικιακά βλ. προφίλ αφηγητών	ελληνικά	1949 Καζακιστάν	Αρχές '90
Αννιος	1939	Σοχούμ (πόλη, Αμπχαζία) Γκουνταουτα (κωμ/πολη, Αμπχαζία)	Ευκατάστατοι αγρότες	ελληνικά	1949 Καζακιστάν	1989
Μήτιας	1940	Μπεσκαρντάς (χωριό, Αμπχαζία)	Αγρότισσα σε κολχόζ (μονογενειακή οικογένεια)	ελληνικά	1949 Καζακιστάν	1977
Ανάστα	1940	Μπεσκαρντάς (χωριό, Αμπχαζία)	Ευκατάστατοι αγρότες	Δε θυμάται Δε θυμάται (αναφέρει μια μπερδεμένη ιστορία σύμφωνα με την οποία τα ελληνικά διαβατήρια χάθηκαν κατά τη μετακίνηση της οικογένειας από την Τουρκία στη Ρωσία και για πολλά χρόνια δεν είχαν κανένα διβατήριο)	1949 Καζακιστάν	1996
Τσόφα	1924	Ίλσκα (χωριό, περιοχή Κρασνοντάρ, ν. Ρωσία)	Αγρότες σε κολχόζ Διοικητική θέση σε κάποιο μεγάλο εργοστάσιο	ελληνικά	1942 Σιβηρία	1998
Φέντιας	1928	Γρόζνι (πόλη, Τσετσενία)	Επαγγελματίες/ οικιακά βλ. προφίλ αφηγητών	ελληνικά		1939
Δημήτρης	1932	Γκουνταουτα (κωμ/πολη, Αμπχαζία)	Επαγγελματίες/ οικιακά βλ. προφίλ αφηγητών	ελληνικά		1939
Ποινή	1930	Γκουνταουτα (κωμ/πολη, Αμπχαζία)	Επαγγελματίες/ οικιακά βλ. προφίλ αφηγητών	ελληνικά		1939

Αραβίδου Ευτυχία (ΙΑΠΕ)	1914	Χωριό περιοχής Καρς (Εκείνη την περίοδο τα σύνορα ήταν ρευστά και το Καρς βρίσκονταν πότε στην Οθωμανική και πότε στην Τσαρική αυτοκρατορί α)	Επαγγελματία ς/ οικιακά βλ. προφίλ αφηγητών	ελληνικά	1933 Καζακστάν (στα πλαίσια διώξεων)	1921
Ιβανίδης Δημήτρης Γεωργιάδο υ Όλγα (ΙΑΠΕ)	1918 1902	Χωριό Καυκάσου Σοχούμ (πόλη, Αμπχαζία)	Πλούσιοι αγρότες Έμπορος/ οικιακά Επαγγελματία ς/ οικιακά βλ. προφίλ αφηγητών	Δε θυμάται ελληνικά		Αρχές '90 1921
Κοκοζίδης Ηρακλής (ΙΑΠΕ)	1913	Κερτς (πόλη, Κριμαία Ουκρανία)	Έμπορος/ οικιακά βλ. προφίλ αφηγητών	ελληνικά		Μέσα στη δεκαετία του '30
Κοκοζίδου Ευτυχία (ΙΑΠΕ)	1916	Βατούμ (πόλη, Ατζαρία) Γιουρέβιτς (χωριό, περιοχή Κρασνοντάρ ν. Ρωσία)	Έμπορος/ οικιακά	ελληνικά		Μέσα στη δεκαετία του '30
Παυλίδης Βασίλης (ΙΑΠΕ)	1910	Κούμα (χωριό, Αμπχαζία, αργότερα σε πόλη που δεν αναφέρεται το όνομά της πάλι στην Αμπχαζία)	Δεν αναφέρεται	ελληνικά Δεν είναι σαφές. Λέει ότι αναγράφονταν η εθνικότητα τους ως Έλληνες αλλά αυτό δε σημαίνει ότι το διαβατήριο ήταν ελληνικό.	Αρχές '20	
Πετρίδη Όλγα (ΙΑΠΕ)	1936	Γιουρέβιτς (χωριό, περιοχή Κρασνοντάρ ν. Ρωσία)	Αγρότες		1949 Καζακστάν	1991
Σεμπελίδη ς Κωνσταντί νος (ΙΑΠΕ)	1922	Χωριό περιοχής Χατζίζινσκι στο Κρασνοντάρ ν. Ρωσία)	Οικοδόμος (ο πληροφορητή ς αγρότης σε κολχόζ)	ελληνικά	1949 Καζακστάν	1991
Σεχλίδης Αναστάσιο ς (ΙΑΠΕ)	1919	Χωριό περιοχής Χατζίζινσκι στο Κρασνοντάρ ν. Ρωσία)	Αγρότες σε κολχόζ	ελληνικά Από τη συνέντευξη συμπεραίνουμ ε ότι ήταν σοβιετικά Από τη συνέντευξη συμπεραίνουμ	1942 Καζακστάν	1990
Παγιαννίδο υ Ελένη (ΙΑΠΕ)	1918	Ιβανοφκα (χωριό, Τσάλκα Γεωργία)	Αγρότες σε κολχόζ			1994
Γκετζιμπέκ οβα Μαρία (ΙΑΠΕ)	1923	Τσινσκαρό (χωριό, Τσάλκα)	Αγρότες σε κολχόζ			Αρχές '90

		Γεωργία)		ε ότι ήταν σοβιετικά		
Ξανθοπού λου Ταμάρα (ΙΑΠΕ)	1928	Γιουρέβιτς (χωριό, περιοχή Κρασνοντάρ ν. Ρωσία) Κουμπάτ	Αγρότες σε κολχόζ	Ελληνικά	1941 Καζακστάν	Αρχές '90
Αβραμίδου Βέρα (ΙΑΠΕ)	1914	(χωριό, Τσάλκα Γεωργία) Κουμπάν	Δάσκαλοι	σοβιετικά		1993
Συμεωνίδη ς Αλέξης (ΙΑΠΕ)	1916	(χωριό, περιοχή Κρασνοντάρ ν. Ρωσία) Τσινσκαρό	Αγρότες σε κολχόζ	Μάλλον ελληνικά	1942 Καζακστάν	Αρχές '90
Καρασίδης Μιχαήλ (ΙΑΠΕ)	1944	(χωριό, Τσάλκα Γεωργία) Μπουζούμ	Αγρότες	Μάλλον σοβιετικά		1996
Σαλιγγαρίδ ου Όλγα (ΙΑΠΕ)	1933	(χωριό, περιοχή Τσιχριτσβάρι μάλλον Τσάλκα Γεωργία)	Αγρότες	σοβιετικά		1995
Μπαλαμπα νίδης Οδυσσέας (ΙΑΠΕ)	1946	Ταρσούτ (χωριό, Τσάλκα Γεωργία)	Αγρότες	σοβιετικά		1993

Παράρτημα 4 Φωτογραφίες

Εικόνα 2 Βόλτα κατοίκων της Γκουνταούτα, τέλη '20 αρχές '30. (Οικογενειακό αρχείο Ποινής)

Εικόνα 1 Φωτογραφία γυναικών με συγγενική σχέση αρχές '30. (Οικογενειακό αρχείο Ποινής)

Εικόνα 4 Οικογενειακή φωτογραφία μέσα '30. Ο πρώτος από δεξιά ήταν μέλος του τοπικού Κομμουνιστικού Κόμματος της Γκουνταούτα. Όταν η υπόλοιπη οικογένειά του (οι άλλοι απεικονιζόμενοι) μετανάστευσαν στην Ελλάδα το 1939, εκείνος παρέμεινε στην ΕΣΣΔ και εκτοπίστηκε στο Καζακστάν το 1949. (Οικογενειακό αρχείο Ποινής)

Εικόνα 3 Βάφτιση σε σπίτι. Χρονολογείται τέλη του '20 με αρχές του '30. Αγνωστη περιοχή διεξαγωγής της βάφτισης. (Οικογενειακό αρχείο Ποινής)

Εικόνα 5 Σχολική φωτογραφία ελληνικού σχολείου 1935 – 1936 Γκουνταούτα. Ορισμένοι μαθητές διακρίνεται να φορούν ένα μαντήλι στο λαιμό τους. Η Γκάλια στη συνέντευξη της αναφέρεται σε μια οργάνωση μαθητών με αντίστοιχο έμβλημα, η οποία ονομάζονταν «Ακταμπριόνακ», και ήταν σαν προθάλαμος της Κομσομόλ. Οικογενειακό αρχείο Ποινής.

Εικόνα 6 Από θεατρική παράσταση που πραγματοποιήθηκε στο υπόγειο του σπιτιού των πληροφορητών Δημήτρη και Ποινής στη Γκουνταούτα, τέλη '20 αρχές '30. Ηθοποιοί ήταν οι γονείς των πληροφορητών, συγγενείς φίλοι και γείτονες. Οικογενειακό αρχείο Ποινής

Εικόνα 8 Από εκδρομή κατοίκων της Γκουνταούτα στο Βατούμ. Η φωτογραφία στο πίσω μέρος της φέρει σφραγίδα της Κομιντέρν (εικόνα 8). Ερμηνεία για τη ύπαρξη της σφραγίδας δεν έγινε γνωστή κατά την έρευνα. Ίσως να επρόκειτο για έγκριση των αρχών, ώστε να τυπωθεί η φωτογραφία, μπορεί όμως να υποδηλώνει και την υλοποίηση αυτής της κεδρομής στα πλαίσια κάποια πολιτικής δραστηριότητας. Η πρώτη κοπέλα από αριστερά διακρίνεται να φοράει στο λαιμό κάτι σαν μετάλλιο. Οικογενειακό αρχείο Ποινής

Εικόνα 7

№ 10, апрель 1996 г. 11 № 23/-

Франгулиди С.Х.
г.Караган, ул.Энгельса, 31

АРХИВНАЯ СПРАВКА

Дана в том, что Франгулиди Ревака Христофоровна, 1908 г.р.

действительно была(а) выселен(а) из Грузии по национальному признаку
в соответствии с Постановлением СНК СССР-ГК О СССР от « 29 мая 19 49.

в июне 1949 г. 19 г. по ноябрь 19 56 г.
находилась в спецпоселении в Жамбылской области

Снят (а) с учета спецпоселения « в ноябре 19 56 на основании Постановления Со-
вета Министров, Указа ПВБ СССР от «21 сентября 56 совместно с ним (ней) на спецпо-
селения проживали и состояли на спецучете:

дочь Франгулиди Урания Христофоровна, 1931 г.
дочь Франгулиди Елена Христофоровна, 1933 г.
дочь Франгулиди София Христофоровна, 1937 г.

С. Франгулиди, 29 апр. дело № карточка
Исходные отдела 31/1/1

ПРЕДМЕТ: СПРАВКА
28 AUG 1996
Исходные отдела 31/1/1

г. Жамбыл, Маткограф. Зак. № 2900-00000

Εικόνα 9 Έγγραφο που πιστοποιεί ότι η πληροφορήτρια Ανάστα με την οικογένειά της εκτοπίστηκε το 1949. Έχει εκδοθεί από το Υπουργείο εσωτερικών υποθέσεων του Καζακστάν και ως αιτία αναφέρει την «εθνική ιδιαιτερότητα»

Administrative map of Caucasus in USSR, 1952-1991

Εικόνα 10 Αναλυτικά η περιοχή του Καυκάσου. Η πόλη Γκουνταούτα που έχουμε συναντήσει αρκετές φορές βρίσκεται λίγο βορειότερα του Σοχούμ. Στη νότια Ρωσία, στα βόρεια σύνορα με την Αμπχαζία, διακρίνεται η περιοχή του Κρασνοντάρ, από όπου προέρχονται εις πολλοί πληροφορητές. Η Τσάλκα βρίσκεται νοτιοδυτικά της Τιφλίδας αλλά δεν διακρίνεται στο χάρτη <http://el.wikipedia.org/wiki>

THE CAUCASUS AND CENTRAL ASIA

Εικόνα 11 Για μια συνολικότερη εικόνα, στο χάρτη φαίνονται οι περιοχές της Κεντρικής Ασίας που αποτέλεσαν τους τόπους εκτοπισμού. Στα βορειοανατολικά σύνορα του Καζακιστάν με την Ρωσία ξεκινάει η ευρύτερη περιοχή της Σιβηρίας, όπου επίσης εκτοπίστηκαν διάφορες πληθυσμιακές ομάδες, μεταξύ των οποίων και μέλη της ομάδας αναφοράς. Στα ανατολικά σύνορα της Τουρκίας στο χρωματιστό κομμάτι βρίσκεται η περιοχή του Καυκάσου, όπου διέμεναν οι εν λόγω πληθυσμοί πριν τους εκτοπισμούς.
<http://translate.google.gr/translate> (από αναζήτηση στο google με λέξη κλειδί Χάρτες ΕΣΣΔ).

